

Shree Raghunath Sanskrit Research Institute Library,
Jammu

No. २७११ - घ १

Title मगव द्वीताष्टादशटीका -

Author - संहिता प्रथमाध्यायः

Extent १८२ Age .....

Subject महाभारते - सम्पूर्णम्

(महाभारते)

नं० २७११

भगद्गीताष्टादशोत्तरा
संहिता प्रथमाध्यायः

नं० २७११

पत्राणि १-८२

गी.
टी.
१

ॐ नमो नारायणाय ॐ नमः श्रीभगवद्गीता मा.
लामंत्रस्य श्रीभगवान्वेदव्यासऋषि रज्जुष्टुप.
छन्दः श्रीकृष्णः परमात्मा देवता अशोचानन्व
शोचस्त्वं प्रज्ञावादी शुभाषस इति बीजम् सर्व
धर्मान्परित्यज्य मामेकं शरणं व्रजेति शक्तिः ।
अहेत्वा सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुच इ
तिकीलके नैनेच्छिन्देति शस्त्राणि नैनेदहति.
पावक इत्यं गुष्ठाभ्यां नमः नैनेदहति दयेत्यापो
नशोषयति मारुत इति तर्जनीभ्यां नमः अह्ने
घोयमदाघोय मक्लेघोशोषाएव चेति मध्यमा
भ्यां नमः नित्यः सर्वगतः स्यात् रचलोयं सना
तन इत्यनामिकाभ्यां नमः पश्य मे पार्थ रूपा
णि शतशो यमहस्रश इति कनिष्ठिकाभ्यां न
मः नानाविधानि दिव्यानि नानावर्णाकृतीनि
चेति करतलकरपट्टाभ्यां नमः इति करन्यासः
नैनेच्छिन्देति शस्त्राणीति हृदयाय नमः नैचे
नेदहति दयेत्याप इति शिरसे स्वाहा अह्ने घोयमदा
घोय मिति शिखायै वसट् नित्यः सर्वगतः स्या
त् रितिकवचाय ह्रे पश्य मे पार्थ रूपाणीति
नेत्रत्रयाय वौषट् नानाविधानि दिव्यानीत्य
स्त्राय फट् श्रीकृष्णाय नमः जपविनियोगः ३.

तिष्ठते गन्धर्वः प्रथमं ध्यानम् ओं पार्थाय प्रणि
बोधितो भगवता नारायणेन स्वयं व्यासेन ।
प्रथितो पुराणमुनिना मध्ये महाभारते ब्रह्मेता
मृतवर्षिणी भगवती मष्टादशाध्यायिनी मेव
त्वो मनसा दधामि भगवद्गीते भवद्देविणीम्
नमोस्तुते व्यास विशालबुद्धे फलारविंदायत
पत्रनेत्र येन त्वया भारत तैलपूर्णः प्रज्वालितः
तो ज्ञानमयः प्रदीपः १ प्रपन्नपारिजाताय तो
त्रैवेकपाणये ज्ञानमुद्राय कृष्णाय गीताम्
तदुद्देनमः २ सर्वोपनिषद्भागो योगयोगा
लनेदनः पार्थावत्सः सुधीर्भोक्ता दुग्धगीताम्
तेमहत् ३ वसुदेवसुते देवेकं सचाणूरमर्दने
देवकीपरमानंदे कृष्णवन्दे जगद्गुरुं ४ भीष्म
द्रोणतटाजयद्रथजला गोधारनीलोपला श
ल्पशरवती कृपेण वहिनी कर्णेन वेलाकुला
प्रसूत्यामविकर्णचोरमकरा दुर्घोधनावर्तिनी
सोत्तीर्णावल्लुपांडवैः कुरुनदी कैवर्तकीकिश
वः ५ पाराशर्यवचः सरोजममले गीतार्थगंधो
त्कटे नानाख्यानककेसरहरिकथा संबोधना
बोधिते लोके सजनपट्टपदैरहरहः पेपीयमाने
मुदा भूयाद्भारतपंकजे कलिमल प्रधंसिनः प्रय

गी.
टी.
१

मे १ मूकं करोति वाचालं पंगुलं च यते गिरिं य
त्कृपातमहं वेदे परमानंदमायवे ८ ये ब्रह्मावरु
णेंद्रुद्रमरुतः सन्वन्निदिद्यैस्तं वै वेदैः सांगण
दक्रमोपनिषदैर्गीयंतियं सामगाः ध्यानावास्थि
ततद्गतेन मनसा पश्यंतियं योगिनो यस्यांते
न विडुः सुरासुरगण देवाय तस्मै नमः ५ ॥

गीता सुगीता कर्तव्या किमन्यैः शास्त्रविस्तरैः या स्वयं प
ञ्चनाभस्य सुखपद्मा द्विनिःसृता ॥

देहा

राधा राधा रमण की कीरति कीरति याहि ।
मो देखै मनभावनी तिलक तिलक करि ताहि ॥

रामवेदसरस्वतीकृतटीका

धर्मक्षेत्रइत्यादिना अत्रचगीताशास्त्रेतत्तत्पेडितोद्भावितात्
तच्छ्रुत्वाकांतजदध्यायततच्छ्रुत्वाकावन्तारव्याख्यासमयेपरिहरि
ष्यामः तत्रपाण्डवकौरवानीकेयुद्धायकुरुक्षेत्रेसमवेते
इत्याकर्णस्वसुतराज्यभ्रंशभीतोधुतराष्ट्रः संजयं पृच्छति य
र्मक्षेत्रइति मामकाः पांडवाश्च युयुत्सवपुत्रवसेतः कुरुक्षेत्रे स
मवेताः किमकुर्वते त्वत्त्वयः कौरवा इति वक्तव्ये मामका इ
ति वदन् प्रात्मनश्चतुर्भ्यामिव कृपालो कथं बहाराभ्यामर्थ
वर्ती प्रकटीकरोति समवेताः परस्पराभिमुखतयेकस्मिन्
स्थिताः ननु किमत्र पृष्टव्यं युयुत्सवश्चेत्कुरुक्षेत्रेपियुद्धमे
व करिष्येतीत्यत आह धर्मक्षेत्रइति धर्मक्षेत्रस्य किलायं म
हिमायत्यापि नामपि मनोसि प्रसीदंति तदिहा वृत्तमेव तस्यैव
कपटोपात्ते राज्ञेन दत्तं किल दीयमानमपि तेनैव गृहीतं कि
न्नेति भीरुता व्यज्यते यदा तु कापटोपरिहायते राज्ञे देयमि
त्यनेनैव वासनार्याय प्रश्नइति व्याख्यातदा मामका इत्येत
त्सु स्त्रिष्टमिव भवेत् तस्मादुक्तमेव वायः संजयस्तज्ज्ञाता
भिप्रायः पांडवसंबन्धिदयालुत्वधार्मिकत्वादिदर्शयिष्यंस्त
उत्कंठाप्रशान्तेयतत्सुत्रदोषमेवाप्येवाहरति ॥ १ ॥

3

भाषाप्रनुवाद

नेत्रहीन धृतराष्ट्र युद्ध में सन्देह करते हुये प्रशंसा वाक्य से धर्म
क्षेत्र ऊरुक्षेत्र का विशेषण देकर आत्महितकारी सञ्जय से पू
छा कि हे सञ्जय धर्मक्षेत्र धर्मभूमि जो ऊरुक्षेत्र वहां मेरे पुत्र
दुर्योधन आदिक और पाण्डुके पुत्र युधिष्ठिरादि सब युद्ध की
इच्छा करि इकट्ठे हो क्या करते हैं इससे यह आया कि धृतराष्ट्र
के पूर्व पुरुषों में कोई ऊरुनाम राजा थे जिनका यह ऊरुक्षे
त्र धर्मस्थान है यहां धर्म बुद्धि हो संग्राम छोड़ मेल करके रा
ज्य का विभाग तो न कर देंगे यह भीतरी अभिप्राय है और र
णभूमि में सैन्य देवि सशक्त कौन है क्या धीरवीर भीष्मपिता
महर्षि के साथ मेरी प्रबल सेना को देवि शत्रुओं को भय भरे या
हिंसा की भय दोनो मानि संग्राम से निवृत्त हो जायेंगे यह धृ
तराष्ट्र पूछते हैं १ ॥

धृतराष्ट्र वाक्य ॥ दोहा ॥

धर्मक्षेत्र ऊरुक्षेत्र मिल मोसत पांडव द्रोण पुढे उच्छयाथ रसंज
य कहो का करते द्रोण १ ॥

१
 जेंसस्ति श्रीगणेशायनमः श्रीकार्तवीर्यार्जुनायनमः ॥
 सुंगायेराधुतालयेरातरणीयेनास्तयश्चाखिला धारयेनथ
 रोहुतार्तरतिक्रयोयश्चमायावदः येनेयेनगतीजितागुरुवशो
 योयोमदीभारहृद्यः प्रांतोत्यजनाप्रयदोसभवतांस्तादिष्टतारो
 मुदे १ सुगारिमर्दनोद्यतोबलारिवर्थनोद्यतः पुगारिऊर्दनो
 यतोगदाधरोस्तुवोमुदे २ यदंविसेवनान्तरांप्रमाणिकान
 येन्दिरा सभक्तलोकप्रोकरुद्राधरोस्तभूतये ३ समूदव
 निमंडनंविजयकंपनीप्रोदयो हसत्प्रबलराज्यधुःकलितम
 न्वधीप्रस्थितिः गुलावदरिभूयतिगुणगणाकरोबुद्धीर्नय
 रसमभूषभौक्कचनविस्तृतासाधरा ४ रणवीराभिधोधीमान
 स्तत्तूनुर्भीतिकौतुकी मेधाकरोप्रणीवीरधीराणांकीर्तिभूष
 णः ५ श्रीमदोपपदराजनन्दनो नन्दनाथियतिनन्दनोपमः
 नव्यनव्यभवभव्यभावभाग्माविभव्यभविनांविभूतये ६
 प्रियःपुत्रस्यमध्यगःसुजंबुतिवृताथियः वितस्ति कानदीत
 देगदाधरस्यमंदिरं ७ प्रहृजयन्समूर्तिकंगुलावसिंदनन्दनः
 रणवीरसिंदराहुतंसमाःसजीवतात ८ यदात्मजैःपरप्रता
 परामकामवेर्वैः अनर्चरत्नभूषितैर्जगत्त्रयीविराजते ९
 रणोन्मुखार्जुनेक्षुतेरितासुगीतिकापुरा तदाज्ञयारणार्थगा
 वितन्यतेमयापुना १० ब्राह्मण्यंतुसजनामदीयावाक्यमंज
 रीः नासारंश्रंपिथायापिस्वतस्तुष्यंतुर्जनाः ११ सर्वतःप्रस
 रदीमिस्कारेष्टदयवर्तिषु गरानाकैर्द्रगोपस्यपुष्पवंतादिषु
 स्फुटं १२ तथापिस्वामिकरुणाकलायत्रविराजते मौख्यंया
 तिकथंतस्यनापद्रवमथांजसा १३ जयतिस्वजनानंदधारा

पातोयतोदरिः पुमर्थाप्रयभूतायाः प्रहृतेरुपदर्शकः अशर्यः
सदरिर्जयतीति संबंधः स्वजनाः स्वकीयाभजनादिद्वारा तदर्थित
विनास्तेषामानन्दधारा तन्मयसमावेशात् तस्या प्रापाते चोद्यु
क्तः प्रहृतिरिति सर्वजगत्स्थितिनिमित्तस्य तेनैव श्रीभगवता व
ष्यंविधेयत्वेन विहितस्य प्रहृतिरूपधर्माख्यसाधनस्य तत्कर्म
विशेषेणानंतस्योपदर्शक उपदेष्टेत्यर्थः अस्य च धर्मस्य सर्वज
गत्स्थितिनिमित्तत्वं तदस्य विधेयत्वात् तदाश्रमस्य च सर्वाश्रमसं
स्थितिरूपत्वात् तथा च भृशः यथानदीनदाः सर्वसमुद्रेयांसि संस्थि
तिम् पवमाश्रमिणः सर्वदृष्ट्येयांसि संस्थितिं तथा नष्टदृष्ट्या
त्यगेयमो लोके भवति कश्चन यदाश्रितास्तु दंभाति भूर्भुवः स्ववि
तिव्रयीति पुमर्थेति पुमर्थाधर्माधिक्यममोक्षात्वात् अतः पुनः
षार्थाः यांश्चतुर्वर्ग इति व्यपदिशन्ति तस्य पुमर्थस्य चतुर्वर्गस्या
अयभूतायाः प्राप्तिहेतुभूताया इति अनेन द्विविधिवदासेवितेन च
तुर्वर्गाधिगमो भवतीति न च केवलप्रहृतिरूपधर्मानुष्ठानेन कथं
मोक्षसिद्धिरिति शङ्कं निहृतेरपि तत्रैवातर्भावात् केवलं वर्णाश्र
मधर्मस्वीकारेणानिष्कषायं क्रियमाणस्यास्य प्रहृतिलक्षणाया
पिसिद्धिपर्यवसायित्वात् तथा च भगवतैवगीतं कर्मणो वदिसंशि
द्धिमास्थिता जनकादय इति तथानित्येनैमित्तिकं कर्म ऊर्वम्णात्
विवर्जितः विनापि ज्ञानयोगाभ्यां चर्यामात्रेण मुच्यते इति सिद्धं
प्रहृतिलक्षणं कर्म पुरुषार्थसाधनमिति न च ज्ञानादेव तत्केव
लं आत्मावापेदष्टव्यः श्रोतव्य इत्यादि श्रुतीनां मोक्षोक्तसाधनीभू
तानां कागतिरिति वाच्यं केवलप्रहृतिरूपधर्मस्य लोकानंत्यदे
तुभूतत्वात् ज्ञानसद्वरितकर्मणः सादानुक्तिफलत्वात् एतदेव

ज्ञानसद्वर्तितं कर्म यदकाममिति तथा च प्रामाणिकाः अकामे
नयागाद्यनुष्ठायिनामेव विद्या समाधि वप्रादन्तरेण यथागमनं ॥
केवलैः प्रवृत्तिलक्षणसाधनैर्धर्मादिक्रमेण दक्षिणेन यथाग
मनमिति तत्र च सौम्यमार्गेण या नेन न पुनरावृत्तिरिदं विद्यते
दक्षिणमार्गेण पुनरावृत्तिरिदं विद्यते इति तथा च उपासते हि जः स
त्यं प्रवृत्त्या परयायुताः कृमाते संभवंत्यविद्वद्भ्यः सुकृतं तथोत्तरं
अनेन देवलोके च सवितारं सवैषुतं ततस्तत्पुरुषोभ्येत्यमानवो
ब्रह्मलौकिकान् करोति पुनरावृत्तिस्तेषामिदं विद्यते इति अर्थः
ये हि जातयो कामकर्मानुष्ठानेन सुदृष्टिः परमात्मानं प्रवणम
नन्नाभ्यामभिमुखीकृत्य सत्यं यथार्थं भूतमुपासते आर्यंति निरं
तरं विमर्शेन ब्रह्मादमस्मीति साक्षात्कुर्वन्ति उक्तमणकाले चिरं
यभिमानिनीर्देवताः प्राप्नुवंति तत्राचिरं प्रियं प्रसिद्धाः ब्रह्मलो
किकान् ब्रह्मलोकनिवासिनः करोति ब्रह्मलोकं च प्राप्तानो तेषां
न पुनरावृत्तिर्जन्मविद्यते इति निष्कामकर्मिणां गतिः सकामा
नां तु यजेत तपसादानैर्ये हि स्वर्गजितो नराः धूमं निष्काकृत्य
दक्षिणायनमेव च पितृलोकं चंद्रमसं वा पुंश्च हि जलं मदी
कृमाते संभवंतीदं पुनरेव व्रजंति चेति धूममित्याह धूमयभि
मानिनीर्देवताः प्राप्नुवंति तत्र चंद्रं यावदाशोदणं वा घ्राय वरोद
णमिति मदीमिति तत्रत्यानोषधिवनस्पतीन् संभवंतीति तत्रो
षधिवनस्पतीर्भुक्तवतोः स्त्रीपुरुषयोर्विष्णुदेवकृष्णोणिते प्राचीनं
संभवतीति कर्मानुसारेण गतिवैचित्र्यं फलितं सिद्धं चेत्तत् सर्वज
गत्स्थितिनिमित्तमेतत्प्रवृत्तिलक्षणं कर्म इति यतः हि पर्यये पुनः
ऊयो निजन्मस्यावरादिगतिर्वा तथा च ॥ यतः यो न विजानाति सा

गहितयमात्मनः दन्तसुकः पतंगोवाभवेत्कीटोद्यवाकृमिरि
 ति विद्वत्तैवेतयोगीश्वरेणापि परद्रव्याण्यभिधायंस्तथानि
 हानिविन्तयन् वितथाभिनिवेशीवजायतेत्यास्योनिषु इति
 त्रिविधं मानसं पापं पुरुषोत्तमवादीवपि सुनः परुषस्तथा अ
 निबद्धप्रलापीवस्त्वगपदिषु जायते इति चतुर्विधं वाविकं पा
 पं अदत्तादाननिरतः परदारोपसेवकः हिंसकश्चाविधानेन
 स्यावरेषुभिजायते इति त्रिविधं कारिकं पापमिति द्वाविधं
 पापेनानिष्टयोर्मिमनमर्थसिद्धमिति देयपापप्रतियोगितया
 यत्प्रवृत्तिलक्षणं पुण्यं विहिततया विधेयं तत्र जनाजायतजायते
 ति १४ यं धीरा निगमांत बुद्धमतयो नारायणाख्यं नरा भिर्यं चापि
 नरोत्तमाभियमयो प्रादुश्वसुहं परं सोस्मभ्यं कृपयामनोरथप
 यातीतः क्रियां श्रीद्विधं म्यां सर्वदितो ददातु विमलस्वांतैः स्वजु
 षां हि जैः १५ अशर्षः स्वस्ववर्णाश्रमोचितान्तत्त्वविषयावाधियम
 नुग्राह्यविनयपात्रेभ्योरांतिददतीति धीराः स्वयंकृतकृत्यत्वात्परा
 र्थैकधृतदेहकला इत्यर्थः अथवा पथगामिभ्यो मापयं यातैष्ये
 यः साधनं यथा इत्यनेन स्वावितथर्मानुगुण्येन संचरतेति धियमी
 रयंति प्रत्यावर्तयंतीति धीराः निगमांत बुद्धमतयः वणिक्पथः पु
 रं वेदो निगम इति नानार्थकोशात् निगमशब्दस्य वेदवाचकत्वात्
 तत्रापि त्रयारणो कर्मकांडपरत्वात् तेषामंतो निश्चयः स्वस्ववर्णा
 श्रमाचारनिष्ठा अथवा ब्रह्मप्रतिपादकवेदस्यांतो निश्चयो वेदांत
 स्तेन तदभ्यासेन बुद्धा यमनिश्चयंतत्त्वनिश्चयं वा दूष्कामतिसत्ता
 लशाहिणीमतिरित्येवं लक्षणायेषां ते नारायणाख्यमिति अना
 दिविद्यावज्जीवोनरस्तेन स्वकर्महारास्पृष्टं नारंशरीरं तदेवायनं

२. स

३

प्रवेष्टास्यानेयस्यजीवाच्चियमयित्तमंतःप्रविष्टः प्राप्ता तथाचश्रुतिः
श्रंतःप्रविष्टः प्राप्ताजनानामिति तथा नराभिरव्यमिति नरोजीवो
दिरापगर्भस्तदभिरव्यस्तन्नामा अभिरव्यानामशोभयोरितिकोः
प्रात् तथा नरोत्तमाभियमिति उक्तलक्षणात्तनोनराउत्तमउक्त
शोयोस्ति तदभियस्तन्नामेति तथाच दिरापगर्भी उक्त एतरोत्तर्या
मी ततउक्त एस्तुतदस्यस्वरूपलक्षणापेतः प्रावलमुद्वयपदे
प्रादः सर्वज्ञत्वसर्वकर्तृत्वादियुगावान्सच्चिदानंदस्वरूपः परमा
त्मेत्यवतारितं प्रादुश्येति यमितिचविधेयानुगुणाः श्रीविसृजन्
क्तपवेति सोऽस्मभ्यमिति सः श्रीदविः श्रियासहितोदविः श्रीदविल
क्ष्मीनारायणः सर्वलोकहितांस्वस्वधर्मानुगुणांक्रियांकर्मनिष्ठां
ददावितिसंबंधः १५ इहवत्परमकारुणिकः परमेश्वरः किं
कर्तव्यतामूढतयामोदसागरेनिमज्जतो जनानवलोक्य श्रीभग
वत्कृष्णद्वैपायनमूर्तिमवलंब्य निखिलवेदवेदांतसिद्धांतस्मृती
तिहासपुराणादिविविधशास्त्रविप्रकीर्णस्य साक्षात्परं परयावा
परमपुरुषार्थहेतुभूतस्य स्वस्ववर्णाश्रमाचारोचितकर्माचरण
द्वयस्य धर्मस्य कालवशादपचीयमानादुर्थियामधिकारिणां प्रति
पत्त्यविषयतामवलोक्यतेषामनायासेनात्मानेदसाचतत्प्रतिप
त्यर्थेतेभ्यः सारतः संक्षिप्य मदाभारताख्यमितिहासं निबन्धः ॥ त
त्रच श्रीभगवान्प्रतिपुगंतैस्तेर्मस्य कर्मादिभिर्विग्रहेर्जगद्रक्षार्थं
प्रादुर्भूय धर्मसंस्थां संस्थापयति तत्र प्रलयकाले जलप्राये भुवने
सर्वसस्य बीजपूराणि मिथि रूढमनुनावं मत्स्यरूपो भूत्वा मृगाग्रेणाद
धार १ अनंतरं जलधिमंथने प्रारब्धे वैशाखी कृते मंदराद्रौ निरा
धारतया पातालं निमग्नं कर्मरूपो भूत्वा स एष्टे तं दधार २ ॥

ततोपिदिरण्पाक्षेणपातालेवतारितांभूमिवरादहूपोभूत्वारदाये
दथार ३ अथदिरण्यकशिपुनाविप्रकृतान्देवान्स्वसतंचजलधि
निमज्जनायनेकविधेरुपायेर्वध्यमानमार्तमात्मभक्तंप्रह्लादं ववी
ह्य तद्रक्षाये संभमध्यान्नरसिंहरूपेण प्राडभूय नखाग्रैस्तद्वदो
विददार ४ ततश्चबलिनामदं दं नाकादपाकृत्यवप्रीकृतेत्रैलो
कोमायावामनोभूत्वात्रिभिश्चरणाविक्रमैर्लोकत्रयीमाकृत्यतपा
तालेनिवबंध ५ अनंतरंचभुजदप्राशत्याप्रहृष्टगर्वेणार्जुनेना
त्यैश्चतद्विधैराजत्यैर्भूभारायमानैर्वीध्यमाने जगतिरामोभूत्वाता
निष्टस्रजगतीस्ववशोचकार ६ ततोपिरावणादिभिः सदेवास्त
नागयक्षमनुष्यादिके विप्रक्रियमाणे जगति श्रीरामभरतल
क्ष्मणप्रावृक्षरूपेण च त्रष्टयीमूर्तिमंगीकृत्य रामायणरूपं त्रि
जगत्यावनी कीर्तिव्यवस्थापयत् ७ अनंतरंच कंसादिभिर्नरै
पथरैर्देवैः पीत्यमानायां वसथायां विप्रलोपिते च धर्मभूभार
दरणाय क्लृप्त रूपोभूत्वा तानिष्टस्रधर्मव्यवस्थापयत् ८ तत्रै
वावतारे कुरुपांडवीयेषु देवप्रहृतेषु क्लृप्तो भयतः सेनासुसं
मुखाया तान्त्रिजिदीर्घ्नीष्मदोणादीन् विलोकात्तातस्वधर्मत
त्तभावेन विजृम्भितप्रोकमोदविभ्रंशितविवेकतयानिजय।
मत्यागपूर्वपरधर्माभिसन्धियरमर्जुनंधर्मरहस्योपदेष्टास्
वेन तस्माच्छोकमोदसागराडहृत्य स्वधर्मेषु हृदयेत्यष्टापय
त् तंचभगवदपदिष्टमर्थं क्लृप्तं दैवायनः सप्तभिः श्लोकश्रोते
भारतसंहितायामुपनिबद्धवान् सचगीताख्यः सन्दर्भः सर्वै
र्भाष्यकारादिभिर्निवृत्तिधर्मप्रधानतया स्वाभिप्रायानुसारेण
बद्धो व्याख्यातोपि प्रकांतस्य पुद्गलस्य स्फुटत्वेनाप्रतिपादना

१. सं

४

५

नसम्यगुद्दिमुपागेदतीति तदर्थविषयतया व्याख्यायते तत्र च
श्रीकृत्स्नार्जनसंवादप्रस्तावाय प्रक्रम्यमाणार्थस्य पीठिकांश्च
यिष्यन्त्युत्तराष्ट्रसंज्ञयसंवादे तावदवतारयति ॥

मनुभाष ॥ प्रथमाध्याय

ॐ श्रीगणेशाय नमः देवनारायणं नमः सर्वदोषविवर्जितम्
परिपूर्णं चंद्रसुगीतार्थं वक्ष्यामि लेखनः नष्टधर्मज्ञानलोक
कृपालुभिर्ब्रह्मरुद्रैरादिभिरर्थितो ज्ञानप्रदर्शनाय भगवान्वा
सावततार ततश्चेष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारसाधनादर्शनाद्देवार्था
ज्ञानाच्च संसारे किं प्रयमाना नावेदान्तिकादिनां स्त्रीसुहृदीनां
च धर्मज्ञानद्वारा मोक्षो भवेदिति कृपालुः सर्ववेदाद्यर्थोपबृंहि
तातदनुक्तकेवलेश्वरज्ञानदृष्टार्थयुक्तं च सर्वप्राणिनामव
गाद्यानवगासदृशं केवलभगवत्स्वरूपपरोक्षार्थमह
भारतसंहितामवीक्ष्य यत् तच्चोक्तं लोकेषां ब्रह्मरुद्राद्याः सं
सारे क्लेशितं जनं वेदार्थात्तमधीकारवर्जितं यस्मिन्नादिकं
अवेक्ष्य प्रार्थयामास देवेशं पुरुषोत्तमं ततः प्रसन्नो भगवान्
व्यासो भूत्वा च तेन च ॥ अन्यावताररूपैश्च वेदानुक्तार्थभूषितं
केवलेनात्मबोधेन दृष्टं वेदार्थसंयुतं ॥ वेदादपि परं चक्रे पं
चमं वेदमुत्तमं भारतं पंचरात्रं च मूलरामायणं तथा पुराणभा
गवतं चेति संभिन्नः प्राप्नुयुगवदति नारायणं प्राक्षरकल्पेन
स्नापितं तत्र ज्ञानातिशेषात्सर्वोपि जानते बह्वर्थं स्वयं ज्ञातुमा
रतं प्रवदंति दीप्त्युपनारदीये ब्रह्मायैः प्रार्थितो विसुभारितं स च
कार ह यस्मिन् दृष्टार्थाः सर्वत्र न ज्ञेयाः सर्वजंतुभिरिति नारदीये
भारतं चापि कृतवान्यं चमं वेदमुत्तमं दृष्टावराध्यं सर्वत्र केवलं
विलुब्धायकं परोक्षार्थं सर्वत्र वेदादमुत्तमं तयदिति स्कांदे ॥
यदिविद्याचतुरो वेदान्सा गोपनिषदादिभिः न चेत्पुराणसंवि
द्यान्नेव सस्याद्विवक्षणाः ॥ इति ह्यस्य पुराणाभ्यां वेदं समुपहृद
येत् विभेत्त्यस्य मुताद्देवो मामयं प्रवलिष्यति मन्वादिके विदु
वते सासिकादिनयापरे तथा परिचराद्यन्ये भारतं परिचक्षते
भारतं सर्ववेदाश्चतुल्लभारोपिताः पुरा देवैर्ब्रह्मादिभिः सर्वै
षिभिश्च समन्वितः व्यासस्यैवातयातत्र त्वसरिच्यत भारतं स

इत्वा इव वाचमदा भारतमुच्यते निरुक्तमस्य यो वेदः सर्वपापैः
प्रमुच्यते यदि दास्ति तदन्यत्र यत्र दास्ति न ऊच्यते विराटो यो
गसारवानित्यादितद्वाक्यपर्यालोचनया स्वयं प्रकृत्या त्को स
न्यः पुंरौकादात्मदा भारतकृद्देवित्यादिपुराणगतग्रन्थान्
स्वाक्यान् यथा उपपत्त्या नारदाध्ययनादिलिङ्गैश्चावसीयते
कथमन्यथा भारतशब्दनिरुक्तिज्ञानमात्रेण सर्वपापक्षयः
प्रसिद्धश्च मोक्षः कथंचान्यस्य न कर्तुं शक्यते ग्रन्थोत्तरगतत्वाच्च
नाविद्यमानस्तुतिः न च कर्तुं शक्ये इतरत्रापि साम्यात् तत्र च सर्व
भारतार्थसंग्रहं वा स देवान् न संवाद रूपं भारतपारिजातम
धुभूतां गीतामुपनिवबन्ध तच्चोक्तम् भारतं सर्वशास्त्रेषु भार
तगीतिकावरा विलोः सद्सनामापि ज्ञेयं पातुं च तद्व्यमि
ति कौर्मै सद्विधर्मैः सपर्याप्तो ब्रह्मणः पदं वेदन इति च तत्र से
नयो

इत्वा इव वाच्यमहाभारतमुच्यते निरुक्तमस्य यो वेद सर्वपापैः
प्रमुच्यते यदि द्वास्तितदन्यत्र यत्र द्वास्तितन ऊरवित विराटो यो
गसारवानित्यादितद्वाक्यपर्यालोचनया सृष्टिसंप्रदायात् को स
न्यः पुरीकात्तात्महाभारतकृद्देवदित्यादिपुराणगतग्रन्थान्त
रवाक्यान् यथानुपपत्त्या नारदाध्ययनादिलिंगैश्चावसीयते
कथमन्यथाभारतशब्दनिरुक्तितानमात्रेण सर्वपापक्षयः
प्रसिद्धश्च सोर्थः कथंचान्यस्य न कर्तव्यं कते ग्रन्थांतरगतत्वाच्च
नाविद्यमानस्तुतिः न च कर्तव्येव इतरत्रापि साम्यात् तत्र च सर्व
भारतार्थसंग्रहं वासुदेवाजुनसंवादरूपां भारतपारितोष
पुष्पतांगीतामुपनिवबन्ध तच्चोक्तम् भारतं सर्वशास्त्रेषु भार
तगीतिकावरा विलोः सदसनामापितेयं पाल्यवतद्वयमि
ति कौर्मै सद्विधर्मः सपर्याप्तो ब्रह्मणः पदवेदन इति च तत्र से
नयो

दो.

१

ॐ श्रीमातंगवदनाय नमः सुभकिरत दोहा मे गीता रवो मंगल
दायक सुनित १ वंदत दो श्रीराम पद ब्रह्म योनि सखराम
करत दो मोचित मे सीता सदित विलास २ श्रीराम राशिव
शक्ति जोग रायति दिन कोइ प्रा कमल भवादिक देव मो करी
सदा यते ती प्रा ३ वंदत दो पद सभन के दो सभ लायक देव
विजय दे दे सभन के सिद्ध करण मम सेव ४ कवि न प्रकर
समान सुभ सो भत के लास खेत खेत दिक पाल खेत वादन
बनाय दे खेत दि विभूति अंग खेत अरु थंगी संग खेत चंद खे
त सूर्य के ठल पठाय दे सो दत देया दि मध्य जटाजूट रक्त प
क कातिक के मेव मे सु मेर अंग भाय दे ये सो जो रूप सो उ मो
ये प्रबुद्ध लख दो सुना वर दना मया ते मोरे मन आय दे ५
आजा श्रीमदाराज प्रभु जंबु पति से पाय गीता की भाषा चर
ण वीर सिंद मन भाय ६ यद स सुद मे जद मति तादित रन
सामान एक भरो सो राम पद सिंधु तरत पाषाण ७ दोहा मू
ल संक्षेप थर अथवा श्री रेखंद ता पाछे वार्तिक करों मो दिद
वो ब्रज चंद ८ सबैया शिव मन कादिक नारद से रटे जिद
नाम समाधिलगाय ध्यान परे तु परे कव देषन तु पर मे प्रा
अगोचर गाय देवन देत बने जो बाल दशरथ के गेह में खे
ल खिलाय दे जगद्विषिष्ट से गावत सो मम कारज दोहुं
सदाय ९ टीका गीता की सुनत बुध जन लदेहुं लास इर्ज
न की मत कों क दे प्रगट करें जो दास १० यद्यपि दृषन दे दि
जो इर्जन सद जस भाय तथ पि जकाश ते अंशुक तन यो न
जाय ११ कवि न जानो नादिक विता श्री कवी नाक दा वत दो

पंडितकीगिनतीमेकदोकां पाइय क्षत्रियकीजाततदंग
 नसीसुभावकदांविद्ययाप्रभ्यासककुसुपनमेगाइय हृष
 नप्ररुभूषणकविताअनेकविधमानोपकरामनामसबद
 सुनाइय राखोएकटेककरोपंडितदमेससंगबांधेन्यसेत
 ज्योपिपीलकालंवाइय १२ रामकृपाकरमोदियरदीजेयद
 वरदाय जैमेंग्रंथसमापतिहोवेंसदजसुभाय १३ मैतोहों
 निजदासप्रभुतमदेयमोरेइए यदवरमांगतहोंसदाकरीक
 पामेंदिष्ट १४ श्रीराजाधिराजरगवीरसिंदजगदीय येसो
 देनदिहोपगोदेष्टाकसमीराधीय १५ कवित भारतजोखंड
 तामेदेष्टातोअनेकविधतहांइकजंबुआदिलोकनमेंगायोदे
 पावनसरिततटनगरविचित्रवसेजाकोदेष्टदेवनकोलोक
 सुसकायोदे श्रीरागवीरसिंदभूयतियरसिंदजहांजिनम
 हाराजपदराजनमेंपायोदे सोभतउदारयेसोदीनतेऊवेर
 कियराखेंमोदियदमांदियदिमनभायोदे १६ कवित ॥
 मत्स्यप्ररुर्कर्मवरादन्तसिंदभयवामनयरसुरामरामचंद्र
 गायदे कृष्णप्ररुवोथतेसैंकलिवतापदीयपतेश्रवतारद
 प्रावेदमांदिभायदे भक्तदितथारसुउतारदियोभूमिभारवा
 रनकेहेतज्योवारनलगायदे येमेंहेतमेरेअबकीतियेद
 यालुचितमेतोप्रभुचरनननैननितलायदे १७ ॥

[The text in this block is extremely faded and illegible.]

धृतराष्ट्र उवाच धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे समवेता युयुत्स
वः मामकाः पांडवाश्चैव किमकुर्वत संजय ॥

~~भाष्येनास्ति ॥ अध्यायसमाप्तपर्यन्ते ॥~~

~~ज्ञानेदगिरिहृतटीका~~

तत्रैवमत्तरयोजना धृतराष्ट्र उवाचेति धृतराष्ट्रो हि प्रज्ञावत्तर्वाद्य
चत्तरभावाद्वाद्यमर्थप्रत्ययितमनीशः सत्रभासवर्तितं संजयमा
त्मनोदितोपदेष्टारोक्तति धर्मक्षेत्र इति धर्मस्य तदुद्देश्यक्षेत्रमभि
वृद्धिकारणं यदुच्यते कुरुक्षेत्रमिति तत्र समवेताः संगता युयुत्स
वो योद्धुकामास्तैव केचिन्मदीयाः दुर्योधनप्रभृतयः पाण्डवाश्चापरे
युधिष्ठिरादयस्तैव सर्वे युद्धभूमौ संगताः भूत्वा किमकुर्वत किंकृत
वतः ॥

~~स्वामिहृतटीका ॥ हे संजय धर्मभूमौ कुरुक्षेत्रे ।~~

धर्मक्षेत्र इति कुरुक्षेत्रविशेषणं एवमादिपुरुषः कश्चित्कुरुतामा
वभूव तस्य कुरो धर्मस्थाने मामकाः मत्स्रा दुर्योधनादयोपरेपांडु
पुत्राः पांडवाश्च युयुत्सवो योद्धुमिच्छन्तः समवेता मिलिताः सतः ।
किमकुर्वत किंकृतवन्तः ॥

~~रामानुजभाष्यम्~~

धर्मक्षेत्र इत्यारभ्य सवोषो धार्तराष्ट्राणामित्येतानि श्लोकानि दुर्यो
धनो भीष्माभिरक्षितं पांडवानां बलमात्मीयं च बलं भीष्माभिरक्षितं
मवलोक्यात्मविजये बलस्य पर्याप्ततामात्मीयबलस्य तद्विजये चा
पर्याप्ततामाचार्ये निवेद्योतरे विषयो भवेत् तस्य विषादमवलोक्य
भीष्मस्तस्य हर्षं जनयितुं सिंहनादं शोबनादं वक्तुं शोबभीरीनिना
देश्विजयाभिर्शंसिने चोषं चाकारयत् ततस्तवोषमाकार्णवं सर्वेषु
रेषु रः पाण्डुसारथिषु पांडुतनयैस्त्रैलोक्यविजयोपकरणभूते मरु
तिस्य दनेयितौ त्रैलोक्यं कं पयंतौ श्रीमत्पांचजन्यदेवदेता शोबोप्र
दध्मत् स्तनो युधिष्ठिरवृकोदरादयश्च स्त्रीकीयान् शोबानृथकथकद
धुः सवोषो दुर्योधनप्रभृतानां सर्वेषामेव भवपुत्राणां हृदयाणि वि
भेदं प्रवेष्टुं नष्टं कुरुक्षेत्रं बलमिति धार्तराष्ट्रमेतिरे एवेतद्विजयाभि
कोत्तिणे धृतराष्ट्राय संजयो कथयत् ॥

~~अमिनवशुभहृतटीका~~

अत्र केचिद्वाक्याविकल्पमाहः कुरुक्षेत्रं करणानां यत्क्षेत्रमनुशा

गी.
टी.
१

इकमतपदसोसारिकधर्माणो सर्वेषोत्तमप्रत्यतिनिमित्तत्वात् अयेस
परमोयमोययोगेनात्मदर्शिनमित्यस्यचधर्मस्यत्वे समस्तधर्माणस्तथा
दपवर्गप्राप्त्यात्राणभूतेतदधिकारिशरीरसर्वेत्तत्राणोत्तदेहिंसायत्वात्
रस्यवध्यातकभावेनवर्तमानानारागवैराग्यक्रोधहर्षमाप्रभृतीनां स
मागमायत्रतस्मिन् स्थितायेमामकाप्रविद्यापुरुषोविताविद्यामनः
तेकिमज्वतकैःखलुकेजिताइतियावत् ममेतिकायतीतिमामको
विद्यापुरुषःपांडुःशुद्धः ॥

परमार्थप्रपाटी.

धर्मत्वेतत्रत्यक्तजीवितानोसंपतिप्रदेकरुत्तरेयुयुत्सवोयोडुमिक्क
नःसमवेतामिलितामामका मत्सुत्राःपांडवाश्चकिमज्वतकिंकृत
वतस्तदाचत्वेतिष्टः ॥

वनमालीटी.

धृतराष्ट्रःपृच्छति हेसंजयमामकाःममपुत्राडुर्योधनादयःपांडवा
युधिष्ठिरादयःकरुत्तरेसमवेतामिलिताःसंतःकिमज्वतकिंकृतवन्तः
कीदृशायुयुत्सवोयोडुमिक्कवःकीदृशकरुत्तरेधर्मत्वेविधिमानधर्म
स्यवर्द्धके अर्धधर्मोत्पादकेच एतादृशप्राप्यधर्मोद्विजाःसंतोयुद्धात्रि
हृतायुद्धकृतवन्तोवायदिकृतवन्तस्तर्हि कथं कृतवन्त इतिप्रश्नार्थः १

कुरुमवेजयेतीटी.

धर्मत्वेतत्रति धर्मत्वे धर्मस्योत्पत्तिप्रविकुरुत्तरेलोकवेदप्रसिद्धे करु
त्तरेवैदेवयुजनमिति शतपथकृतःयुयुत्सवोयोडुमिक्कवःसमवेतासं
गतस्मतास्मतामामकामदीयाःसुयोधनादयःपांडवाःपांडुतनयायुधि
ष्ठिरादयश्चकिमज्वतकिंकृतवन्तःधर्मयुद्धकृतवन्त उताधर्मयुद्धकृतवन्तः
यदा मत्सुत्राःकिमज्वतवपुनःपांडुपुत्राःकिमज्वत अथवा धार्मिकामत्सु
त्राधर्मत्वेयतोधर्मस्ततो जय इति प्रज्ञानन्तःसंतोधर्मयुद्धकृतवन्तस्तर्हि
तराज्याभविष्यंति यदा सर्वमेवातिधार्मिकाःपांडवास्तत्रापिधर्मत्वेप्राप्य
हिंसाभयेनयुयुत्साहित्वा पुनर्नवासायमतिकृतवन्तस्तर्हि मत्सुत्राःप्राप्त
राज्यापेवतिधर्मत्वेतत्रतिविशेषणाभिप्रायः यदा कुरुसहायान्नीरपुरु
षान्भीमार्जुनादीन् दृष्ट्वाभयोद्विग्नधर्ममनस्काश्चसंतःमदीयाःपांडवे
भस्मलेनहन्तराज्येतेभ्यादत्तासाम्पकृतवन्तस्तर्हियुद्धनिहतैवकुलकुशल
मित्यभिप्रायः युद्धादत्तेपिहतराज्यापेवत्यप्यभिप्रायः रागद्वेषादिदोषात्स
मगजयतीतिभोसंजयत्वेनिष्कपटेनकथयेत्येवेनिजसुतविजयेपांडुसुत
पराजयेचसंदिग्धावित्तमपुनराष्ट्रस्यप्रसूवीजं केचित्तैवेषां दृष्ट्वास्तत्रा
येयोथायुधान्तिसंजयेति प्रश्नस्यसामान्यतःसमाधानेनिशम्यविशेषव
धुत्सयाकृतप्रश्नेवेषाण्यनोजनमेजयेप्रत्युद्योडाततयोडुवदति धृतराष्ट्र उवाचेतिप्रश्नस्यवीजं
इति तदसमीचीने धृतराष्ट्रस्यसकीयपरकीयेपरागद्वेषजनितप्रमादमोहाकृतवित्तत्वेनसामान्य
विशेषवचनविज्ञा ॥

व

रजात बुभुक्षोत्पत्तेरेवासंभवात् ननु व्यग्रचित्तस्यैव जनस्य सामा-
न्यश्रुतस्य विशेषबुभुक्षास्ति न तसावधानस्येति चेन्न वित्तिस्य सत-
थात्वादर्शनात् सावधानचित्तस्य जनमेजयपरीक्षितोदस्तथात्वं
दर्शनाच्च न च सावधाने धृतराष्ट्रे चित्तवाचल्यमाराप्येवैवं वदन्ती-
ति वाच्यं भारते तस्या सावधानतायाः पुनः पुनरुक्तत्वात् नन्वय-
गावलाणिरित्यारभ्य सति निहतो भूमीवातरुग्रइव दुर्मइत्यनेन
न संक्षेपोक्तिपरपूर्वग्रंथविरोधः स्यादिति चेन्न संजयस्य संक्षेपो-
क्तिं श्रुत्वापि स्वपरपुत्रयोर्यजयपराजयकामेन तयोश्च राज्याभा-
लाभसंशयेनास्य प्रश्नस्य चरितार्थत्वादतो नैव संक्षेपविरो-
धः गंधोऽस्मिन् कुरीत्यावसम्पद्यप्येते स्तेषां धृतराष्ट्रसदृशानां विरु-
द्धप्रश्नव्याख्याकरणमेवास्ति विरोधः स्यादित्यलं निरस्तं कृत-
कं वादेः मामका इत्यनेनैव पाण्डवानामपि ग्रहणशोभे पुनः प्र-
यद्भिर्देशेनास्यायमभिप्रायः अंतरंगबहिरंगयोरंतरंगो बलवा-
नितीतरापोक्षया पाण्डवाश्च प्यंतरंगाड्योयनादिशतसुतानाम-
पेक्षया तु बहिरंगास्तुः असिद्धे बहिरंगमेतरेग इति पाणिनिन्या-
यात् यद्वा मामका इत्यनेन स्वपुत्रेष्टे स्थातिरेके तेषु ममत्वा-
भावे दशयन् द्वेषमाविष्करोति ॥

पूर्वपर

मधुहृदनी ॥

पूर्वेषु युत्सवो योद्धुमिच्छन्वोपि संतः कुरुक्षेत्रे समवेताः समागताः मा-
मकामदीयाड्योयनादयः पाण्डवाश्च युधिष्ठिरादयः किमकुर्वन्त-
किं कृतवन्तः किं पूर्वोद्धृतयुत्सानुसारेण युद्धमेव कृतवन्तः उ-
त केन चित्रिमितेन युयुत्सानिहृत्वाऽन्यदेव किंचित् कृतवन्तः
भीष्माजुनादिवीरप्ररुषानिमित्तं दृष्ट्वा भयं युयुत्सानिहृतिकार-
णं प्रसिद्धमेव घट्टष्टभं मपि दर्शयितुमाह धर्मक्षेत्र इति धर्म-
स्य च पूर्वमविद्यमानस्यात्यन्ते विद्यमानस्य घट्टेर्निमित्तं सस्य-
स्यैव क्षेत्रं यत् कुरुक्षेत्रं सर्वश्रुतिस्मृतिप्रसिद्धं बृहस्पतिरुवा-
च याज्ञवल्क्य यदनु कुरुक्षेत्रं देवानो देवयजनं सर्वेषां भूता-
नां ब्रह्मसदनमिति जाबालश्रुतः कुरुक्षेत्रं वै देवयजनमिति
शतपथश्रुतेषु तस्मिन् गताः पाण्डवाः पूर्वमेव धार्मिकायदि

रा

गी.
टी.
प्र.

पक्षद्वयहिंसानिमित्तादधर्माद्गीतानिवर्तेरन् ततः प्राप्तं राज्याप-
वमत्पुत्राः अथवा यदि धर्मक्षेत्रमाहात्म्येन पापानामपिमत्पु-
त्राणां कदाचिच्चित्तप्रसादः स्यात्तदा चतेः पुत्रप्राः कपटोपनि-
राज्यपाण्डवेभ्यो यदि दृष्टं हि विनापि युद्धे हता एवेति स्वपुत्र-
राज्यलाभे पांडवराज्यालाभे च हतं रसुपायमपश्यतो महानु-
द्वेग एव प्रपन्नवीजं संजयेति संबोधनं रागे दृष्टादिदोषान् सम्य-
कजितवान् सीति कृत्यानिर्वाजमेव कथनीयं त्वयेति सूचना-
यमामकाः किमकुर्वते ते तावतैव प्रपन्ननिर्वाहे पाण्डवाश्च-
तिष्ठथा द्विदिशन् पांडवेभ्यः समकाराभावप्रदर्शनेन न दोहमभि-
व्यनक्ति ॥ एवं कृपा लोकाव्यवहारेणैवाभ्यामपि हीनतया स-
ंज्ञेयं यत्पुत्रस्ते ह मात्राभिनिविष्टस्य भूतग्राहस्य प्रपन्ने विदिता-
भिप्रायस्य संजयस्यातिथार्मिकस्य भक्तिवन्मतेन तारयति वैशे-
षतयनः ॥

सदानेदीटीका ॥

धर्मस्योत्पादके क्षेत्रे धर्मवृद्धे ककारेण श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धे-
स्मिन् कुरुक्षेत्रे रेण सवः १ उद्योयनादयो धर्मस्य मम पुत्रास्तथाप-
रे युधिष्ठिरादयः पांडोः पुत्रा राज्याफलसवः २ कृतवन्तः कि-
मित्येते संधीभूता हि संजय धर्मक्षेत्रपदेनोक्तं पांडवाधार्मिकाः
स्वतः ३ हिंसाभियानिवर्तेरन्यदिवंधुपरित्यागं प्राप्तं राज्या-
स्ततः पुत्रामदीया इति भूभुजः ४ यद्वा वेदे कुरुक्षेत्रं कर्मकांडे
प्रसिद्धं मत् अन्यदेवयजनाख्यं धर्मक्षेत्रमुदाहृतं ५ अविमु-
क्तं कुरुक्षेत्रं देवानामिति वाक्यतः अन्यद्वैद्यसदनं नाख्यं मुक्तिक्षेत्रं
मुदाहृतं ६ यत्र प्राणपरित्यागाजं तन्मात्रस्य मोक्षेण संसारबंध-
तः प्रोक्तं श्रुतौ तत्काशिकाभिधे ७ प्राणप्रयाणसमये श्रीरुद्रस्ता-
वकं पदं व्याचष्टे ब्रह्मतेनासौ मोक्षं प्राप्नोति बोधतः ८ इत्येव वा
क्यशेषेण कुरुक्षेत्रं विलक्षणं अविमुक्तं यतः प्रोक्तं मत् द्यावृत्ति-
सिद्धये ९ धर्मक्षेत्र इति प्रोक्तं कुरुक्षेत्रं प्रसिद्धं मत् भारते सर्वदे-
वाया भारतायै प्रकृतं त्रयः १० गीतायामस्मितेनेयं सर्वशास्त्र-
मयी मता प्रतो व्याख्यापराण्यत्र भाति सा हि निदर्शयते ॥ आरं

भेभारतस्यापिरूपकद्वयमीरितं ह्योदोग्यश्रुतिसंसिद्धमथाथा
 त्ममितिस्यले १२ युधिष्ठिरोधर्ममयोवृक्षस्तत्रप्रकल्पितः अ.
 र्जुनः स्कंधरूपेण शाखात्वेन वृक्षोदरः १३ माद्रीसुतो पुष्पफले
 मूले कृष्णो द्विजाः श्रुतिः देवीसम्पत्समयात्रयर्माया मुनिनेरि
 ता १४ डुर्योधनो मन्सुमयो वृक्षस्तत्रप्रकल्पितः कर्णश्च स्कंध.
 रूपेण शाखाशकृनिरीरितः १५ उः शासनः पुष्पफले मूले स्या
 त्प्रतितांथदृक् आसुरी संपदत्रासौ क्रोधाद्यानिविलेरिता १६
 इत्येसंपद्वयं न्यस्य तयो रन्योन्यमाग्रहात् युद्धे प्रदर्शितं सम्प.
 विस्तरान्मुनिना बल १७ प्रतिपाद्ये परब्रह्म भारते वेदसंग्रहे
 तज्ञानसाधने धर्मः प्रतिपाद्ये मुनेर्मते १८ देवीसंपदुपादेया
 पांडवानां जयाजुनेः आसुरी संपदो हेया धार्तराष्ट्रपराजयात्
 यतो धर्मस्ततः कृष्णायतः कृष्णस्ततो जयः इत्येवं रूपकेणा
 यो भारते मुनिनेरितः १९ अत्रापि प्रथमे श्लोके तद्रूपकप्रदर्शने
 गीताशास्त्रसमारंभे कृतं व्यासेन वेधसा २० कुरुणे करणानां
 यत्ते त्रैदेह्यधिकारिणः अनुशाहकभावेन ते त्रवत्ते त्रमुच्य
 ते २१ सर्वेषां चैव धर्माणामुत्पादकतया तथा अये त्वपरमो
 धर्मो यद्योगेनात्मदर्शने २२ आत्मज्ञानमयो धर्मः साधये तत्र
 मुमुक्षुभिः क्षयात्समस्तधर्माणामपवर्गे कलाभतः २३ त्रा
 णभूते मुमुक्षोस्तद्धर्मक्षेत्रे शरीरकं क्षेत्राणां परमं क्षेत्रं शरीरं.
 क्षेत्रमुच्यते २४ वध्यं चातकभावेन तस्मिन् क्षेत्रे परस्परं राग
 वैराग्यसंतोषद्वेषादीनां समागमः २५ ये स्थिता मामकास्त
 त्रयविद्यापुरुषोचिताः अविद्यामयसंकल्पा आसुराः श्रुतिवो
 धिताः २६ ममेति कायतीत्युक्ता मामका धीतिशालिनः का.
 मक्रोधादयः सर्वे महामोहात्मजाः पाहाः २७ पांडुं मुद्घिरिति
 प्रोक्ता तत्पुत्राः पांडवाः स्मृताः क्षमावैराग्यसंतोषमुखा विद्या
 मयां शुभाः २८ कैकेर्जिता इति प्रोक्ते किमर्जुनं तशहृतः मुमु
 रेष प्रश्नोक्ति संजयं ज्ञानिने प्रति ३. यद्वामो हस्य प्रश्नोयं स्व
 यंत्रात्ममनः प्रति इति रूपकमादाय बोधिता मुनिना जनाः ३१

गी.
टी.
प्र.

अतएवोपसंहारे संजयोक्तिर्नृपे प्रति यत्र योगेश्वरः क्लृप्तो यत्र पा
थो यत्र उद्देशः तत्र श्रीविजयो भूतिर्धुवानीति मितिर्मम तथा च्छोदो
गपेवेदोतगिरामप्यत्र संमतिः ३३ हतयोस्तसुरो देवा इन्द्रियाणां
श्रुतौ श्रुताः शास्त्रानुगाः सुराः प्रोक्ताः स्वाभाविक्यस्तथा सुराः
स्वाभाविक्यस्तमो रूपा इन्द्रियाणां प्रवृत्तयः प्रवृत्ताः शास्त्रसि
द्ध्यर्थप्रकाशाभिभवायताः ३४ शास्त्रानुगाः सुरास्तत्र श्रुतिदो
तिपुरः सुराः श्रुतिसिद्धप्रवृत्तीनामासुरीणां लयावहः ३५
अनादिकालमारभ्य देवासुरसमागमः प्रतिदेहं प्रवृत्तौ सौ
सर्वे प्राणिषु संगरः ३६ एवमेव मुनेर्भावादृशितो यमयाधुना
शर्जवेन प्रसंगतं व्याख्यास्यामो यथाक्षरं ३७ ॥

नीलकंठीटीका ॥

तत्र यद्वाद्यमंश्रुतौ स्रक्पादयि मं हतानं बभूवुस्तर्धत राष्ट्रवाच
धर्मक्षेत्र इति तत्र वेदेतेषां कुरुक्षेत्रे देवयजनमासेतिकर्मका
उप्रसिद्धं कुरुक्षेत्रमन्यत अविमुक्तं वै कुरुक्षेत्रे देवानो देवयज
ने सर्वेषां भूतानां ब्रह्मसदनमित्यविमुक्तां विब्रह्मप्राप्तिस्थानभू
ते कुरुक्षेत्रमन्यत ब्रह्मसदनत्वे चास्य अत्र हि जेतोः प्राणेषूत्क्र
ममाणेषु रुद्रस्तारकं ब्रह्म व्याचष्टे येनासावमृती भूता मोक्षी भ
वतीति वाक्यशेषेण व्युत्पादितं एतद्वा हृत्यर्थं धर्मक्षेत्र इति वि
शेषेण कुरुक्षेत्रान्तरगतं हि कुरुक्षेत्रं धर्मक्षेत्रमवनततद्ब्रह्म
सदने प्रवर्ग्य कोडे तस्य धर्मक्षेत्रत्वमात्रप्रवणत्वं तत्र समवे
ताः मिलिताः युयुत्सवो योद्धुमिच्छन्तः पांडवानां पृथग्ग्रहणं
तेषु समत्वाभावसूचनार्थं ॥ १ ॥

आनंदी टीका

ऊरुतातात्रथर्मत्वेतिप्रज्ञाणंभविष्यतीतिपुराणेनिरुक्ते ऊरुः
क्षेत्रदेशोयर्माणंश्रोतस्मार्तक्रियाविशेषाणांबीजप्रायाणामल्पा
नामप्यब्रह्मतानामुपानांक्षेत्रेननप्रसवहृदिफलनभूमौकि
मऊर्वतेत्यन्वयः धर्मक्षेत्रपदंप्राग्भेमंगलार्थम् तथानेपि
तत्रश्रीविजयोभूतिरितिमंगलप्रयोगएव १ ॥

रामकंदी टीका

धर्मक्षेत्रे इत्यादि किमकुर्वत संजयेत्यन्तम् धृतराष्ट्रश्च बोदि
त संजयवाक्यानि दृष्ट्वा तपोऽवानीकमित्यादीनि तन्मलोच्यतु
नादयदित्यन्तानि परस्परवधाधवसायसंख्यसकलकुरुपा
उवसेन्यसमागतसुभटचोरसमरसंभोगास्तु च कत्वात्कर्म
चोरत्वप्रतिपादनतात्पर्याणि निगदव्याख्यातानि तथा अथ
व्यवस्थितान्दृष्ट्वा उपक्रम्य संजयोक्ता न्येवार्जुनवाक्यानि सै
न्यानि रूपतोऽपक्रमाणि उच्येयः संनयोर्मथो इत्यादीनि सुबो
धानि ततः संजयोक्ता न्येव हृषीकेशवाक्यान्पि स्फुटाधीन्यव
धानि ततः संजयोक्ता न्येव हृषीकेशवाक्यान्पि स्फुटाधीन्यव

† पांडवाश्चर

दासि की ली

कुरुतेवेतन्नामिदं प्राविशेद्योऽहं कामा समवेता

धर्मक्षेत्रे धर्मबीजं स्यान्मनसि स्थाने मिलिताः मत्सुत्रादयोऽथ
नादयः युधिष्ठिरादयश्च मत्सुत्राः कपटोपात्तराज्यास्तद्देशप्रभा
वाङ्मनस्य धर्ममतयो युद्धं विनैव पाण्डवेभ्यो राज्ञे किं सिन्मासम
प्येयुरित्येवं व्यञ्जनार्थं संजयेति रागद्वेषादिदोषान् सम्पाजि
तवानसि इति कृत्वा निर्व्याजमेव त्वया कर्षणीयमिति सूचनार्थं
॥ १ ॥

॥ २ ॥

नमोऽस्मिन्नाप्युपदितादि सीदमानो ब्रवीदित्यन्तमर्जनस्य पितृमातामहादि वन्मुवर्ग
दर्शनक्रियात्मकं संज्ञयवाक्यमपि वाक्कार्यम् ततः प्रसूतोपदेशा प्रतिषेधेन तत्तादृशान
समुद्भूतपितृमातामहादिवैभुवधपर्यसादिसंज्ञामकर्म विचिकित्सस्य कर्मणवैश्ववि
वशास्पार्जनस्य धर्ममेव धर्मत्वेन व्यपदिष्टातो दुष्टेमास्तजनानित्यादीनि तन्मेहेम
तरं भवेदित्यंतानि मनुष्यासुभारसुलभमिच्छा होत प्रातिपादकवाक्यानि गदवा
ख्यातान्येव तत्तत्प्रवृत्तैकैक्यादिसंज्ञयवाक्यमपि गनार्थमेव इति तात्पर्यतः प्रथमा
ध्यायो व्याख्यानः ननु तोरु भगवत्युतिपाद्यते एवमथ प्रथमाध्यायो यथोपक्रान्तो
पदेशप्रण भगवत्याहुतिहेतुर्जनविषादप्रतिपादनार्थः समाप्तः ॥⁺

नामकाः

किमु कुरुषत किं कृतवन्तः
धर्मक्षेत्रेति विशेषणं

भावीरसमिहोधिनी॥

धुतराष्ट्रवाचेति॥ तत्र वदन्ति नापुरस्थितो धुतराष्ट्रः पांडवा-
नां जयकारणं बहुविधमाकर्ण्य पुरराज्यभ्रंशं प्राप्नोति॥ समीपस्थं
स्वसारथिं श्रीभगवद्वासां प्रकृतिपातोन्मिषदिव्यवल्गुषा ऊरुक्षेत्र-
वृत्तांतं साक्षात्पश्यंतं संजयं पुरजया प्राप्स्यीष्टुष्टवान् धर्मक्षेत्रे
व्रजति॥ देसं जय सम्यग्गुणोभूतं भविष्यदुत्तमानकालीनज्ञा-
नविशिष्टतयोक्तर्कोस्येति संबोधनं कथ्यमानं निर्णयसामर्थ्य-
योक्तव्यं यदत्र ऊरुक्षेत्रं देवानां देवयजनं सर्वेषां भूतानां ब्रह्मस-
दनमिति जाबालिषुते विशिष्टप्रभावयुक्ते तत्पुत्रं धर्मस्य हि जा-
तीनां स्नानजपोपस्थानादिलक्षणास्य राजन्यानां च पुष्टादिलक्ष-
णास्य क्षेत्रे भिद्वहिकारणे ऊरुक्षेत्रे समेवताः संगता पुष्टाभि-
लापुका मामका दुर्योधनादयः पांडुपुत्राश्च युधिष्ठिरादयः
किमकुर्वन्त कौंखलके जिता इति किं धीर पुरुषैर्भीष्मद्रोणा-
दिभिरयिष्ठितमस्मदीयं प्रवर्तन् वलमवलोक्य परेषां भयमा-
विरभूतास्ते सित्यक्षहयदिंसानिमित्ता धर्मभयमासीद्येनैते
पुष्टा उपारमेरनिति वा पुत्र परवशास्यत जीवितजयोभया प्रा-
प्तिनश्च धुतराष्ट्रस्य प्रज्ञाभिप्रायः १॥

सज्जयडवाच दृष्टातपोडवानीके वृद्धेडयोथ
नस्तदा आचार्यमुपसंगम्य राजावचनमब्रवीत् १

^{भाष्यनाति}
आनन्दगिरिकृतटीका

किमस्मदीयं प्रबलेबलेप्रतिलभ्य धीरपुरुषेभीष्मादिभिरधि
ष्ठिते परेषां भयमाविरभूतयद्वापक्षद्वयं हिंसानिमित्ताधर्म
मेयमासीद्येने तेयुद्धाडपरमरत्रिति एवं पुत्रपरवशस्यपुत्र
स्नेहाभिनिविष्टस्य धृतराष्ट्रस्य प्रप्रेसेजयस्यप्रतिवचने दृष्टे
त्यादि पाण्डवानांभयप्रसंगा नास्तीत्येतत्तु शब्देनघोष्यते प्रत्यु
तडयोथनस्यैवराज्ञोभयं प्रभूतंप्राडवैभूत पाण्डवानांपाण्डु
सुतानां युधिष्ठिरादीनामनीकेसेन्यं धृष्टद्युम्नादिभिरतिरुष्टे ^ध
बुद्ध्याधिष्ठितेदृष्टा प्रत्यक्षेणप्रतीत्यत्रस्तद्वदयो डयोथनोरा
जातदातस्यांसंगमोयोगावस्थायामाचार्यं ज्ञाननामानमा
त्मनःशिक्षितारंरक्षितारं श्लाघयन्मुपसंगम्य तदीयंसमी
पे विनयेनप्राप्य भयोद्विग्नहृदयत्वेपि तेजसित्वादेवंवचन
मर्थसहितंवाक्यमुक्तवानित्यर्थः २ ॥

स्वामि ^५कृतटीका

दृष्टेतिउपनक्षेपमिलितेप्रसक्तुराजाडयोथनो ^५नेकवीरस
मुदायेलब्धदीप्तिर्द्वेनयोथयितुंशक्योडयोथनोराजा ^५चा
र्येथनुर्वेदोपदेशारंज्ञेणमुपसंगम्याधिकेयनाचार्यत्वकृतेनसंग
तोभूत्वाज्ञेणचार्यसमीपंगत्वावचनमनेतरैवत्पमाणंवाक्य
मब्रवीत् उवाचकिंकृत्वापांडवानीकेपांडवानांयुधिष्ठिरादी
नामनीकेसेन्यंवृद्धेचक्रादिवृद्धरचनयाव्यवस्थितेसंपन्न
दृष्टावलोक्यडयोथनोज्ञेणप्रतियद्वचोमुवाचतत्तदेवनव
भिज्ञाकैःसंजयोधतराष्ट्रेप्रतितदेववचनमाह २ ॥

रामानुजभाष्य ^{आदिश्लोकात्प्राप्यमर्थम्}

आकाशेडयोथनोमीनानिरासीतेपांडवानोवल्लभोमीयेवव

गी.
टी.
म.

टीका

ले ॥ अभिनवगुप्त ॥ १ ॥ नास्ति

परमार्थप्रणा

संजय उवाच दृष्टेति राजा ड्योयनं पांडवानां कंतं सैन्यं बृहद्वह
रचनया स्थितं दृष्ट्वा चाचार्यं द्रोणमुपसंगम्य वचनमब्रवीत् ॥

वनमालीटीका ॥

एवं कृपा लोकव्यवहारेनेत्राभ्यामपि हीनतया त्वं यस्य पुत्रस्नेहा
भिनिविष्टस्य धृतराष्ट्रस्य प्रप्रेषिताभिप्रायस्य संजयस्यातिधा
र्मिकस्य प्रतिवचनमवतारयति वेशपायनः तदा राजा ड्योय
नः पांडवानां मनीकं सैन्यं बृहद्वहं नमकरादिवोरचनया स्थि
तं दृष्ट्वा चाचार्यं द्रोणमुपसंगम्य समीपं गत्वेदं वचनमब्रवी
त् ॥

ऊरुमवेजयनीटीका ॥

एवमधर्मरूपनिजपुत्रराज्याभिकोत्तिष्ठः पुत्राचुरागमात्रेण
कर्तव्या कर्तव्यविवेकहीनस्य धृतराष्ट्रस्याभिप्रायाभिज्ञस्य वा
सकृपापात्रस्य संजयस्योत्तरं वेशपायनोऽवतारयति संजय
उवाचेति तत्र भगवत्सहायानां कुंतीपुत्राणां भीष्मादिसहा
यादेकादशा द्रोहिणीपतेस्तत्र पुत्राद्वयलेशोपि नास्ति क
स्येच्छया तत्र मर्जेन सधर्मं जन्यमयं तत्कृष्णैर्वापेदशादिना
पशामितमिति कृत्वा कृष्णाभिमुखेन पाण्डवानां सर्वत्रैवाक
तोभयं विजयश्च भवत्युत्राणामुक्तं कृष्णपरास्त्वित्तेन भयं परा
जयश्च भविष्यतीति वणयति दृष्टेति पांडवानां पांडुतनया
नां मनीकं सैन्यं बृहद्वहं रचनाभिज्ञैर्दृष्ट्वा पुत्रादिभी रचनाविशे
षैः स्थापितं तन्निश्चयार्थकः दृष्ट्वा निरीक्ष्य तदा संशयमारम्भे स
मर्थभयोद्विग्नहृदयः स्वबलं दुर्बलं मन्यमानो राजाराजनी
तिमात्रपवनिप्रणो नतधर्मनीतो ड्योयनो डष्टयुद्धे ऊश
लो नतधर्मयुद्धे चाचार्यशस्त्रास्त्रविद्यावेत्तारं द्रोणमिधु
पसंगम्य निकटं प्राप्य वचनं ब्रूय गभितं वाक्यमब्रवीत्
कथयत् ॥

दशमोऽध्यायः
नरदत्तः

ऊरुमवेजयनीटीका

श्रु

मधुसूदनीटी

एवं कृपालोकव्यवहारनेत्राभ्यामपि हीनतया महतोऽथ स्पृष्टस्त्रेहमात्रा
भिनिविष्टस्य धृतराष्ट्रस्य प्रश्ने विदिताभिप्रायस्य संज्ञयस्यातिथार्मिकस्य प्रति

+ तत्र पाण्डवानो दृष्टमभयसंभावनापि नास्ति अदृष्टमभये तु श्रोत्या वचनमेतारयति वैशंपायन

जैनस्योत्पन्ने भगवतोपशमितमिति पाण्डवानां मुक्तवस्तुश

हेनयोत्पत्ते स्तुपत्रधृतराष्ट्रप्रत्यर्पणशक्यात् माग्लासी वि

मिराजाने बोधयितुं ड्योऽधनो दोषमेव प्रथमं वर्णयति दृष्टे

ति पाण्डुसुतानां मनीकं सैन्यं बृहन्नयानां धृष्टद्युम्नादिभिः

स्थापितं दृष्ट्वा चाक्षपज्ञानविषयीकृत्य तदा संग्रामोद्यमका

ले आचार्येण नामानेयं नृविद्यासंप्रदायप्रवर्तयितारमुप

संगम्य स्वयमेव तत्समीपं गत्वा न तस्वसमीपे तमाह्वय एते

न पांडवसैन्यं दर्शनं जनितं भयं सूच्यते भयेन स्वरत्तार्थं तत्

समीपगमने आचार्यगौरवव्याजेन भयसंगोपने राजनी

ति कुशलत्वादित्याह राजेति आचार्येण ड्योऽधनो ब्रवीदित्येता

वन्ते वनिर्वाहे वचनपदे संक्षिप्तवद्गुणवद्गुणविशिष्टे

वाक्यविशेषे संक्रमिते वचनमात्रमेवात्र वीत्रतु कंचिदर्थ

मिति वा १ ॥ सदानंदीटीका ॥

भमत्वाभिनिविष्टस्य प्रश्ने श्रुत्वान्तपस्यसः उवाच संज्ञयो वा

कंचिद्वदृष्ट्वा समन्वितः १ पांडवानां च निर्दोषो दोषो ड्यो

धनस्य च पांडवोत्कर्षतां चेत्योत्पत्तेः तत्र शब्दः २ सैन्यं पा

ण्डुसुतानां तु दृष्ट्वा ड्योऽधनो नृपः व्युत्क्रमेण विन्यासविशे

षं शास्त्रदृष्टितः ३ संग्रामावसरे द्रोणमाचार्यं भीतमानसः

गत्वा तदन्तिके वाक्यमवदत्त राजनीतिवित् ४ पाण्डवेषु स्व

शिष्येषु प्रियेष्ठतया रागतः न करिष्यति संग्राममिति बुद्धौ

निधाय च ५ ॥ १ ॥ नीलकंठीटीका

व्युत्क्रमेण बृहन्नयानां स्थिते आचार्येण राजा ड्योऽधनो राजा

ब्रवीदित्येव सिद्धे वचनपदेन संक्षिप्तवद्गुणत्वादित्युणवत्

वाक्यस्य सूच्यते १ ॥

आनंदी टीका

युद्धेयुद्धाययथावत्कृतबलविन्यासेनस्थापितेपांडवसेन्येदृष्ट्वा
राजाडुर्योधनस्तदाचार्येद्रोणमुपसंगम्यसमीपमागत्यवचन
मब्रवीत् २ ॥

रामकंदी टीका

स्पष्टार्थम् ३ ॥

॥

॥

राजाडुर्योधनः पांडवानां सेन्ये दृष्ट्वा

लासिकी टीका

चक्रादिव्यूहरचनयास्थितम् युयुत्सवसरे धनुर्विद्योपदेशारे
द्रोणचार्येसमीपंगत्वा वाक्यं वक्ष्यमाणमवोचत् २ ॥

दृष्ट्वा

रणावीरसमिद्धेयिनी ॥

पंचदशैः संजयः पुरः परवशात्तथाभिनिविष्टं धृतराष्ट्रं प्रत्युवाच
दृष्ट्वा ॥ राजानीति निपुणोडुर्योधनः पांडवानामनीकं सेन्यं दृ
ष्ट्वा युष्मादिभिरतिथुष्टैर्व्यूहैर्व्यूहः सेनास्थापना रचना विशेषः
सेन्यवस्थापितमवलोक्य तदा संग्रामोद्योगवस्थायामाचार्य
द्रोणमिथं धनुर्विद्यासंप्रदायप्रवर्तयितारमुपसंगम्य विनये
न तस्मिपंगत्वा वक्ष्यमाणं वाक्यमब्रवीत् ॥ अत्र प्रसंगाद्भूत
नां सामान्यलक्षणा कथनपुरःसरं तद्देहलक्षणां कथ्यते तत्र
विशिष्टप्राण्यप्राण्यंग रचना विशेषव्यूहः तेव सूचीगारुडच
क्रवंद्रमकरप्रपेनार्थं चंद्रपद्मसर्वतोभद्राख्यानव तत्र संदत्ता
न्योयदेहल्यात्कामं विस्तारयेद्बहून् सूचीसखाभिथमिदमत्या
नां बहुभिः सदेति मार्काडेयोक्तलक्षणाः सूचीमुखव्यूहः चं
दिकल्पनया सेन्यानां गुरुशक्तिरचनागारुडव्यूहः पंचसनाम
सदृशा कृतिकल्पनया सेन्यानामवस्थापन रचनालक्षणाः शूरा

दयः समज्ञेयाः अपरेवतिर्यदुतिस्तदंरः स्याद्भोगोन्वदुतिरेवच
मंडलः सर्वतो हतिः एष्यदुतिरसंदतप्रति कामन्दकुक्तलक्षणादे
उभोगमंडलासंदिताया उपवृद्धभेदा बहुविधाः तत्रसैन्यानांदंडव
दुतिरवस्थानंदंडः समदप्राभेदः तथातेषामन्वदुतिरन्योन्यानुग
तादुतिर्भोगः पंचभेदः मंडलाकृत्या समवस्थितानां सैन्यानां सर्व
तो हतिः सूर्यप्रागरीखन्मंडलसिंभेदः स्वस्वस्थित्या स्थितानां ग
जादिसैन्यानां विजातीयैरमिश्रितानां एष्यदुतिरसंदतश्चतुर्भेदः
प्रकाराणामानंत्या तलक्षणां विसृज्य भयान्नप्रदर्शितमिति प्रसं
गतो रसंदिष्यवृद्धप्रकारतलक्षणां प्रदर्शिते प्रधुना प्रसंगात्तत्क
लनापि प्रदर्श्यते यदुक्तमाचार्यपादैः ओचित्या प्रतिसार्धभूयति
रसंस्थानेषु तांस्तानुयो यो हृणां कलये कलनामनुपुरे व्युदस्थि
तौ यद्विद्या साध्यं सिध्यति नैव जातपिव तत्कोत्याभटानां पुरोदेया
सुरततिर्नभीरु वृट्नां सेनापरंतत्कृतिः अगार्यः बुधः प्रबुद्धम
ती राजास्थानेषु विधेयस्थानेषु तांस्तानधिकारिणो ध्यानतम
तिशयेन तद्योगक्षेमादिपालनावेक्षया ओचित्या तत्तद्विद्याभित्ता
निरीक्षणापूर्वं अथवा प्राप्तत्वं सपथा सुद्विरप्रमादोभिपुक्तता का
र्येषु व्यसनाभावः स्वाभिभक्तिश्च योग्यतेति परिभाषितयार्हत्या
प्रतिसार्धसंस्थानेनास्याप्ययो हृणां भटानामनुपुरे व्युदस्थितौ क
लांकलनांकलये हि चारयेदिति संबंधः व्युदः सूचीमुखवायाः सैन्य
स्थापना रचना विप्रोषास्तेषां स्थितौ स्थित्यर्थं यो हृणां भटानामनुपु
रः कलांकलयेत के व्युदप्रभागे स्यात्पाः केच पक्षादिति अनुपुर
इत्युपलक्षणां पार्श्वमध्यस्थिते रपीति बोध्यं ननु यो हृसम्पत्तौ सत्यां
कानामेयं कलनाग्रं काभीरु कल्पितानर्थजनिकेत्यत आह यदि
ति यत्त्वत्तसाध्यं साधनीयं धियानयनुद्यासिध्यति तद्भटानां

सादसिकानां कोत्यानजातपिसिध्यतीतिसंभवदुलसंपत्तिरपि
राजानजातसादसेनकर्मकर्यादितिभावः इतिस्थितायांक
लमायामितिकर्तव्यतामादपुरतइति सुराणांवक्ष्यमाण
कृतीनांततिःपंक्तिपुरतोदेया नभीसचदानाभीरुपंक्तिःपुर
तोदेया पचादसौदेयेत्यर्थः अथमर्थः सुराणां पुरुषरत्ना
नीमेसर्वथाख्याइतिपचादवस्थितिर्नदेया सर्वथादीयंका
लेरक्षाप्रभासयेभवेदिति अन्यथातकालेतेषांसुरतंपुरुष
रत्नतंचनप्रयेदितिभावः तर्दिकागतिभीरुणां तत्र तेषामव
स्थामपिमास्त्रित्यत्राद अंसेदेति तेषांपुरस्थितवीराणांपचा
त्यरंकेवलमतिप्रायेनवांसेदास्कन्ददर्शनं तस्यो वेलायांक
तिर्यथा परे सुरपचास्थितानांतेषांस्कन्दानीदंते तथातत्कु
तिःकर्तव्यतयावशिष्यते येनपरबलानिबलसंपत्तिं दृष्टे
वह्नात्यलायंतइत्यर्थः तथाच मार्कंडेयःसुराःप्रमुखतो
देयानदेयाभीरवःकचित् सुरान्वासुखतोदत्वा स्कंदमात्रद
र्शनं कर्तव्यंभीरुसंवेनप्राप्तुविद्रवकारकं दारयंतिपुरस्ता
तभीरवोविदुताःपरं प्रोत्सारयंती हरणेभीरुम्युराःपुरः
स्थिताइति २ ॥

[The text in this block is extremely faded and illegible.]

रामचंद्रसरस्वतीकृतटीका ॥

दृष्टान्विति तृशब्दः पाण्डवानीके कौरवानीकात्तेजसिना
लक्षणविशेषघोतकः अतएवाहोत्तरत्रय्यो धनोभीष्ममे
वाभिरक्षन्त्विति अनीकं सैन्यं व्यूहं व्यूहचनया स्थिते तदे
ति ऊरुतेनाधिष्ठानकाले परामृशति आचार्येणैषाणाचार्य
आहव किंतू पसंगमेति वदन् पाण्डवानीकसंदर्शतजः
नितसाधु समाकृतयति अवचनमब्रवीदिति छेदः अवा
चंवाक्यमुवाचेत्यर्थः ऊत आचार्य महाकायोरप्यप्रत्यव
चनमुक्तवान् अत उक्तं राजेति राजानो हियेनीति मात्रप्र
वर्णः सात्विकगन्धोज्जिताः बहुविधतर्कशीलान्नेषासु
चितमेतादृशं संभाषणमिति भावः किमवचनं तदृशं य
ति २ ॥

॥ १७६ ॥

[The page contains approximately 18 lines of extremely faded, illegible handwritten text in Devanagari script.]

張 氏 氏

भाषा अनुवाद

तब सज्जन ने कहा कि राजा पाण्डु पुत्र युधिष्ठिरादिका से
न्यदल बूझाकार रचना रचित युद्ध के लिये तयार खड़ा दे
खि राजा डुर्योधन द्रोणाचार्य के निकट जायकर वक्ष्यमा
त्र यह बात कही इससे यह जनाया कि भय और शङ्का त
मारे ही पुत्र को भई है ॥ २ ॥

संज्ञवाक्य ॥ दोहा ॥

पांडव सैन्य हृदय कहुं डुर्योधन तब देष द्रोण निकट सो जाय
न्यभाषे बात विशेष ॥ २ ॥

पश्येतां पाण्डुपुत्राणां माचार्यमहतीं चमूं व्यू.
 ङ्गुपदपुत्रेण तवशिष्येण धीमता ३ ॥

आनेदगिरिक्तटीका ॥

य

ते देववचनमुदाहरति पश्येति एतामस्मदभ्यासे महापुरुषान
 पि भवत्पुत्रानपरिगणयितुं भयलेश्च न्यामवस्थितां चमूं मि
 मांसेनां पाण्डुपुत्रेर्धुधिशिरादिभिरानीतां महतीं मनेकादौहिणी
 सहितामहोभ्यां पश्येत्पाचार्यं डुर्योधनो नियुक्तेन योगद्वारा च
 तस्मिन्परेषामवज्ञां विज्ञापयन् क्रोधातिरेकमुत्पादयितुमुत्सह
 ते परकीयसेनायां वैशिष्ट्याभिधानद्वारा परापरपक्षेपि त्वदीयमे
 व बलमिति सूचयन्नाचार्यस्य तत्रिरसनं सुकरमिति मन्वानः स
 ब्राह्मणमिति राज्ञोऽङ्गुपदस्य पुत्रस्तवशिष्योऽष्टशुभ्रलोके
 त्वातिमुपगतः स्वयंच शस्त्रास्त्रविद्यासम्पन्नो महामहिमः तेन
 ब्रूहमाणाय धिष्ठितामिमां चमूं किमिति न प्रतिपद्यसे किमि
 ति वा मृशसीत्यर्थः ३ ॥

स्वामिः कृतटीका ॥

वित्यासेन

पश्येतामिति हे आचार्य पाण्डुपुत्राणां पांडवानामेतां महतीं चमूं सेनां
 समादौहिणीपरिमितां पश्चादवलोकय कथं भूतां तवशिष्येण ङ्गु
 दपुत्रेण ऽष्टशुभ्रेन धीमता तवशिष्यत्वेन सेनां ब्रूहविन्यासादिबु
 द्धिमता ब्रूहं वृहद्वचनया स्थापितां तवशिष्येणेति तवापि पांडवसे
 नायां काश्चिदनुरागोस्तीति कोटिल्ववचनं डुर्योधनस्येति पांडुः पां
 डुरोगयर्मस्तत्पुत्राज्जगत्पुत्रा इति साभिप्रायवचनं डुर्योधनस्य ३ ॥

अधिष्ठितां

रामानुजभाष्यम् आदिश्लोकात्प्राप्यमर्थम्

भोवाभिरदि तमवनेकात्मदिनयेव तस्य पर्याप्तत. मातयेव
 लस्य ॥ ३ ॥ अभिनवश्रुतटीका ॥ नास्ति

परमार्थप्रणा ॥

पश्येतामिति भो आचार्य महतीं पर्याप्तबलां पाण्डुपुत्राणां चमूं सेनां

त्वेनस्थितोपादुपुत्राणां च मंमहतीमनेकादौहिणी सहितत्वे
 न उर्निवारोपशपापरोक्षी ऊरुप्रार्थनायां लोहं अहंशिष्यात्वा
 माचार्यप्रार्थयेत्प्राह आचार्येति दृष्ट्वा च तत्कृतावज्ञास्वयः
 मेव ज्ञास्पसीति भावः ननु तदीयावज्ञासोऽप्येवास्माभिः प्रतिक
 त्तमशक्यत्वादित्याशंक्य तन्निरसने तव सूकरमेवेत्याह व्युत्पन्नं तव
 शिष्येणेति शिष्यापेक्षया गुरोराधिकं सर्वसिद्धमेव व्युत्पन्नं भूष
 युक्तेत्यनुक्ता दुपदपुत्रेणेति कथने दुपदपूर्ववैरसूचनेन क्रोधा
 हीपनार्थं भीमतेति पदमनुपेक्षणीयत्वं सूचनार्थं व्यासंगोतरनि
 रोकरणेन त्वरातिशयार्थं पश्येति प्रार्थने अन्यच्च हे पादुपुत्राणां
 माचार्यं न तु मम ते पुत्रे हातिशयात् दुपदपुत्रेण तव शिष्येणे
 तित्वार्थं सुत्यत्रापि त्वया ध्यापित इति तव मोक्षमेव ममानर्थः
 कारणमिति सूचयति शत्रोरपि सकाशात् त्वयोपायभूताविद्या
 गृहीतेति तस्य भीमत्वं अतएव तच्च मूदर्शनेनानन्दस्तैवेव भवि
 ष्यतीति श्रुतत्वात् नान्यस्य कस्यचिदपि यं प्रतीयं दर्शनीयेति
 त्वमेवेतोपशेषत्वाचार्यप्रतितत्त्वेन प्रदर्शयन्निगूढं दैव्यं चो
 तयति एवं च यस्य धर्मक्षेत्रं प्राप्ताचार्येपीदृशी दृष्टिर्बुद्धिस्त
 स्य कान्तापशंकासर्वाभिशां कित्वेनातिदृष्टाशयत्वादिति भा
 वः ॥ ३ ॥ सदानंदीटीका ॥

तस्य ते पुत्रावज्ञाक्रोधाधिकं भवेद्यथा तथोवाच स पश्येत्पार
 भ्यक्षोकेऽस्त्रिभिस्त्रिकैः १ अत्यासन्नमिमं सेनामनेकादौहिणी न्ना
 युतां पश्य पादुसुतानां त्वमाचार्यपरमार्थवित् २ त्वद्वार्थं प्रजा
 तेन भूषयुक्तेन भीमता ब्रूहि निर्माणतः सम्पकस्यापि तां वैरिणा
 तव ३ अथवा पादुपुत्राणां गुरोपशपातिरागवान् यतस्तेषु त्वमि
 त्येवं हार्दं उर्यो धनस्य च ४ यस्य प्राप्य ऊरुक्षेत्रं माचार्येपीदृशी
 मतिः किमुवाच्यं भवेत्तस्य दौष्टमाहात्म्यमद्भुतम् ५ ॥ ३ ॥

नीलकंठीटीका ॥

दुपदपुत्रेणेति पूर्ववैरसूचनेन क्रोधाहीपनार्थं विशेषणं ॥ ३ ॥

प्रानदी टीका
 दुपदपुत्रेति पूर्ववैरसूचनिकयाचार्यस्य कोयोत्साहो हीपनाः
 र्थम् तवशिष्येणेति योहि भवच्छिष्यः सो वश्यमनुत्तमायूह
 चनो करोति इति प्रतिविधानपरो भवेति प्रोत्साहनार्थः ३ ॥

रामकदी टीका

स्यार्थम् ३ ॥ ॥

किंतदित्याह नरभिः शोकैः

लसिसयी टीका

आचार्यपतां सेनो समाक्षौहिणीपरिमिताम् बृहन्नयस्यापितो पश्य केन
 १३ वातां मदती धृष्टमेन बृहविन्यासो दोकशलेन तवशिष्येण धीमतेति को
 दित्यवचनेत्वाहंतमुद्यतेनेति वा ३ ॥

रमावीरसमिहोधिनी ॥

पश्येतामिति यतां भवद्विधानामपि मरुनुभावानां वीरराणां
 संमुखे वीतभयतेन स्थितां पांडुपुत्राणां युधिष्ठिरादीनामथ च
 पांडुः पांडुरोगयर्मस्तसुत्राति साकूतोत्साज्ज्जाता इति विप
 रीतलक्षणा अथवा पांडुपुत्राणामाचार्येति संबंधः तथा च तं
 श्वेव तवानुरोगो न तमयीति कोदित्यवचने उर्योधनस्य प्रका
 शांतुशिष्यत्वादहंताचार्यप्रार्थये इत्याचार्येति एव क्तं बोधनं
 मदती समाक्षौहिणीपरिमितां चमूं सेनां पश्येति प्रार्थनायां
 लोड्डट्टावतदीयावजास्वयमेव ज्ञास्यते भवेतेति भावः
 नचैतेषां बलवत्त्वेन प्रतिक्रियाविधातुमशक्येत्याशंक्यतन्नि
 रसनंतवसुकरमेवैत्याह बृहामित्यादिना यतो दुपदपुत्रेण
 पूर्वमेव कृतवैररा दुपदेन तदुपार्थमुत्पादितेन धृष्टपुत्रेनेति

13.

शमवेन्द्रसरस्वतीकृतटीका ॥

पश्येतामिति यतस्त्वमाचार्यः पाण्डवानामुपदेष्टा तस्त्वशिष्ये
ण्डुपदपुत्रेण धृष्टद्युम्नेन कृष्णं ब्रूयन् यथा धिष्ठितं पाण्डुपुत्रा
णां सेनां महतीं पश्येति अस्मै न्य पतच्च मत्संदर्शनजनितानंद
भाजनं न त्वतो न्योस्त्रियं प्रतीयेत दर्शनीयेति भावः ननु स एव
मच्छिष्यः किं न भवदादय इत्यत आह धीमतेति आचार्याणाम
यं स्वभावो यत्प्राज्ञ एव शिष्ये प्रणयिनो भवंतीति भावः कृष्णं तथ
धृष्टद्युम्नेनेति विहाय डुपदपुत्रेणेति वदन् नास्वस्वनाम्ना प्रसि
द्धिरिति तस्मिन् सूर्यो व्यनक्ति एवं च ये धर्मक्षेत्रे प्राप्ताचार्ये
ष्वपीदृशी दुष्टबुद्धिस्तत्र कानुतापसंभावेनेति तात्पर्यं द्रोणेन
सर्वथा स्वात्मविजये यतितव्यं नो दासिन्यमालंबनीयं नापि पांड
वहितं किंचिदाचारणीयमिति प्रवृत्तिकाभिसंधिः किंच कर्तव्या
पेतदनुकंपाय ये ते हीनबलाः सुर्न चैवमित्याशयवानाह ॥३॥

भाषा अनुवाद ॥

मोई दुर्योधनकी सब बातें सज्जय नव श्लोकसे कह
तेहैं कि हे आचार्य देखिये तो यह युधिष्ठिरका सैन्यदल
जिसको आपका शिष्य दुपदका पुत्र बुद्धिनिधान धृष्ट
द्युम्नने रचाहै सो महात्मा आपके सामने बड़े विस्तारमें
युद्ध करनेको तयार निडर खड़ाहै ३ ॥

दोहा ॥

सेनापांडुसुतनकीबड़ीदोहाइंददेख रवीचंद्रसोंशिष्यतव
धृष्टद्युम्नविशेष ३॥

15

४

॥ इति ह्येवम्

इति ह्येवम् इति ह्येवम् इति ह्येवम् इति ह्येवम्
इति ह्येवम् इति ह्येवम् इति ह्येवम् इति ह्येवम्
इति ह्येवम् इति ह्येवम् इति ह्येवम् इति ह्येवम्
इति ह्येवम् इति ह्येवम् इति ह्येवम् इति ह्येवम्
॥ इति ह्येवम् इति ह्येवम् इति ह्येवम् इति ह्येवम्

॥ इति

इति ह्येवम् इति ह्येवम् इति ह्येवम् इति ह्येवम्

॥ इति ह्येवम् इति ह्येवम् इति ह्येवम् इति ह्येवम्

अत्रशूरामहेष्वासा भीमार्जुनसमायुधि यु०
युधानोविराटश्च दुपदश्चमहारथः ४ ॥

^{भाष्यनास्ति}
शानन्दगिरिकृतटीका ॥

अन्येपिप्रतिपक्षेपराक्रमभाजोवहवः सन्तीत्यनुपेक्षणीयत्वे
परपक्षस्य विवक्षयत्राह अत्रेति तस्याहि प्रतिपक्षभूतायां स
नायांशूराः स्वयमभीरवः शस्त्रास्त्रजशला भीमार्जुनाभ्यां स
र्वसम्प्रतिपक्षवीर्याभ्यां तल्पाः युद्धभूमावुपलभन्ते तेषां यु
द्धशोण्डीरं विशादीकर्तुं विशिनष्टि महेष्वासा इति इशुरस्य
तेऽस्मिन्निति युत्पत्त्या यनुस्तु डच्यते तच्च महदन्तरप्रभृष्यत
द्वियते येषां ते राजानस्तथा विवक्षन्ते तानेव परसेनामध्य
मध्यासीनान् परपक्षानुरागिनो राज्ञो विज्ञापयति युयुधा
न इत्यादिना सौभद्रोद्घोषे दयाश्चेत्यनेन ॥ ४ ॥

स्वामिकृतटीका ॥

अत्रेति अत्रास्यां च महीशूराः शौर्येण तात्रथर्मणेपेतामहे
ष्वासा इषवो बाणा अस्ते यैरितीष्वासा यन्नुषिमहान् इष्वासा
येषां ते महेष्वासा इत्यनेन तात्रथर्मणेपेतामहेष्वासा युधिसंग्रामे
भीमार्जुनसमाः भीमोभियाभयेन मीयते च किं तैरिव वीरांत
रे विलोकात् इति भीमः अर्जुनः पशुपतिसंग्रामोपाजितयशो
विभूतिभिरर्जुनं पांडुरं संपादितं विस्मयेन सोयमर्जुनः तौभी
मार्जुनौ अत्रातिप्रसिद्धौ योद्धारौ ताभ्यां तल्पाः समाशूराः संतिता
नेव नामभिर्निर्दिशति युयुधानः सात्यकिवीरवैरेव मिश्रीभा
वेन युद्धाविष्टः युमिश्रण इति यातुपाठात् विगतो विपक्षभूः
तौ राट् राजा यस्य शत्रुहृदनस्य स विराटः दुवत्तु हत्तवत्संश
मे निश्चलो पांडो यस्य स दुपदो महारथः प्रत्येकं महारथत्वं वि त्व
शेषणम् ॥ ४ ॥ रामानुजभाष्यटीका ॥ अदिश्लोकात्प्राप्यमर्थम्

तदिदं वचनं यदा तदा तदा तदा तदा तदा तदा तदा तदा तदा तदा ॥

गी.
टी.
प्र.

अभिप्रेतकृतटीका ४ ॥ नाति

परमार्थप्रण टीका

अथतत्रास्थितान्वीरानाह अत्रेति अत्रास्योच्यते पुराः पराक्र
मवन्तो महेष्वासाः महान्तरुषवो बाणा अस्मिन्तेति प्यंते ये स्ते
तथाविधा सै युधिसंश्रामभीमार्जुनसमास्तत्सदृशबलाः
सन्ति ॥ ४ ॥

वनमाली टीका

इषवो बाणा अस्मिन्ते ये स्ते महेष्वासा महान्तरुषासाय नृषियेषां
ते तथा भीमार्जुनौ प्रसिद्धौ योद्धारौ युद्धे तत्समास्तत्तुल्याः पुरा
रात्रास्योसेनायां सन्ति तानाह युयुधान इति साङ्गं द्वाभ्यां
युयुधानः सात्पकिः ॥ ४ ॥

ऊरुमवेजयन्ती टीका ॥

एवमाचार्यस्य कोपो ही पनाय परसैन्यस्थितिमुक्तेरानीत
स्य भयोत्पादनाय तत्रास्थितान्वीरान्वर्णयन् स्तेषामुपेक्षणीय
तानिराकरोति अत्र पुर इत्यादिभिस्त्रिभिः श्लोकैः अत्रास्योप
रसेनायां महेष्वास इषवो बाणा आसंमतादस्य नोति प्यन्ते प
भिरितीष्वासाय नृषि महान्तरुषासायेषां ते तथा युधिसंश्रामभी
मार्जुनसमोर्जुनयोस्तुल्याः पुराः सत्तुभयमविगण्य खसमा
नसहस्रवीरजिगीषयात्साहवन्तः सन्ति केवलं धृष्टद्युम्नपव
पूरोस्तीति नमन्नव्यम् तेषां नामानिष्पृण्य युयुधानः सात्पकिः
विराटः प्रसिद्धः दुपदश्च तवामित्रः एतेषां तु त्रयाणां मपि महा
रण इति विशेषणम् ४ ॥

मधुसूदनी ॥

न केवलमत्र धृष्टद्युम्नपवपूरो येनोपेक्षणीयता स्यात् किं त्व
स्याचम्यामन्येपि बहवः पुराः सन्तीत्यवश्यमेव तज्जयेयत्तनीय
मित्यभिप्रायः पुरा नेव विजिनष्टि महेष्वासा इति महान्तरुषे
रप्रधृष्या इष्वासाय नृषियेषां ते तथा हरतपव परसैन्यविद्रावण
ऊशला इति भावः महायचरादिमतेपि युद्धकोशलाभावमा
शङ्काह युधियुद्धे भीमार्जुनाभ्यां सर्वसंप्रतिपन्नपराक्रमाभ्यां

नृकेन कृपदुत्रेणा
प्रसिद्धेनाधिष्ठितो व
सुमेतामस्मदीयोयः
कश्चिदपि जेष्यति किमिति
तमुज्जामासीति अत आह
अत्र पुरा इत्यादि त्रिभिः

समास्तुल्याः तानेवाहयुयुधानश्चादिना महारथइत्येतेनयु
युधानः सात्यकिः दुपदश्च महारथइत्येकः अथवायुयुधान
विराटदुपदानोविशेषणमहारथइति ४॥

सरानंदी ॥

एतेनधृष्टद्युम्नेन प्रसिद्धेनाश्रितोचमं अस्मदीयोपियः कश्चि
जेष्मतीतिनतर्क्यतां १ यतोस्मांशत्रुसेनायांमूराहृष्यचुर्थ
राः युद्धेभीमार्जुनाभ्यांयेतुल्याः संग्रामदुःसहोः २ सात्यक्या
दित्रयोप्येतेभीष्मप्रोक्तामहारथाः ३॥ ४ ॥

नीलकंठी ॥

४

तदेवजस्रविदित्वेनेदंयत्तदुपासते इत्येवमेवनेदंयत्तदुपासते
दन्त्यतेरिता ४ महेष्वासामहांतश्वासा यन्नुषियेघोते युयु
धानः सात्यकिः दुपदश्च महारथइत्येकः ४ ॥

आनेदी टीका

एकोदशसहस्राणियोथयेद्यस्तथान्विना अस्रशस्त्रप्रवीणस
महारथइतिस्मृतः अमितान्योद्धयेद्यस्तसोतिरथइतिस्मृतः र
थस्त्रकेनयोयोद्धानतन्नूनोर्थरथःस्मृतः इतिरथातिरथसंख्या
याम् युयुधानःसात्विकिः ४ ॥

रामकेटी टीका ॥

स्यार्थम् ॥ ४ ॥

* युद्धेभीमार्जुनाभं
नृत्यास्तथा

नासिकी टीका

॥ रथासाधनं विधेयां तादृशां चरवः
सुरासंति के ते इति नाम निदेशो तादृश युयुधानः

कंवान्

नामा
नामावम

अस्योसेनायां महान्तः परैर्न प्रीकर्तुमशक्याः सात्विकिः
महारथइतिप्रत्येकंविशेषणं महारथलक्षणं चोक्तं एकोद
शसहस्राणियोथयेद्यस्तथान्विना अस्रशस्त्रप्रवीणसुमहा
रथइतिस्मृतः अमितान्योद्धयेद्यस्तसंप्रोक्तोतिरथस्तसः
रथीत्वेकेन युयोत्ततन्नूनोर्थरथोमतइति ४ ॥

रामवीरसमिद्धोधिनी ॥

न केवलं धृष्टद्युम्नयव परपक्षेति वलोयेनास्माकं मध्येयेन के
नापितस्यसुनिरसनीयत्वेन त्वरानवसरोयावतान्येपि सुरा य
तस्मादधिकसत्त्वाग्रसंतीत्याह अत्रसुराइति अत्रास्यासेना
यां सुरानकेन विदपि चालनीयाः स्वयमभीरवइतियावत् प्र
थमं योजयेद्वाजासुरान्संशामकर्मणीति नीत्या परपक्षे नीतिः
फलत्वप्रतिपादनसाकृता सुराइति प्रथमं डुर्योधनोक्तिः यु
युधानः सात्विकिः महारथइति त्रयाणां विशेषणं तत्तत्क्षणं च
एकोदशसहस्राणियोथयेद्यस्तथान्विना अस्रशस्त्रप्रवीणसु
महारथइतिस्मृतइति सौभद्रोभिमत्युः द्रौपदेयाः द्रौपदीपुत्राः

पंच सर्वयवमहारथा इति नैकोपिरथोर्यथोवा महारथः
त्यतिरथत्वस्यापुपलक्षणं तल्लक्षणं च प्रमितान्योथयेद्यस्त
संप्रोक्तोथिरथस्तसः रथीतेकेनयोपुद्येतन्नूनोथरथः स्म
तइति ४॥

4. 10. 15. 16. 17. 18. 19. 20. 21. 22. 23. 24. 25. 26. 27. 28. 29. 30. 31. 32. 33. 34. 35. 36. 37. 38. 39. 40. 41. 42. 43. 44. 45. 46. 47. 48. 49. 50. 51. 52. 53. 54. 55. 56. 57. 58. 59. 60. 61. 62. 63. 64. 65. 66. 67. 68. 69. 70. 71. 72. 73. 74. 75. 76. 77. 78. 79. 80. 81. 82. 83. 84. 85. 86. 87. 88. 89. 90. 91. 92. 93. 94. 95. 96. 97. 98. 99. 100. 101. 102. 103. 104. 105. 106. 107. 108. 109. 110. 111. 112. 113. 114. 115. 116. 117. 118. 119. 120. 121. 122. 123. 124. 125. 126. 127. 128. 129. 130. 131. 132. 133. 134. 135. 136. 137. 138. 139. 140. 141. 142. 143. 144. 145. 146. 147. 148. 149. 150. 151. 152. 153. 154. 155. 156. 157. 158. 159. 160. 161. 162. 163. 164. 165. 166. 167. 168. 169. 170. 171. 172. 173. 174. 175. 176. 177. 178. 179. 180. 181. 182. 183. 184. 185. 186. 187. 188. 189. 190. 191. 192. 193. 194. 195. 196. 197. 198. 199. 200. 201. 202. 203. 204. 205. 206. 207. 208. 209. 210. 211. 212. 213. 214. 215. 216. 217. 218. 219. 220. 221. 222. 223. 224. 225. 226. 227. 228. 229. 230. 231. 232. 233. 234. 235. 236. 237. 238. 239. 240. 241. 242. 243. 244. 245. 246. 247. 248. 249. 250. 251. 252. 253. 254. 255. 256. 257. 258. 259. 260. 261. 262. 263. 264. 265. 266. 267. 268. 269. 270. 271. 272. 273. 274. 275. 276. 277. 278. 279. 280. 281. 282. 283. 284. 285. 286. 287. 288. 289. 290. 291. 292. 293. 294. 295. 296. 297. 298. 299. 300. 301. 302. 303. 304. 305. 306. 307. 308. 309. 310. 311. 312. 313. 314. 315. 316. 317. 318. 319. 320. 321. 322. 323. 324. 325. 326. 327. 328. 329. 330. 331. 332. 333. 334. 335. 336. 337. 338. 339. 340. 341. 342. 343. 344. 345. 346. 347. 348. 349. 350. 351. 352. 353. 354. 355. 356. 357. 358. 359. 360. 361. 362. 363. 364. 365. 366. 367. 368. 369. 370. 371. 372. 373. 374. 375. 376. 377. 378. 379. 380. 381. 382. 383. 384. 385. 386. 387. 388. 389. 390. 391. 392. 393. 394. 395. 396. 397. 398. 399. 400. 401. 402. 403. 404. 405. 406. 407. 408. 409. 410. 411. 412. 413. 414. 415. 416. 417. 418. 419. 420. 421. 422. 423. 424. 425. 426. 427. 428. 429. 430. 431. 432. 433. 434. 435. 436. 437. 438. 439. 440. 441. 442. 443. 444. 445. 446. 447. 448. 449. 450. 451. 452. 453. 454. 455. 456. 457. 458. 459. 460. 461. 462. 463. 464. 465. 466. 467. 468. 469. 470. 471. 472. 473. 474. 475. 476. 477. 478. 479. 480. 481. 482. 483. 484. 485. 486. 487. 488. 489. 490. 491. 492. 493. 494. 495. 496. 497. 498. 499. 500. 501. 502. 503. 504. 505. 506. 507. 508. 509. 510. 511. 512. 513. 514. 515. 516. 517. 518. 519. 520. 521. 522. 523. 524. 525. 526. 527. 528. 529. 530. 531. 532. 533. 534. 535. 536. 537. 538. 539. 540. 541. 542. 543. 544. 545. 546. 547. 548. 549. 550. 551. 552. 553. 554. 555. 556. 557. 558. 559. 560. 561. 562. 563. 564. 565. 566. 567. 568. 569. 570. 571. 572. 573. 574. 575. 576. 577. 578. 579. 580. 581. 582. 583. 584. 585. 586. 587. 588. 589. 590. 591. 592. 593. 594. 595. 596. 597. 598. 599. 600. 601. 602. 603. 604. 605. 606. 607. 608. 609. 610. 611. 612. 613. 614. 615. 616. 617. 618. 619. 620. 621. 622. 623. 624. 625. 626. 627. 628. 629. 630. 631. 632. 633. 634. 635. 636. 637. 638. 639. 640. 641. 642. 643. 644. 645. 646. 647. 648. 649. 650. 651. 652. 653. 654. 655. 656. 657. 658. 659. 660. 661. 662. 663. 664. 665. 666. 667. 668. 669. 670. 671. 672. 673. 674. 675. 676. 677. 678. 679. 680. 681. 682. 683. 684. 685. 686. 687. 688. 689. 690. 691. 692. 693. 694. 695. 696. 697. 698. 699. 700. 701. 702. 703. 704. 705. 706. 707. 708. 709. 710. 711. 712. 713. 714. 715. 716. 717. 718. 719. 720. 721. 722. 723. 724. 725. 726. 727. 728. 729. 730. 731. 732. 733. 734. 735. 736. 737. 738. 739. 740. 741. 742. 743. 744. 745. 746. 747. 748. 749. 750. 751. 752. 753. 754. 755. 756. 757. 758. 759. 760. 761. 762. 763. 764. 765. 766. 767. 768. 769. 770. 771. 772. 773. 774. 775. 776. 777. 778. 779. 780. 781. 782. 783. 784. 785. 786. 787. 788. 789. 790. 791. 792. 793. 794. 795. 796. 797. 798. 799. 800. 801. 802. 803. 804. 805. 806. 807. 808. 809. 810. 811. 812. 813. 814. 815. 816. 817. 818. 819. 820. 821. 822. 823. 824. 825. 826. 827. 828. 829. 830. 831. 832. 833. 834. 835. 836. 837. 838. 839. 840. 841. 842. 843. 844. 845. 846. 847. 848. 84

॥ ८ ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

रामचंद्रसरस्वतीकृतटीका

अत्रशृङ्गादित्यादिभिस्त्रिभिः अत्रास्यांसेनायायुधियुद्धविषयेशृङ्गा
उत्साहवत्तौ येतांस्तेब्रवीमीत्युत्तरेणसंबन्धः महेशासाइतिह
रतपदपरसेन्यविज्ञावणकुशलोइतिभावः तानेवभीमार्जु
नसमाइत्यादिनामहारयाइत्येतेनसह मयावर्ततइतिसमा
वास्तुदेवःभीमस्यज्येष्ठत्वात्प्राधान्ये अर्जुनकृष्णयोस्तुतादा
तनिकराधिसारथिकृतं पौर्वापर्यमित्यवधेयं शेषंशृङ्गमण
वंस्वात्मकार्येदोणेदृढीकृत्यदोणसंभावितंस्वसाधुसंपरिह
रन्नाह ॥ ४ ॥

[Faint, illegible handwritten text in Devanagari script]

भाषा अनुवाद
और इस सेनाके बीच युद्ध करनेमें भीमवर्जनके समान धनुषधारी महाबली और औरकितने योद्धा हैं तिनके नाम डुर्योधन द्रोणचार्यसे कहते हैं कि युयुधान जो सात्विकी और राजा विराट् महारथी दुपदराजा ध ॥

इहां मरथ नुषी चउ मर्जने भीमान ॥ रामे डुपद विराट श्री
 नै सो दिगु पुथान ४ ॥

धृष्टकेतुश्चेकितानः काशिराजश्च वीर्यवान्
पुरुजित्कानिभोजश्च शैवश्च नरपुंगवः ॥

भाष्यं नास्ति ॥ आनंदगिरिकृतटीका ॥
किञ्च धृष्टकेतुरिति स्पष्टं ॥ ॥ ॥

स्वामिकृतटीका

धृष्टकेतुरिति धृष्टः प्रगल्भः शत्रुविनाशनः केतुश्चिह्नं धृष्टादि
र्यस्य धृष्टानोरणे प्रगल्भानां केतुर्विनाशक इति वा धृष्टकेतु
श्चेकितानः संग्रामकृशालश्चेकितानो नामैको राजा च काशिरा
जः काशे ब्रह्मतत्त्वप्रकाशाय स्यान्निवसतः सुलभः साको श्री
तस्या राजा सः वैरिषु विजयी शैवः संग्रामविजयार्हः नरपुंग
वो नरश्रेष्ठः ॥ ५ ॥

रामानुजभाष्यटीका ॥ आदिश्लोकात्प्राप्यमर्थम्

तस्य विषयः ॥ तद्वत्तु यत्तत्सर्वं न नयितं ॥

अभिनवगुप्तकृतटीका ॥ नास्ति

परमार्थप्रपाटीका ॥

अथ तानेवाहयुयुधान इति युयुधानः सात्यकिः विराटस्तथा ड
पदोऽपि पदीयता चेकितानो नाम राजा कश्चित् नरपुंगवो न
रश्रेष्ठः विक्रान्तः पराक्रमो युयामत्युनामकः उत्तमौजा वीर्य
वान् एतावज्जनस्य रथचक्ररत्नको उत्तमौजा पर्वणि धृष्टगा
पोर्जनस्यापि युयुधानेः महारथः चक्ररत्नो च पांचालो युयाम
न्युत्तमौजसौ सौभद्रो भिमन्तुः द्रौपदेयाः द्रौपद्यापंच
भिर्जाताः पंचपुत्राः प्रतिविंश्यादयः एवमुक्ताः सर्वे महारथाः उ
त्तमौजा एकोदशसहस्राण्योयथेयस्तथन्विना अस्त्रशस्त्रप्रवी
णश्च महारथ इति स्मृतः अमितान्योयथेयस्तस्योक्तातिरथाभि
यः एकस्ते केन योयोद्वासवार्थरथ उच्यते इति ॥ ॥

वनमालीटीका ॥ ५

ऊरुमवैजयन्तीटीका

किञ्च धृष्टकेतुश्चेकितानः काशिराजश्च वीर्यवानिति विशेषणं
इति व्याख्या

गी.
टी.
प्र.

पुरुजित्कनिभोजश्चशैवश्चेतित्रयाणोनरपुंगवइतिविशेषणम् ॥ मधुसूदनी

धृष्टकेतुश्चेकितानकाशिराजानांविशेषणंवीर्यवानिति पुरुजित्कनिभोजश्चशैवानांविशेषणंनरपुंगवइति ॥ ५ ॥

सदानंदी

वीर्यवानस्त्रयश्चान्येधृष्टकेतुसखान्तपाः पुरुजित्प्रसूखाश्चान्येत्रयोपिनरपुंगवाः ॥ ५ ॥

नीलकंठी

इत्युक्तं नारायणायीश्वर्यमस्मद्विकेणहि कर्मोपास्ति
ज्ञानकांडनितयः नानिगद्येन ॥ धृष्टकेत्वादयः षट् ॥

॥ ५ ॥

॥ ५ ॥

॥ ५ ॥

॥ ५ ॥

॥ ५ ॥

स्पर्धार्थम् ५

आनेदी टीका

॥

॥

रामकंदी टी.

स्पर्धार्थम् ५

॥

॥

लासिकली टी. ॥

तथाष्टकेतुरित्यादिनामत्रयस्यविशेषणमवीर्यवानिति अ
ष्टः नरपुंगव इति पुरुजिदित्यादिनामत्रयस्यविशेषणम्
५ ॥

॥

रामवीरसमिद्धोयिनी ॥

स्पष्टः ५॥

21

THE UNIVERSITY OF CHICAGO PRESS

1937

रामचंद्रसरस्वतीकृतटीका उपक्रमणिका ॥

१२

॥ काशीराज १२ काशीराज १२ काशीराज १२ ॥

भाषाप्रनुवाद

और धृष्टकेतु चैकितान राजा और बलवान काशीराज और
 पुरुजितराजा ऊर्जिभोज और सैव्य ये सब राजा नरश्रेष्ठ और
 बलवान हैं ॥ ५ ॥ दोहा ॥

धृष्टकेतु चैकितान पुन काशीराज बलवान पुरुजित ऊर्जिभो
 ज दयप्रोद्य श्रेष्ठ नरजान ॥ ५ ॥

युधामन्युश्च विक्रान्त उत्तमौजाश्च वीर्यवान् ।
सौभद्रौ द्रौपदेयाश्च सर्वे एव महारथाः ॥

भार्यनालि
आनन्दगिरिहृतटीका

तेषां सर्वेषामपि महाबलपराक्रमभाक्तादनुपेक्षते पुनर्विव
क्षति सर्व एवेति १ ॥

स्वामिहृतदीका

युधामन्युश्चापरेविक्रान्तोवीर्यवानुत्तमोजाःसोभद्वैभिमन्युर
परेद्वैपदेयाद्वैपद्यास्तनयाःअथवाविक्रान्तोयुधामन्युर्नामैकः
सःद्वैपदेयाःद्वैपद्यांपंचभ्योयुधिष्ठिरादिभ्योजाताःप्रतिबिंद्याद
यःपंचएतेसर्वेमहारथाएवमहाययुद्धोत्सवायश्चासमंतातर
थःशस्त्रास्त्रादिसंभृतोयेषांतेमहारथादीनांलक्षणंएकोदश
सहस्राणि योथयेद्यस्तथन्विनांअस्त्रशस्त्रप्रवीणश्चमहारथइ
तिस्मृतःअमितान्योथयेद्यस्तसंप्रोक्तोतिरथस्तसःरथीत्वेकेन
योयुथेत्तन्मूनोर्थरथोमतइति ६ ॥

रामानुजभाष्यम् आदिश्लोकात्प्राप्तमर्थम्

सिद्धार्थ गौतम

अभिनवप्रकृतटीका ॥ ६ ॥ नास्ति

परमार्थप्रणा ॥

पूर्वश्लोकान्तरे टीका ॥ ६

वनमाली ॥

सर्वमहाराथा एव नैको रथोर्द्धरथो वामहाराथा इत्यतिरथत्वस्या
 पुपलक्षणं तल्लक्षणं च एकोदशसहस्राणियोद्ध्येयस्तु धन्वि
 नां शस्त्रशस्त्रप्रवीणश्च सहि महारथः स्मृतः अमितान्योध्येय
 स्तु संप्रोक्तोतिरथस्तु सः रथस्त्वैकेन यो योद्धा तन्मूनोर्द्धरथः स्म
 त इति ॥ ६ ॥

॥ असुमेवेजयनीटीका ॥

१० यदा तेषां गणनेन पाण्डुपुत्राणां वंशं प्रयेति पूर्वोक्तविरोधः यतः पाण्डुपुत्राणां भित्तवात्पुनर्भवे
 षष्ठी स्याद्वाजपुत्रवत् यदाऽतीनां पृथङ्गमोच्चारणेनास्माकं हृदयं कर्करीफलोदरवद्विधेव
 दीर्घतेऽर्तेन गणिता इतिदुर्गो धनसाधारणः कृत्स्नसहायेन ते भवन्तां प्रबनतादुयेदलीया
 प्रतोतिप्रपन्नः कर्तव्य इतिभयसुवित्तम् ५०

93

गी.
टी.
प्र.

विशेषेणतिशयेन क्रमेणादविलेपणं करोतीति विक्रान्तः यु
 धामन्युः उत्तमोजास्तस्वीर्यवांश्चेति विशेषणं सौभद्रोऽभिमन्युः
 द्रौपदेया द्रौपदीपुत्राः पंचप्रतिविंध्यादयः चकारादनेपि
 टोक्कचादयः एते सर्वे महारथा एव पाण्डवास्त्वतिरथत्वेनातिप्र
 सिद्धत्वात् महारथानां मध्येन गणिताः महारथादीनां लक्षणं च
 पकोदशसहस्राणि योयथेयस्तथान्विनां शास्त्रशास्त्रप्रवी
 णश्च महारथ इति स्मृतः अमितान्योयथेयस्तसंश्रोकोतिरथ
 स्तसः रथस्त्वेकेन यो योद्धा तत्पूनोर्ध्वरथस्तसः ६ ॥

महानुशरोऽतिशयापु
 लदणं ननु सर्वेषां मध्ये मरुता
 न्याएव ननु यतः गणयसीति
 वेष्टुए

मथुसूदनी

विक्रान्तो युधामन्युर्वीर्यवान् उत्तमोजा इति द्वौ अथ वा सर्वाणि
 विशेषणानि सञ्चित्य सर्वत्र योजनीयानि सौभद्रोऽभिमन्युः
 द्रौपदेयाश्च द्रौपदीपुत्राः प्रतिविंध्यादयश्च पंच चकारादनेपि
 पाण्डुराजश्च टोक्कचप्रभृतयः पंच पाण्डवास्त्वतिप्रसिद्धापदेति
 न गणिताः ये गणिताः सप्तदश अन्येपि तदीयाः सर्व एव महार
 थाः नैकोपिरथो रथो वा महारथ इत्यतिरथस्याप्युपलक्ष
 णं तल्लक्षणं च पकोदशसहस्राणियोयथेयस्तथान्विनां शास्त्र
 शास्त्रप्रवीणश्च महारथ इति स्मृतः अमितान्योयथेयस्तसंश्रो
 कोतिरथस्तसः रथस्त्वेकेन यो योद्धा तत्पूनोर्ध्वरथः स्मृत इति ६

सर्वेपि महारथाश्च

महानंदी ॥

विक्रान्तोऽस्ति युधामन्युरुत्तमोजाश्च वीर्यवान् अभिमन्युस्तथा
 पंचप्रतिविंध्यादयस्तथा १ एते सप्तदश प्रोक्ता च टोक्कचश्च वा
 स्तथा सर्वे महारथा एव नैकोप्यर्द्धरथारथः २ आत्यंतसुप्र
 सिद्धो येषां उवास्ते महारथाः पकोदशसहस्राणियोयथेय
 यस्तथान्विनां अस्त्रशस्त्रप्रवीणश्च महारथ इति स्मृतः अमि
 तान्योयथेयस्तसंश्रोकोतिरथस्तसः ४ रथस्त्वेकेन यो योद्धा
 तत्पूनोर्ध्वरथः स्मृतः ५ ॥ ६

६

नीलकंठी ॥

युधामन्युजमोजसोमोजोभिमन्युः पंचद्वौपदेयाः प्रतिविंध्या
दयश्चेत्यष्टौ चकारात्पांडवाद्यटोत्कचादयश्चातिप्रसिद्धाः
स्याः सर्वेपिमहाराथाएव तल्लक्षणं त एकोदशसहस्राणियो
यथेयस्तुयन्विनां शस्त्रशस्त्रप्रवीणश्चसर्वेप्रोक्तोमहाराथः
अमितान्पोथयेद्यस्तुसंप्रोक्तोतिरयस्तुसः रथस्त्वकेनयोद्धा
स्यात्तन्मूनोर्धराथः स्तुतइति ६ ॥

आनेदी टीका
मौभद्रोभिमन्त्रः द्रोपदीयाः दुपदीपत्राः प्रतिवन्धादयः पंच ६
रामकंदी टीका

स्पष्टार्थम् ६ ॥
लासिकी द्रुपदी टीका

तथा युधामन्त्रः सुर उज्जमौजाबलशुक्रः अभिमन्त्रः द्रोपदीपत्राः प्र
तिविन्धादयः पंच अन्येपि एते सर्वे महारथाएव ६ ॥

रामवीरसमिद्धोयिनी ॥

स्पष्टः ६

रामचंद्रसरस्वतीकृतटीका ॥ उपक्रमणिका १ ॥

26.

भाषा अनुवाद ॥

पराक्रमी युधामन्यु नाम राजा और बलवान उत्तमोजा
नाम एक राजा और सुभद्रा के पुत्र अभिमन्यु और द्रौपदी के गर्भ २
से युधिष्ठिरादि पांच जने से उत्पन्न प्रतिविन्दादि पांच भाई एस
बे महारथी वीर हैं महारथी का लक्षण जो अस्त्रशस्त्र में निपुण
हो दश हजार धनुर्धारी योद्धा के साथ अकेला युद्ध कर सके
उसी को महारथी कहते हैं और अस्त्रयुद्ध के साथ युद्ध करने
में जो समर्थ उसे अतिरथी शास्त्र में कहते हैं और एक योद्धा के
साथ जो युद्ध करे सो रथी है उससे भी कम अर्द्धरथी कहावे है ।

दीक्षा ॥

युधामन्यु विकांत अरु उत्तमोज बलवंत द्रौपदेयसौभद्रसमस
हारथी विलसंत ६॥

3

2)

THE FIRST PART OF THE HISTORY OF THE
REIGN OF CHARLES THE FIRST
BY JOHN BURNET
OF THE SOCIETY OF THE APOSTOLICAL APOSTLES
IN THE YEAR 1643
LONDON
Printed by I. B. at the Sign of the Gun
in St. Dunstons Church-yard
1659

THE SECOND PART OF THE HISTORY OF THE
REIGN OF CHARLES THE FIRST
BY JOHN BURNET
OF THE SOCIETY OF THE APOSTOLICAL APOSTLES
IN THE YEAR 1643
LONDON
Printed by I. B. at the Sign of the Gun
in St. Dunstons Church-yard
1659

प्रस्माकं तु विशिष्टाये तात्रिवोयद्विजोत्तम ना
यकाममसैन्यस्य संज्ञार्थं तान्त्रवीमिति १ ॥

^{भाष्यं नास्ति}
शानन्दगिरिकृतटीका ॥

यद्येवं परकीये बलमतिप्रभूते प्रतीत्यातिभीतवदभिदधासि
हन्त सन्धिरेव परेरिष्यतामले विग्रहाग्रहेणेत्याचार्याभिप्राय
माशंकाव्रवीति अस्माकमिति तदशब्देनान्तरुत्पन्नमपि स्वकी
येभ्येति रोदधानो धृष्टतामात्मनो द्योतयति यो बलवत्सम्यक्
व्यवस्थिताः सर्वेभ्यः सशुल्कैर्षजुषस्तान्मयोयमानान्निबोध
निष्पद्येनमहवचनादवधारयेत्यर्थः यद्यपि त्वमेव त्रैवर्णिकेषु
त्रैविद्यं दृष्टेः प्रधानत्वात् प्रतिपत्तुं प्रभवसि तथापि मदीय
सैन्यस्य ये सुखास्तानहं ते तुभ्यं संज्ञार्थं ममैवेषु ते सुमथेक
तिचित्रामभिष्टुहीत्वा परिशिष्टानुपलक्षयितुं विज्ञापनं करो
मिनत्वज्ञातं किंचित्तवज्ञापयामीति मत्वाहद्विजोत्तमेति १ ॥

स्वामिकृतटीका ॥

अस्माकमिति हे द्विजोत्तम त्वपुनः ये स्माकं धार्तराष्ट्राणां वि
शिष्टां पाण्डवसेनावीरेभ्योऽपि श्रेष्ठास्तान्निबोधावधारये मम
सैन्यस्य ये नायकानेतारस्तां स्ते तुभ्यं संज्ञार्थं सम्यक्ज्ञानार्थं
व्रवीमि कथयामीत्यर्थः १ ॥

रामानुजभाष्यटीका ॥ आदिश्लोकेऽतार्थम्

शंभोरेति नादेः प्रविशति नातिशयं विद्वंशद्वारात् ॥ १

अभिनवगुप्तटीका १ नास्ति

परमार्थप्रणटीका ॥

अथ स्वकीयां सेनामाह अस्माकमिति अस्माकं सैन्ये ये विशि
ष्टाः विवक्षितास्तानि तात्रिवोयबुधो मम सैन्यस्य नायका स्व
नियेताः १ ॥ वनमालीटीका

ननु परं सैन्यं दृष्ट्वा भीतं प्रत्येकं विविधाचार्याशये बहुधाह अ
स्माकमिति मम सैन्यस्य नायकानेतार हे द्विजोत्तम तव संज्ञा

५
६
७
८
९
१०
११
१२
१३
१४
१५
१६
१७
१८
१९
२०
२१
२२
२३
२४
२५
२६
२७
२८
२९
३०
३१
३२
३३
३४
३५
३६
३७
३८
३९
४०
४१
४२
४३
४४
४५
४६
४७
४८
४९
५०
५१
५२
५३
५४
५५
५६
५७
५८
५९
६०
६१
६२
६३
६४
६५
६६
६७
६८
६९
७०
७१
७२
७३
७४
७५
७६
७७
७८
७९
८०
८१
८२
८३
८४
८५
८६
८७
८८
८९
९०
९१
९२
९३
९४
९५
९६
९७
९८
९९
१००

गी.
टी.
प्र.

संज्ञार्थसम्पत्कज्ञानार्थब्रवीमित्वेनिबोधजानीहि ७ ॥

कुरुमेवेजयनीटी ॥

ननुपरबलमादशयसितवापिसेन्येकापस्तिवीरोनवास्तिचे
युद्धं कुरुनोवेद्विग्रहाग्रहं त्यक्त्वातेसंधिं कुरुविष्णुशंका ममा
पिबहवः संतीत्याह अस्माकमिति हे द्विजोत्तमवर्णत्रया
णां प्रष्टुमाकं सर्ववीरसमूहानां मध्ये विशिष्टां प्रष्टुः मम
सेन्यस्य नायकां सेनापतयो ये सन्ति तां निबोधत्वं जानीहि
संज्ञार्थं नाम बोधार्थः ॥ ७ ॥

मधुसूदनीटी.

यद्येवंपरबलमति
प्रभूतं दृष्ट्वा भीतोसि
हंत तर्हि संधिरेव परे
रिष्यतां किं विग्रहाग्र
हे लोत्वा चार्थमिच्छा
माशंकाद

तु शहेनोतरुत्पन्नमपि भयंति रादधानो धृष्टतामात्रमनोघोत
यति अस्माकं सर्वेषां मध्ये ये विशिष्टाः सर्वेभ्यः समुत्कर्षज
स्तान्मया च मानां निबोधयिष्ये नमद्वचनादवधारयेति भो
वादिकस्य परस्मैपदिनो बुधे ईप्सं ये च मम सेन्यस्य नायकाश्च
ख्याते तान् स्तान् संज्ञार्थं प्रसवेत् प्रते प्रमथे कति विज्ञामभि
गृहीत्वा परिशिष्टा उपलक्षयितुं ते तु भवन्तीति न त्वज्ञानं
किंचिदपि तव ज्ञापयामीति द्विजोत्तमेति विशेषेण नाचार्यस्तु
वन्सकायेतदाभिसुखं संपादयति दोषपक्षे द्विजोत्तमे
ति ब्राह्मणत्वात्तावमुद्धाकशालस्त्वेतेन त्वयि विमुक्तपिभी
ष्मप्रभृतीनां तत्रियप्रवराणां सत्त्वात्तास्माकं महती क्षतिरि
त्यर्थः संज्ञार्थमिति प्रियशिष्याणां पाठवाणां च मंहृष्टाहं
एवाकलमनसस्तव स्वीयवीरविस्मृतिर्माभूत् ॥ ७ ॥

मदानेटीटी.

दृष्ट्वा रिसेनां भीतश्चेतर्हि संधिर्विधीयतां इत्याशंकां सञ्चाल
त्यगुरोराहवचोत्पः १ तु शहेनोतरुत्पन्नां भीतिमाच्छा
दयत्तपः घोतयत्ता त्मना धातुं गुरोरेये महत्तरे २ मध्येस्मा
कं समस्तानां ये विशिष्टगुणान्विताः तान्मया प्रोक्ष्य मानां
स्त्वमहाकादवधारय ३ मम सेन्यस्य नेतारो ये च तां स्ते ब्र-
वीमहे गृहीत्वा नामभिः कांश्चिच्छिष्टां तापयितुं स्फुटं ४

३ निमयेय
किरिति भा

द्विजोत्तमेति शब्देन ब्रह्मणामदत्ततां संग्रामे सूचयत्तेषु
दुष्टभावेन भूपतिः ५ संज्ञार्थमिति शब्देन प्रियशिष्यचमत्
न तव दृष्ट्वा हर्षवशां मास्तस्वीयवीरप्रविस्मृतिः १ ॥ ७ ॥
नीलकंठी टी ॥

विशिष्टाः श्रेष्ठाः निबोधयथस्व भोवादिकस्य परस्मैपदिनो
बुधेरिदं रूपं संज्ञार्थं प्रसमत्पक्षे पिशूराः संतीति ज्ञापनार्थः ।
परेषु प्राबल्यं दृष्ट्वा तवोत्साहभंगो मा भूदित्यर्थः ७ ॥

[illegible]

10

शानेदी टीका

एवंशानेनपोडवानोनायकात्रिदिशस्वानाह प्रसंख्येते
प्रमथेसंज्ञार्थकश्चिद्वीमि ७ ॥

रामकंदी टीका

स्पष्टार्थम् ७

॥

अस्माकं

लासिकी टीका

अस्माकंविति धार्तराष्ट्राणामथे श्रेष्ठाः सन्ति द्विजोत्तमं मह
चनादवधारय नेतारः सुख्याः सम्प्रज्ञानार्थं वृत्तिरिति ७ ॥
येवमस्मैनायां नायका नान्मैत्रय

रणवीरसमिद्धोधिनी ॥

ननुयदिपरेषांबलमतिप्रभूतबलंभासते ततवातिभीतस्यपरैः
संधिरेवोचितोनपुनर्विग्रहग्रहइतिदोषाभिप्रायमाशंक्याह
अस्माकंविति तु शब्दमुत्पन्नभयतिरोधानेनष्टृष्टताव्यंजकः अ
स्मत्पक्षेयेविशिष्टाः सर्वोत्कर्षभाजस्तान्मयाकथ्यमानान्निबोध
निश्चयेनमहचनादवधारयेत्यर्थः येवममसैन्यस्यसुख्याः
नायकानेतारस्तानदंतुभ्यंसंज्ञार्थं संज्ञास्याच्चेतनानामदक्षा
यैश्चार्यसूचनेतिनानार्थकोशादन्येषामनुक्तानांसूचनार्थम
संख्येतेषुप्रमथेकतिविज्ञामभिर्गृहीत्वापरिशिष्टानुपलक्ष
यितुंविज्ञापनं करोमीति द्विजोत्तमेतिसंबोधनं ब्राह्मणानांको
मलाशयतया द्विसांप्रायत्वात्कर्कषाद्दयसंपायेपुहंभवता
सुकरमेवेतिभीष्मादिप्रवीरसत्वेनतथातवोपयोग इतिदोष्या
भिप्रायव्यंजकं ७ ॥

સાચી જાણના આધારે જીવવાનું આદર્શ આપવાનું છે.

陈氏 汪氏 汪氏

८. साहित्य

मार्ग विवरण

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

11. 8. 1951

रामचंद्रसरस्वतीकृतटी.

अस्माकमिति चतुर्भिः यथापांडवानो विशिष्टा भीमार्जुनवा
सुदेवाः कथिताः सेनापतयश्च युयुधानाख्यसात्यकिप्रभृता
उक्ता एव मस्माकमपि धार्तराष्ट्राणां सर्वेषां ये विशिष्टास्तोस्त
ब्रवीमि ये च मम राज्ञः सेनानायकास्तोस्त ब्रवीमीति पदमा
वर्तय्य योज्यं द्रोणमभिमुखीकरोति निबोधद्विजोत्तमेति
नितरां बोधोनीति शास्त्रकौशलं येषु ते निबोधास्तैश्च ते द्विजा
सुते पूज्यमनीति होसि किं बहु भाषितेनेति भावः निबोधेति वा
निर्देते परस्मैपदि नो ज्ञेयं संप्रदायात् ननु किं यं मस्मैत्य
स्थाने च मां प्रति ब्रूषे इत्याशङ्काद् संतर्प्यमिति शिष्योद्दीक्षणे हे ल
मतस्तस्ते स्वीयविस्मृतिर्नाह रदिति ममेयमुक्तिरिति भावः ॥ ७

[The text in this image is extremely faded and illegible.]

भाषा अनुवाद

जो प्रबल शत्रु सेनादल देखि उरसे बोलते हो तो मेल क्यों
नकरेला लड़ाई से क्या फल है ऐसा झाणाचार्य ने कहे इस
शंका से डर्योथन कहता है कि मेरे पक्ष में जो नायक कहे
सेनापति हैं वे सब आपसे छिपे नहीं तों भी उनके नाम
आपको स्मरण कराने के लिये कहता हूँ ॥ १ ॥

दोहा ॥

सूरश्रेष्ठ हमरे प्रवेति नहि जाराहि जनाय नायक हमरी से
नके कदत नाम तो दिसाय ॥ ३ ॥

ਸਤਿਨਾਮੁ ਕਰਤਾ

੩
ਨਾਨਕ ਨਾਮੁ ਤੇਰੇ ਸਾਧਨੁ ਕਰਿ ॥ ਭੀਖੁ ਭਾਖਾ ਤੇ ਭਾਖੁ ਭਾਖਾ ॥
ਨਾਨਕ ਨਾਮੁ ਤੇਰੇ ਸਾਧਨੁ ਕਰਿ ॥ ਭੀਖੁ ਭਾਖਾ ਤੇ ਭਾਖੁ ਭਾਖਾ ॥
ਨਾਨਕ ਨਾਮੁ ਤੇਰੇ ਸਾਧਨੁ ਕਰਿ ॥ ਭੀਖੁ ਭਾਖਾ ਤੇ ਭਾਖੁ ਭਾਖਾ ॥
ਨਾਨਕ ਨਾਮੁ ਤੇਰੇ ਸਾਧਨੁ ਕਰਿ ॥ ਭੀਖੁ ਭਾਖਾ ਤੇ ਭਾਖੁ ਭਾਖਾ ॥
॥ ੬ ॥ ਭੀਖੁ ਭਾਖਾ ਤੇ ਭਾਖੁ ਭਾਖਾ ॥ ਭੀਖੁ ਭਾਖਾ ਤੇ ਭਾਖੁ ਭਾਖਾ ॥

॥ ਭੀਖੁ

ਨਾਨਕ ਨਾਮੁ ਤੇਰੇ ਸਾਧਨੁ ਕਰਿ ॥ ਭੀਖੁ ਭਾਖਾ ਤੇ ਭਾਖੁ ਭਾਖਾ ॥
॥ ੭ ॥ ਭੀਖੁ ਭਾਖਾ ਤੇ ਭਾਖੁ ਭਾਖਾ ॥ ਭੀਖੁ ਭਾਖਾ ਤੇ ਭਾਖੁ ਭਾਖਾ ॥

भवानुभीषश्चकर्णश्च कृपश्चसमितिजयः शु
चत्वासाविकर्णश्च सोमदत्तिस्तथैवच ५ ।

भाष्यं नास्ति श्रानन्दगिरिकृतटीका

तानेवस्वसेनानिविष्टान् पुरुषयोरेयानात्मीयभयपरिहारा
र्थं परिगणयति भवानित्यादिना ५ ॥

स्वामिकृतटीका ॥

तानेवाह भवानिति द्वाभ्यां भवानुत्वमेव तावत्तस्य तव युद्धको
शलोपदेशेन भगवानुपशुपतिरप्यर्जुनेन निर्जितः सत्वंद्रोणः
भीष्मः सकलक्षत्रक्षयकारि चक्रयुद्धलीलावतारपरशुरामः
स्यापि रोणेभयं करत्वा तु भीष्मः कर्णः वैरिणं कर्तुं नात्कर्णः कृ
पः शत्रुहिंसनशीलः हिंसार्थः समितिं संग्रामं जयतीति समि
तिजयः शुष्मते व्याप्नोति शुष्मातिवैरिणे भक्षयति वाश्रयवा
इवाभियातिचगच्छति येन स्यान्नावलेन तत् शुष्मत्वा मशुप्र
त्ययो तोम्यशब्दः तत्तादृशं सकललोकोपसंहारदक्षस्पदात्ता
यणीपतेलीलावतारइत्युक्त्या मायस्यात् यस्याः समानवीर
संग्रामोपार्जितकीर्तिमंजरीवर्णनायां प्रत्यर्थिनः पार्थिवाविग
तकर्णबधिरा इवोद्धिजेतो भवति इति विकर्णः पार्वतीपतिद
त्तवरः सोमदत्तस्तस्य पुत्रस्सोमदत्तिः धूरिश्च वास्तथैवच यथा
भवानुभीषश्चैव लोकपराजयक्षमो तथैव तरेपीत्यर्थः ५ ॥

रामानुजभाष्यटीका ॥ अदिश्लोकगतार्थम्

ततस्तेषां प्रमाकर्णसर्वधरेधरः ॥ ५ ॥

अभिनवगुप्तटीका ॥ ५ ॥ नास्ति

परमार्थप्रपाटी ॥

तानाह भवानिति भवानुद्रोणः भीष्मः कर्णः कृपः कृपाचा
र्यः समितिं संग्रामं जयतीति तथा सोमदत्तिः सोमदत्तस्य पुत्रो
धूरिश्च वाः ५ ॥ वनमाली टी.
तानाह द्वाभ्यां समितिं जय इति कृपविशेषणमव्यवहितत्वात्

गी.
टी.
प्र.

समितोयुद्धेजयशीलःसोमदत्तिपुत्रोभूरिश्रवाः ८ ॥

ऊरुमवेजयनीटी.

कतिचित्रांमभिल्लानेवविशिष्टानाहभवानितिद्वाभ्या भवा
नृदोणस्तथाभीष्मस्तथाकर्णस्तथाकूपःसमितिजयेति
चतुर्णांद्वाणदीनांविशेषणम् समितिंसेग्रामेजयतीति
सतथाअश्वत्थामाद्वाणपुत्रःविकर्णोमद्वाताउमयासह
शिवःसोमस्तेनदत्तःसोमदत्तस्तस्यपुत्रःसोमदत्तिःभूरि
श्रवाः ८ ॥ मधुसूदनीटी.

तत्रविशिष्टानां
यति

भगवानृदोणःभीष्मःकर्णःकूपश्चसमितिजयइतिकूपवि.
शेषणकर्णोदनेतरेगण्यमानत्वेनतस्यकोपमाशंक्यतत्रि
रासार्थेपतेचत्वारःसर्वतोविशिष्टाःनायकानृगणयतिश्च
अश्वत्थामाद्वाणपुत्रःभीष्मापीतयाचार्यस्य प्रथमगणनव
द्विकर्णघोषतयातत्पुत्रस्य प्रथमगणनमाचार्यपरितो
षार्थविकर्णःस्वभ्राताकनीयान् सोमदत्तिःसोमदत्तस्यपुत्रः
दृष्ट्वाभूरिश्रवाःजयद्रथःसिंधुराजःतथैवचेतिकवित्पा
ठः ८ ॥ सदानंदीटीका ॥
केतेस्य रित्यपेक्षायांग्राहचत्वारश्चादरात् भवत्प्रभृतयः
सूराःसर्वेसंग्रामकोविदाःअश्वत्थामादयोयेचतेपिपूरा
महत्तमाः १॥ ८ ॥

नीलकंठी ॥

विकर्णःस्वभ्राता सोमदत्तिर्भूरिश्रवाः जयद्रथपदस्थानेत
थैवचेतिकवित्पाठः ॥ ८ ॥

आनेदी टीका

एते सर्वे महारथा एव ॥ ८ ॥

रामकंठी टी.

स्यार्थम् ८ ॥

लासिकी नक्षत्रादी टीका ^{तथाभीष्मपितामहः कृष्णः कृपाचार्यश्च सचकिंविधः साम}

मानेवाह आदौ तावद्भवोस्त्वमेव श्रेष्ठः आचार्यः युद्धे जयनशीलः वि. ^{तथा स्यात्}
कर्मभूरिप्रवाः अन्येपि सन्ति इत्यर्थः ८ ॥ अत्र जयद्वय इति यावत् ॥

रामवीरसमिद्धोधिनी ॥

तामेव परिगणयति भवानिति दुभ्यां यस्य तव पुत्रवत्तु योपदे
प्रो नाणि मायष्टमिद्विपुक्तोपि प्रिवोर्जनेन जितः स भवान्दोरा
इत्यस्य प्रथमं परिगणनं परितोषार्थं स्वशरोः परपुत्रमस्यापि
रगोतिशायितया भयंकरत्वाद्भीष्मो देवव्रतः प्रारूपां कर्तनात्
रारिः कृणोतीति कृन्दिं सायामिति यातो रूपां कृय इति कृपोरि
पुदंता इति विशिष्टपरिगणनं अग्रातिभक्षयति प्रारूपां रुथिर
मिति अश्नत् तादृशं स्याम बलमस्येत्यस्य सादोरा पुत्रः
यं विलोक्य रियवो बथिरी भवंति स विकर्णः सोमः पार्वतीपति
स्तेन दत्तवरः सोमदत्तस्तस्यापत्यं सोमदतिभूरिप्रवाः इति
नेरपरिगणनं ॥ ८ ॥

71 1940年(昭和15年) 10月

॥ ३ ॥ संवत् १९५६

रामचंद्रसरस्वतीकृतटीका

ननु किमर्थं मम तैत्तिरीयस्थाने च मां प्रतिब्रूयन्त्याशं कपारं
संज्ञार्थमिति शिष्योऽप्येवमेव लभनसंज्ञे स्वीयविल्लतिना
हृदयस्थितिममभियं युक्तिरिति भावः भवान्भीष्मश्च कपश्च
तिविशिष्टकथनं ॥ ८ ॥ शेषं सैन्यतायककथनं ससैन्यबाहुल्यं
तस्य ह्यस्मद्भक्तिरुद्योगः सर्वशास्त्रप्रवीणता युद्धकौशलं चास्त्येवेत्य
नेतदर्थितम् ८

भाषा अनुवाद ॥

सोई ये दो श्लोकसे कहते हैं संग्राम विजयी आप और भी
पितामह कर्ण कृपाचार्य प्रसूत्यामा विकर्ण और सौ
मदनका पुत्र भूरिश्रवा और जयद्रथ ये सब वीर अपनी
और हैं ५ ॥

दोहा ॥

द्रोणाक्षमें भीष्मकर्णकृपपरिपुनाप्रानजोय प्रसूत्यामविक,
र्णपुनसौमदतिनथासोय ६ ॥

अन्येचबहवःपूरा मदर्थेत्पक्वजीविताः नाः
नाशस्त्रप्रहरणः सर्वयुद्धविशारदाः ॥

भाष्यं नास्ति श्रानन्दगिरिकृतटीका

द्रोणादिपरिगणनस्य परिशिष्टपरिसंख्यार्थत्वे व्यावर्तयति
अन्येचेति सर्वेपिभवन्तमारभ्य मदीयपुत्रनायोप्रविष्टाः स्वः
जीवितादपिमह्यं सृष्टयन्तीत्याह मदर्थेति यत्तुतेषांपूरा
त्वमुक्तं तदिदानीं विशदयति नानेति नानाविधान्यनेकप्र
काराणि शस्त्राणां युधानि प्रहरणानि प्रहरणसाधनानि
यां येषां ते तथा बहुविधा युद्धसम्पन्नावपि तत्प्रयोगेनैषाणाभा
वे तद्वैफल्यमिति चेत्तेत्याह सर्वेति ॥ १ ॥

स्वामिकृतटीका ॥

अन्येचेति अन्येषु परे सहायत्वेन समाहृता भगदत्तशल्पप्रभृ
तयः बहवः पूरा मदर्थे मत्प्रयोजनार्थं मे मविजयसाधनार्थं
वात्पक्वजीविताः जीविते तत्पक्वमथ वसिता इत्यर्थः नानाविधा
निष्पन्नानि शस्त्राणि प्रहरणसाधनानि येषां ते युद्धे विशारदा
निष्पन्ना इत्यर्थः ॥ ॥

रामानुजभाष्यं टीका ॥ आदिश्लोके गतार्थम्

पाठः सारणीयः पुं दुतनयस्ते लोकविजयोपकरणभूते । ॥

अभिनवगुप्तकृतटीका ॥ ॥ नास्ति

परमार्थप्रपाटी ॥

अन्येचेति अन्येषु तदतिरिक्ता बहवः पूराः सन्ति मदर्थे मत्प्र
योजनाय तत्पक्वजीविताः संकल्पितशस्त्राः नानाशस्त्रैः प्रह
रेति युध्यन्ति ते तथा अतएव विशारदाः ॥ ॥

वनमाली टीका ॥

अन्ये शल्पकृतवर्मादयः मदर्थे तत्पक्वजीविता ये स्ते भवदाद
यः नानाविधानि शस्त्राणि प्रहरणानि युद्धसाधनानि येषां
ते युद्धविशारदाः कुशलः ॥ ॥

गी.
टी.
प्र.

ऊरुमवेजयन्ती टी.

किंचैतावन्नपवनायकानसेतीत्याह अनेपि जयद्रथकृतव
मशाल्यादयो मदर्थे त्यक्तजीविता मत्प्रयोजनाय त्यक्तां प्राणा ये स
मयि स्नेहाधिकेन संसंमरणमप्यङ्गीकृतवन्न इत्यर्थः नाना
शस्त्रप्रहरणानाना अनेकविधानि शस्त्राणि खड्गादीनि प्रह
रणानियेषांते तथा युद्धविशारदाः युद्धकर्मणि पटुतराः
तादृशा बहवो नेके सर्वे शूरास्त्रिकस्तं युद्धं ॥

मधुसूदनी

किमेतावंतपवना
यकानेत्याह ॥

अने च शल्यकृतवर्मप्रभृतयः मदर्थे मत्प्रयोजनाय जीवित
मपि त्यक्तमथावसिता इत्यर्थे न त्यक्तजीविता इत्यनेन स्वस्मि
न्नुरागातिशयस्तेषां कथ्यते एवं स्वमेव बाहुल्यं तस्य स्व
स्मिन् भक्तिशेयं युद्धाद्योगं युद्धकौशलं च दर्शितं शूरा इत्या
दि विशेषणैः ॥

मदानंदी

अने शल्यादयो नेके शूरा मत्प्रीति साधकाः मत्प्रयोजनसि
द्ध्यर्थं जीवितं त्यक्तमुद्यताः १ एवं स्वमेव बाहुल्यं स्वस्मिन्
स्परतिः परा युद्धाद्योगो रणे दाह्यं च त्रिभिर्दर्शितं पदैः १ ॥

नीलकंठी ॥

अने शल्यकृतवर्मप्रभृतयः शस्त्राणि विदारकाणि खड्गादी
नि प्रहरणानि केवलं प्रहारार्थानि गदादीनि नानाविधानि
येषां ते नाना शस्त्रप्रहरणाः ॥

आनेदी टीका

अन्ये शल्यकृतवर्मोदयः त्यक्तेत्यत्रादिकर्मकः मत्प्रयोजने
जीवितमपित्यक्तमुद्यता इत्यर्थः ५ ॥

रामकंदी टीका ॥

स्पष्टार्थम् ५ ॥

लासिकी दण्डनी टी. ॥

अन्ये च भगदत्त शल्यकृतवर्मोदयो बहवः सुराः सन्ति मन्त्रि
मित्रे जीवितमपित्यक्तमववायिताः ऊशलाः ५ ॥ नानाशस्त्रप्रहाराः
वि

रामवीरसमिद्धोधिनी ॥

अथ परिशिष्टान्यदिगणयति अन्ये चेति न केवलमेतावंतपचा
न्ये जयद्रथकृतवर्मवाह्नीकप्रभृतयोप्येवंविधा इति भावः सुराः
इत्येषां सुवनभुकोपनकलिप्रीताश्च निस्तेजसा ये के विष्णुकना
सिकाश्च सततं हृष्टास्तथा कामिनः ये कासारशिरोधयो हरिगरु
त्ममन्त्रका वारणादाः प्रोक्षालिकशंकुकर्णकलिताः सुरानखे
र्लेहिता इत्याचार्यपादैर्निर्हृषितद्रस्वाद्याकृत्यनुमापितदाव्रजास्तु
वितप्रोत्सादकारणीभूतांतरसत्त्वविशिष्टाः तथा च मार्कंडेयः
प्रांशवः सुकनासाश्च ये च निस्तेजसा नराः संदतभूयुगाश्चैव को
थनाः कलदप्रियाः नित्यं हृष्टाश्च द्रस्वाश्च सुराज्ञेयाश्च कामिन इति
वनभुवः संदतभूयुगाः कोपनाः सदैवललारबुद्धभूवल्लयः क
लिप्रीताः कलदप्रियाः सततं हृष्टाः संयतो वियतो वप्रसन्नमन
सः कामिनो रणवार्ताभिलाषिणः कासारशिरोधयो मद्विषग्री
वाः हरिगरुत्मन्मस्तकाः मिदगरुडवक्रसदृशा वक्राः वारणा

३९
दादस्तिनेशः प्रोक्षेनालिकेनललादेनपांऊसट्टाकर्णाभ्यां च
कलिताउपलक्षिताः रक्तनखाः तस्मैसुगईट्टोनाकृतिमात्रेण
तस्मैसत्वाइतिजेयाइतिलक्षणाश्लोकार्थः प्रोषं पयं निगदव्याख्याने
२॥

रामचंद्रसरस्वतीकृतटीका ॥ स्व

शेषसैन्यनायककथने स्वसैन्यबाहुले तस्य समिन्धति
रुद्रयोगे सर्वशास्त्रप्रवीणतायुद्धकौशलेन नैवेत्यने
नदर्शितम् ॥

39

भाषा अनुवाद

अब कहते हैं कि और और भी धीर वीर सूर जो मेरे अर्थ
प्राण परित्याग करने को निश्चय करि गये हैं और नाना
प्रकार के शस्त्र चलाने वाले युद्ध विद्या में विशारद कहे अ
ति निपुण वे सब लोग भी इधर हैं ५ ॥

दोहा

और बहुत जो सूर हैं तेजें प्राण मम देत जाने पास प्रहार बहु
नाना युद्ध सुचेत ५॥

अपर्याप्ततदस्माकं बलंभीष्माभिरक्षितं पर्याप्तं
 त्विदमेतेषां बलंभीष्माभिरक्षितं १० ॥

भाष्यनास्ति

आनेदगिरिहृतटीका ॥

राजा पुनरपि स्वकीयभयाभावे हेतुनरमाचार्यप्रत्यावेदयति
 अपर्याप्तमिति अस्माकं त्वल्लिदमेकादशसंख्याकादौहिणी
 परिगणितमपरिमितं बलंभीष्मेण च प्रथितमहामहिम्नासू-
 त्मबुद्धिना सर्वतो रक्षितं पर्याप्तं परेषां परिभवे समर्थं एतेषां
 पुनस्तदल्पं सप्तसंख्याकादौहिणीपरिमितं बलंभीमेन च च
 पलबुद्धिना कुशलताविकलेन परिपालितमपर्याप्तमस्मा-
 कमभिभवितुमसमर्थमित्यर्थः अथवा तदिदमस्माकं बलं
 भीष्माधिष्ठितमपर्याप्तमपरिमितमष्टममहोभ्यमेतेषां पा-
 ण्डवानां बलंभीमेनाभिरक्षितं पर्याप्तं परिमितं सोऽकुंशक्य
 मित्यर्थः अथवा तत्पाण्डवानां बलमपर्याप्तं नालमस्मा-
 कमस्मभ्यं भीष्माभिरक्षितं भीष्माऽभिरक्षितोऽस्मै परबलनि-
 हृत्यर्थमिति तदेव तथोच्यते इदं पुनरस्मदीयं बलमेतेषां पा-
 ण्डवानां पर्याप्तं परिभवे समर्थं भीष्माभिरक्षितं भीमोऽुर्बल-
 हृदयो यस्मादस्मै परबलनिहृत्यर्थमभिरक्षितः तस्मादस्मा-
 कं न किंचिदपि भयकारणमस्तीत्यर्थः १० ॥

स्वामिहृतटीका ॥

ततः किमित्यत आह अपर्याप्तमिति तत्र तथा भूतेर्वीरैर्युक्तम-
 पि भीष्मेणाभिरक्षितमप्यस्माकं बलं सैन्यमपर्याप्तैः सह
 योऽुमसमर्थं भाति इदं तु एतेषां पाण्डवानां बलंभीमेनाभिरक्षि-
 तं सत्पर्याप्तं समर्थं भाति तथा सैन्यद्वयपरिकलनस्य प्रयोज-
 नमाह तत्पाण्डवानां बलं सैन्यं भीष्मेण सेनापतिनाभिरक्षित-
 मस्माकं बलं प्रत्यपर्याप्तमपरिपूर्णं संख्यया सामर्थ्येन च पदे-
 त्वस्माकं बलं पुनरेतेषां पाण्डवानां बलंभीष्माभिरक्षितं प्रतिप-
 र्याप्तंभीमस्यैकपक्षपातित्वादेतेषां बलं समर्थं भाति भीष्मेणा-
 भयपक्षपातित्वादस्माकं बलमसमर्थं भातीति डयोऽथ न स्या-

गी.
टी.
प्र.

अप्याप्रमिति

भिषायः १० ॥ रामानुजभाष्यम् ॥ आदिस्त्रोत्रगतार्थम्

महतिस्त्रोत्रनेमिने त्रेलोक्येकपदेनो ॥ १० ॥

किंवा नेनपरिगणनेन स्रं अभिनवगुप्तकृतटीका ॥ तावदस्तुतत्तमित्याह

भीमसेनाभिरक्षितं पांडवीयं बलमस्माकं मपर्याप्तं जेतुमश-
कं अथवाः पर्याप्तं कियत्तदस्मद्वलमेव वायः इदं तु भीष्मा
भिरक्षितं बलमस्माकं संबंधि एतेषां पांडवानां पर्याप्तं जेतुं श-
कं यदि वा पर्याप्तं वज्रनसमरेज्यमेतैरिति १० ॥

न्या परमार्थप्रपाटी ॥

अथ सैन्यह्योपमास कारणमाह अपर्याप्तमिति तद्विष्ट
मस्माकं बलं सैन्यं भीष्माभिरक्षितं मप्य पर्याप्तमसंपूर्णं तैः
सह योद्धुमसमर्थं तथा एतेषां पांडवानां बलं सैन्यं भीष्माभि-
रक्षितं सत्यं योद्धुं संपूर्णं योद्धुं समर्थम् ॥

याप्तं

पक्षी वनमाली टी.

तः

ततः किमत आह अस्मिति तदस्माकं मपर्याप्तं पांडवानां
विजयेः समर्थं भाति यद्वदे नेदासीनेन भीष्मेणाभिरक्षितं
एतेषां पांडवानां तु बलमस्मद्विजये पर्याप्तं समर्थं भातियतो
यूनातिनिविष्टेन भीमेन रक्षितं १० ॥

ऊरुमवैजयन्ती टी. ॥

एवमाचार्यवचनमुक्तेदानीं पितामहे कदाचं ऊर्वत्राचार्य
प्रत्याह अपर्याप्तमिति द्वाभ्यां भीष्माभिरक्षितं भीष्मेन सेना
पतिना भितः सर्वतो रक्षितं मस्माकं सर्वेषां बलं सैन्यं मप-
र्याप्तं समर्थं महं मन्ये यतो भीष्मास्मात्सर्वेषां पांडवेषु
धिकतरास्त्रह इति भावः पुनरेतेषां बलं परेषां सैन्यं पर्याप्तं म-
स्मादधिकं यस्माद्भीमेनाभिरक्षितं भीमस्य स्वस्मिन्ने वाजुरा-
गातिरेकेन स्वबलपालनायेनोद्यतत्वात् १० ॥

मधुसूदनी ॥

अपर्याप्तमनेन मेकादशादौ हिणी परिमितं सैन्यं तैः
रक्षितं भीष्मेण च प्राथितं महिम्ना सूक्ष्मबुद्धिना भितः सर्वतो र-
क्षितं तत्तादृशगुणवत्सु रूपाधिष्ठितं मस्माकं बलं एतेषां पां

राजा पुनरपि सैन्यं द
यसाम्यमाशं
कास सैन्याधि
का मावेदयति

उवानोबलेतपर्याप्तपरिमितेसमादौहिणीमात्रात्मकत्वा
 नूनंभीमेनचातिचपलबुद्धिनारक्षिते तस्मादस्माकमेव
 विजयोभविष्यतीत्यभिप्रायः अथवातत्पांडवानोबलमप
 र्याप्तंनालमस्माकमस्मभ्यंकीदृशंतत्भीष्माभिरक्षितोस्मा
 भिर्यस्मेयन्निवृत्त्यर्थमित्यर्थः तत्पांडवबलेभीष्माभिरक्षि
 ते उदं पुनरस्मदीयंबलमेतेषांपांडवानोपर्याप्तपरिभवेस
 मर्थंभीमोतिडंबलहृदयोभिरक्षितोयस्मे तदस्माकंबलेभी
 माभिरक्षिते यस्माद्भीमोत्पयोवपवेतन्निवृत्त्यर्थं तैरक्षित
 स्तस्माकंनकिंचिदपिभयकारणमस्तीत्यभिप्रायः १ ॥

सदानंदीटी ॥

स्वसेन्याधिकमेवाहाराजाड्योयधनोयुना अनेतंसेन्यमस्मा
 कंसेव्यायाशूरवतया १ सर्वतोर्क्षितेयस्माद्भीमेनोदारबुद्धि
 ना पांडवानोबलेस्वल्पयत्समादौहिणीयुते २ रक्षितेसर्वतो
 यस्माद्भीमेनात्यल्पबुद्धिना यद्वापांडवसेन्येतन्निवर्त्यस्वल्प
 बुद्धिना ३ अस्मदीयेतुतसेन्येनिवर्त्यचलबुद्धिना असमर्थ
 मिदंतेषांबलमस्मत्पराभवे ४ समर्थेतुतदस्माकंबलमेत
 त्पराभवे इतिवात्यत्समानंतत्सर्वमत्रापियोजितं ५ निश्च
 येनततोस्माकंजयएवभविष्यति ६ १ ॥

नीलकंटीटी ॥

पर्याप्तपरितप्राप्तपरिवेष्टितं पांडवसेन्येहिसमादौहिणीमि
 तत्वादल्पबहूनेकादशादौहिणीमितेनास्मत्सेन्येनवेष्टयि
 तंशकंनततदीयेनास्मदीयमित्यर्थः एवंचपर्याप्तमित्य
 स्पपारणीयमित्यर्थः १ ॥

आनेदी टीका

एवमुभयोः सेनयोः नायकात्रिंशत्सारासारतानिरूपयति
भीष्मोणसर्वधनुष्मतामुत्तमेनरक्षितमस्माकं बलं तज्जस्मात्का
रणदपर्याप्तं परैर्वारयितुमशक्यम् तपुनः भीमेनक्रोधेन
नास्त्रिनभिज्ञेनरक्षितमेतेषां पांडवानां बलं पर्याप्तं वारयितुं श
क्यम् तथाचकोशः पर्याप्तः स्यात्परित्राणहस्तवारणमित्यः
पीति १ ॥

रामकंदी टीका

स्यार्थम् १ ॥

लासिकी दशरथ टीका

अस्माकं बलं

अलेभावाविषये प्रभूते एकादशाक्षौहिणीबहुलत्वात् भी
ष्मोणकुरुक्षेत्रे न नीति कुशलेन सर्वतो रक्षितं तत्र पांडुपुत्राणां बलं
अलेभवं गोचरं परिमितं च भवति समाक्षौहिणीपरिमितत्वा
त् तत्र भीमेन नीत्यनभिज्ञेन यद्द्विविधं हतिना रक्षितं च
अत्र सूचनाया यमर्थोऽप्युपलभ्यते एतेषां पांडवानां बलं भीमाः
भिरक्षितं अस्माकं बलं भीष्माभिरक्षितं अत्र भीष्मस्योभयपक्ष
पातित्वात् सार्थं बलं पांडुसेनायाश्च तस्तेषामेव बलं पर्याप्तं विज
यीतिकटाक्षः १ ॥

रागवीरसमिद्धोधिनी ॥

पुनरपि स्वयं भयाभावे हेतुं तं स्वसैन्याधिकं चाचार्यप्रत्यावेदय
ति अयं पर्याप्तमिति तत्राट्टपावीरपुरुषाधिष्ठितं भीष्मोणसर्वत्र प्र
सिद्धमहमहिमवताभितोरक्षितमस्माकं बलं मय्याप्तमेकाद
शाक्षौहिणीपरिमितत्वाद्दु पतेषां त्रिदशमतिचपलप्रायपुरु
षं बलं भीमेन केवलमात्मकुक्षिं भरितया युद्धा कुशलेन पालितं

पर्याप्तं समादौ दिगी परिमितत्वादत्यमिति मददं तस्मै कमे
तेषां बलस्येति विजयोऽस्माकमेवेति यद्वा प्रस्माकं खल्विदमे
कादशादौ दिगी परिमाणं बलं पर्याप्तं विपुलातेन समर्थं यतो
भीष्मरात्रगुरोरपि भार्गवस्य युयुत्साप्रणमनादत्यक्तदात्रथर्म
तया दृढनिश्चयेनान्वर्थाभिधानेन देवव्रतेन पालितं एतेषां
पुनस्तत्समादौ दिगी परिच्छिन्नं बलमपर्याप्तं पराभवे सम
र्थम् यतो भीमेन भियंमिनोत्यनुमिनोति परेभ्यः सकाशाद्भीम
इति व्युत्पत्तेरिति भीरुस्वभावेन भीमसेनेन पालितमिति नादमेते
भ्यां विभेमीति भावः यद्वा तदिदमस्माकं बलमपर्याप्तं जेतुमथा
कं यतो भीष्माभिरदितं एतेषां पुनर्बलं पर्याप्तं परिमितत्वात्सो
दं प्राक्कमिति एवं स्वसैन्याधिकस्वीयभयाभावप्रतिपादनाभि
प्रायेण प्रयुक्तापि दुर्योधनेनोक्तिरूपी केषां नुष्टीतयां उवसे
न्योक्तस्वीयभययोः तैरेव यदैः स्फुटं प्रतिपत्तेर्विपरीता संवृ
ता यथा तदस्माकं बलमपर्याप्तं प्राप्नुय पराभवे समर्थं यतो भीष्मे
राभयपक्षपातिनाभितः संमुखे बाह्यहृत्यैव रदितं नृत्वांतर
हृत्यापां उवानां थर्मशीलतया तत्रैव स्नेहस्यौचित्यात् एतेषां पु
नरिदं बलं पर्याप्तमस्मज्जये समर्थम् यतो भीमेनैकपक्षावलंबि
नाभितः सर्वतो रदितमिति एतदाहुर्गुरायेनैव भीष्ममेवाभि
रदंतित्युत्तरोक्तिस्तथैव संगच्छेत इति १०॥

रामचंद्रसरस्वतीकृतटीका ।

५१

यस्मादस्माकं बलं भीष्मरक्षितमनंतं पांडवबलं तु लघु यस्माभीमे
नरक्षितं बलं तस्मात्काकथा तद्विजयायेत्यपर्याप्तमित्यनेनो
क्तं एवं भाषमाणोऽर्थो यनेद्रोणोऽपेक्षां कृतवान् तत्र किंचिदुक्तं
वानिति दर्शयन् नृसेनयोऽर्थो यनेनोक्तं सैनिकादेशं कथयति ।

1. विष्णुसहस्रनाम (विष्णुसहस्रनाम)
विष्णुसहस्रनाम स्तोत्रम् । विष्णुसहस्रनाम स्तोत्रम् ।
विष्णुसहस्रनाम स्तोत्रम् । विष्णुसहस्रनाम स्तोत्रम् ।
विष्णुसहस्रनाम स्तोत्रम् । विष्णुसहस्रनाम स्तोत्रम् ।
विष्णुसहस्रनाम स्तोत्रम् । विष्णुसहस्रनाम स्तोत्रम् ।

भाषा अनुवाद

इसके अनन्तर डुर्योधनने जो कहा सोई धृतराष्ट्रसे संजयक
हतेहै कि ऐसे ऐसे पुरवीरोंसे भरी पूरी औरभीष्मपितामहसे
रक्षितहोकेभी हमारी सेना अपर्याप्तकहे पाण्डवकी सेना,
के साथ युद्धकरनेमें असमर्थ जानी जातीहै और विपक्ष पक्ष
उबोंका अपूर्णदल आलसी भीमसेनसे रक्षित पर्याप्त अर्थात्
समरमें समर्थ सा देखपड़ेहै दूसरा अर्थ डुर्योधन अपने,
हृदयकी निडरता प्रकाश करते द्रोणचार्यसे कहतेहै कि
हमारा ग्यारह अक्षौहिणी सैन्य दल महात्मा बुद्धिमान पि
तामह जिसकी हरतरहसे रक्षा करतेहै निसन्देह शत्रु
वोंका पराभव करनेको समर्थहै और इन विचारोंकी एक
तो सात अक्षौहिणी मात्र छोड़ी सेना हमारे चपलबुद्धि म
हा गवोर भीमसेनसे परिपालित कहो हमारा सामना
क्या करेगी पराभव करना तो हरहै १० ॥

सोरठा ॥

भीष्महमरीरक्षप्रमाणसेनावहुत भीमरक्षबहुतरक्ष
इनकीसेनाजाति १० ॥

अथनेषुचसर्वेषु यथाभागमवस्थिताः भीष्ममे
वाभिरक्षन्तु भवन्तःसर्वएवहि ॥ ॥

आनंदगिरिहृतटीका ॥

स्वकीयबलस्य भीष्माधिष्ठितत्वेन बलिष्ठत्वमुक्ता भीष्मशेष
त्वेन तदनुगुणत्वे ज्ञेयत्वादीनां प्रार्थयते अयनेष्विति कर्तव्यवि
शेषघोतीचशब्दः समरसमारम्भसमये योद्धा नो यथाप्रधानं
युद्धभूमौ पूर्वापरादिदिग्विभागेनावस्थितिस्थानानिनियम्यते
तान्यत्रायनान्मुच्यते सेनापतिश्च सर्वसैन्यमधिष्ठाय मथेतिष्ठ
ति तेषु सर्वेषु प्रकल्पं प्रविभागमप्रत्याख्याय भवान् प्रसूत्या
माकर्ण्येत्येवमादयो भवन्तः सर्वे वस्थिताः सन्तो भीष्ममेव से
नापतिं सर्वतो रक्षन्तु तस्मिन् रक्षणे सर्वमस्मदीयं बलं रक्षितं
स्यात् परबलनिवृत्त्यर्थत्वेन तस्मात्सभी रक्षितत्वादित्यर्थः ॥

स्वामिहृतटीका ॥

तस्माद्भवद्भिरेवं वर्तितवामित्याह अयनेषिति हियस्मात्सर्वपवभ
वेतोयूयेवीयेणप्रभवेतोवावीराः सर्वेषुसमस्तप्रकारेषु अने
षुचमार्गेषुगोमूर्तिकादिबृहस्थानेषुसर्वेषुयथाभागंबृहभा
गमनतिक्रम्यविभक्तोस्वास्वारणभूमिमपरित्यज्यावस्थितावर्तमानाः
संतोभीष्ममेवसनानायकसभितः सर्वतो रत्नत्रयं स्वबृहद्भ्यः
यापिपालयेत यथान्यैर्युथमानः दृष्टतः कश्चित् नहन्यते त
द्यारत्नत्रयं भीष्मवलेनास्माकंजीवनमितिभावः ॥ ॥ ॥

रामानुजभाष्यम् ॥ आदिश्लोकार्थम्

श्री गणेशाय नमः ॥

अभिनवशमकतदी. ॥

अथनानिर्विण्णयः ॥ ॥

परमार्थप्रणादी. ॥ ३३

तस्माद्भवद्भिरेवैकतव्यमित्याह अयने इति अयनेषु व्याह
प्रवेशमार्गेषु यथा भागरणे भूमि विभज्य स्थिताः संतः सर्वे पि भ

गी.
टी.
प्र.

वंतोभीष्ममेवेत्यभितः समेतोरक्षंतु तस्य ह्यहंप्रविष्टस्य
हिरक्षन्तु ॥ ॥ वनमाली ॥

अतोभवंतः सर्व एव बह्वप्रवेशमार्गेषु यथाभागं स्वस्वभागम्
परित्यज्यास्थिताः सन्तः येषां नैर्युद्धमानः पृष्ठतः केष्विन्नहने
ततथाभीष्ममेवाभिरक्षंतु भीष्मवलेनैव वयं जीवाम इति भा
वः ॥ ॥ ऊरुमवेजयन्ती टी. ॥

प्रयत्ना समन्तं शिखरिणं उरतो
दृष्ट्वा निमग्नं रक्षन्तीं पितृमहा
यथा मरणं भयादियोः प्रपारणं
न गच्छन्तयायुः सर्वं दिक्षु सुस
जमानाः तिसृन्त्रयोः स्वरक्षणमेव
तु धृत्वा नैव दुपहास्यतां भविष्यती
त्यवधितामहस्यापि नित्यं योः
रेति तस्य कथं गद्यमच्छसीति ॥

ततः किं कर्तव्यमित्यपेक्षायामाह अयनेधिति सर्वेषु अयनेषु
युद्धारंभे बह्वरचनानंतरे वीराणां यानि यान्यवस्थितिस्थानानि
निरूप्येते तान्ययनशब्देनोच्यते तेषु तेषु अयनेषु स्थानेषु यथा
भागं स्वस्वस्थानमतिक्रम्यास्थिताः सन्तः सर्वे भवंतो भीष्ममेवाः
भितोरक्षंतु हियुक्ताय मर्याः सेनापतिरक्षणेन सर्वं स बलस्य
रक्षास्यादित्यभिप्रायोऽयं यथनस्य ॥ ॥

मधुसूदनी ॥

५ एवं चेन्निर्भयोति
तर्हि किमिति बहु
जल्पसीत्यत आह

कर्तव्यविशेषोद्योती तु शब्दः समरसमारंभसमये यो यानो यथा
प्रधाने युद्धभूमौ पूर्वापरादिदिग्बिभागेनावस्थितिस्थानानि या
नियम्येते तान्यत्रायनान्मुच्यते सेनापतिश्च सर्वं सैन्यमधिष्ठाय
मथेतिष्ठति तत्रैवं सतियथाभागं विभक्तं स्वास्वकारणभूमिमप
रित्यज्यावस्थिताः संतो भवंतः सर्वे पियुद्धाभिनिवेशात् पुरतः पृ
ष्ठतः पार्श्वतश्चानिरीक्षमाणं भीष्मं सेनापतिमेव रक्षंतु भीष्म
हि सेनापते रक्षिते ततः प्रसादो देव सर्वं सुरक्षितं भविष्यतीत्य
भिप्रायः ॥ ॥ सदानंदी टी.

एवं चेन्निर्भयोसित्वे किं कृथा बह्वजल्पसि इत्यत्राह नु शब्देन क
र्तव्योद्योतयज्ञः १ संग्रामारंभसमये युद्धभूमौ यथायथं पू
र्वादिदिग्बिभागेन वीराणां स्थितिभूमयः २ नियम्येते हिताः
प्रोक्ता अयनानीति तत्र च सर्वं सैन्यमधिष्ठाय मथेतिष्ठति मे
न्याः ३ यथाभागं विभक्तं स्वास्वकारणानि भवंतो
वस्थिताः सन्तः पुरतः पृष्ठतान्तः ४ निरीक्षमाणं भीष्मं ते स

र्वरक्षंतु सैन्यपाः भीष्मसेनापतौ सर्वरक्षिते स्यात्सुरक्षिते ५

॥ ॥

नीलकण्ठी टी.

अयनेषु बृहन्नयास्थिते सैन्यप्रवेशमार्गेषु स्वस्थाने।
स्थिता युयुंमथस्य भीष्ममेवाभिरक्षंतु अस्य सेनापतेऽपि च
सर्वेऽपि सेनायाः कलीभवेत् तत्स्यैर्ये स्थिराच भवेदतः स।
एवरक्ष्य इत्यर्थः ॥ ॥

h. 2

...
...
...
...
...

शान्दी टीका

द्वियस्माद्भीष्मरक्षितमस्माकं बलं पांडवबलनिवारणे सम
र्थम् अतः सर्वेषु प्रयत्नेषु बृहन्नरचनायां पूर्वपरादौ वीराणां प्र
वेशनिर्गममार्गेषु यथाभागं स्वस्वभागे वा स्थिताः सावधानाः
संतः सर्वे एव भवन्तो भीष्ममेवाभिरक्षन्त भीष्मरक्षिते सर्वका
र्यं सिद्ध्यतीत्यर्थः ॥ ॥

रामकंठी टीका

स्पर्धार्थम् ॥

लासिकी ~~रामकंठी~~ टीका

तस्माद्भवद्विरेवं वर्तितव्यमित्याह प्रयत्नेष्विति वीरिषुक
त्पास्य बृहन्विभागमनतिक्रम्य सन्तः सर्वे एव भवन्तो वीराः भीष्ममेव सर्वसेनाधिपानं पात
यन्तु ॥
अत्रापीयं सूचना भीष्मस्य पांडवसेनायामपि प्रेम तस्माद्यथा
नायं भीष्मः पांडवैः सह संगच्छति तथाभिरक्षन्त वेत्ता भवन्तः
ऊर्वन्तित्यर्थः ॥ ॥

राजीवसमिद्धेयिनी ॥

ततश्च किं कर्तव्यमित्याह प्रयत्नेष्विति समरसमारंभसमये यो
धानां यथाप्रधानं पुट्टमूमां पूर्वापरदिशि भागेनावस्थितिस्थाना
नियानि नियम्यन्ते तान्यत्रायनामुच्यन्ते सेनानीश्चात्र सर्वसैन्यम
धिष्ठाय मध्ये तिष्ठति यथोक्तमाचार्यपादेः बृहत्स्तत्र पंचथैव
कलना सर्वेषु पक्षावुभौ तद्व्यावपितावुरस्य इतरोपुडे च तैः का
मत इति अत्रार्थः बृहत्सूच्यायाये उक्तास्तेषु सर्वेषु कलना क
ल्पना सैनिकविभाग इति यावत् पंचथैव यथा उभौ द्वौ भागौ पक्षौ
कार्ये पक्षव्यावपितावुभौ कार्यविविधविवारे भागाः पंचमस्त
परिशिष्टो भाग उरस्य उरोदंष्ट्रास्य तोविधेय इति पंचविभागैः

पंचदेशेषु सैनिकाः स्थाप्या इत्यर्थः युधे च तैः कामत इत्यत्रानुप
 योगान्न व्याख्यायते ॥ यथा भागमिति विभक्तां स्वांस्वां रराभूः
 मिसपरित्यज्यावस्थिताः संतो भवन्तः सर्वपिभीष्ममेव सेनायः
 तिमभितः सर्वतो रक्षन्तु मा कश्चिदेनं पृथत पत्यावधीदिति
 एतद्रक्षणमेवास्माकं जीवनमिति भागवस्थितिश्च भारते गरु
 डस्य स्वयं तं देवता देवव्रतस्तु वक्ष्यीत भरद्वाजः कृतवर्मा वसा
 त्तः अश्वत्थामा कृपश्चैव प्रीतिमास्ता यथास्विनी विगोर्तेर्मत्स्यकै
 केयैर्वाटथानैश्च संयुतौ भूरिश्रवाः प्रालः प्रालो भगदत्तश्च माविष
 मदकाः सिंधुसौवीरस्तथा पंचनदाश्च ये जयद्रथेन सहिता ग्रीवाः
 यो सन्निवेशिताः एष्टैर्दुर्योधनो राजा सोदरेः सानुगैर्हतः विन्या
 नुविन्या वा वंत्यो को वाजाश्च प्रकैः सह पुच्छासीन्महावीरः सुरसे
 नाश्च सर्वथाः मागदाश्च कलिगाश्च द्रुपदश्चैव कर्णः सह दक्षिणप
 क्षमाश्रित्यस्थिता पुद्गायदं सिताः कानकाश्च विमुक्ताश्च मुक्ताः पु
 द्रविषास्तथा हृदहलेन सहिता वामपक्षमुपाश्रिताः इति कौरव
 सेनावस्थिति विभागः अथ पांडवसेनावस्थिति विभागस्तत्रैव कृ
 ष्णं दृष्ट्वा ततस्तेन्यस्य साची परंतपः एष्टुप्तेन सहितः प्रत्युद्ध
 त संयुगे अर्थवन्द्रेण कृद्देन कृद्देन मतिदारुणं दक्षिणं संगमाश्रि
 त्य भीमसेनो व्यरोचत नानाशास्त्रोच्चसंपन्नो नानादृष्ट्यैर्नृपैर्हृतः
 तमन्वेति विराटश्च द्रुपदश्च महारथः तदनंतरमेवासीन्नीलोनीला
 युधेः सह नीलादनंतरं चैव धृष्टकेतुर्महाराथः वेदिकाशिकहृष्येश
 यौरवश्चाभिसंहतः एष्टुप्तेः शिखंडी च पंचालाश्च प्रभद्रकाः स
 ध्ये सैन्यस्य महतः स्थिता पुद्गाय भारत तथैव धर्मराजोपि गजानीके
 न संहतः ततश्च सातिकीराजन्द्रो यथाः पंचवात्मजाः अभिमन्युस्त
 तस्तुर्गसिरावांश्च ततः परं भैरवसेनस्तु तोराजत्के कयाश्च महाराथाः
 ततो भद्रियरांश्चैव वामपार्श्वमुपाश्रितः सर्वस्य जगतो गोमायो मायस्य जना
 र्दनः पद्मेतन्महाकृद्देन प्रत्युद्धत पादवा इति ॥

रामचंद्रसरस्वतीकृतटी.

अयनेष्विति हेअयनेषु तत्तद्ग्रहमार्गेषु यथाप्रदेशो व्यवस्थिताः
सैनिका भवन्तः सर्वे युद्धाभिनिवेशात्परतः पृष्ठतः पार्श्वयोः
अनिरीक्षमाणे भीष्ममेवाभिरक्षन्त तस्मिन् रक्षिते करस्थि
तएव विजय इति भावः ॥ ॥

विष्णुसहस्रनाम
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

५०

भाषा अनुवाद

इससे अब तुम सब लोगोंकी यही करना उचित है कि शत्रुके
सैन्यदलके भीतर प्रवेश करनेको क्रमसे अलग अलग हो
अपनी अपनी रणभूमि पर लडे होकर भीष्मजीकी सब र-
क्षा करो जिसमे और कोई शत्रुकी और का योधा पीछे से इ-
नकी न मारने सके इसकी अभिप्राय यह है कि भीष्मजी
के बलसे हमारा जीवन है ॥ ॥

सोरठा ॥

यथास्थानस्थितहोय सर्व मार्गमे सर्वविध तुमसभकारजजो
य भीष्मकी रक्षा करो ॥ ॥

तस्य संजनयन् हर्षं कुरुवृद्धः पितामहः सिंह
नादे विनयोच्चैः शोखे दध्मो प्रतापवान् ॥

भाष्यनास्ति

आनन्दगिरिकृतटीका ॥

तमेवमाचार्यप्रतिसेवादेः कुर्वन् भयाविष्टराजाने दृष्ट्वा तदभ्यास
वर्जं पितामहस्तदुच्चैः शोखे दध्मो प्रतापवान् इत्येकतवानित्याह
तस्येति राज्ञोऽर्थो धनस्य हर्षं बुद्धिगतमुल्लासविशेषं परपरि
भवद्वारा स्वकीयविजयद्वारकं सम्पत्त्यादयन् भयं तदीय
मपनिनीश्वरैः सिंहनादे कृत्वा शोखमाप्सुरितवान् किमिति
उर्थो धनस्य हर्षमुत्पादयितुं पितामहो यतो कुरुवृद्धत्वात्
तस्य कुरुराजत्वात् पितामहत्वाच्चास्य उर्थो धनभयापनयना
र्था प्रवृत्तिरुचिता तडपजीवितया तद्वशत्वाच्च तस्य सिं
हनादेशोऽत्र शब्दे च परेषां हृदयवर्था सम्भाविते हरो देवारि
निवहं प्रति भयजननलक्षणप्रतापत्वादित्यर्थः ॥

स्वामिकृतटीका ॥

तदेवज्ञेयं प्रति राज्ञो भीष्मस्य बद्धमानप्रसरयडं केतुत्वा
भीष्मः किंकृतवान् तदाह तस्येति कुरुवृद्धः पितामहो गोग
यः तस्येवज्ञेयं प्रति निरूपणं कुर्वतोऽर्थो धनस्य राज्ञो हर्षं प्री
तिं संजनयन् उच्चैर्महोत्ते सिंहनादे विनयकृत्वा सर्वसत्त्वसंज्ञा
सने सिंहनादमिव नादमदृष्ट्वा संकृत्वा शोखे दध्मो प्राप्सुरितवा
नित्यर्थः प्रतापवान् ॥

रामानुजभाष्यम् ॥ आदिश्लोकगतार्थम्

ततोऽपि हि रघुकोऽरादयश्च ॥ १२ ॥

प्रभिनवगुप्तकृतटीका ॥ १२ नास्ति

परमार्थप्रपाटी

तस्येति पवमित्यादिभिरुत्तेजनवाक्यैः स्ववीरोस्तीक्ष्णीकृतवत्ता
उर्थो धनस्य हर्षमुत्साहं जनयन् कुरुप्रकोरवसेन्ये प्रवृद्धः पि
तामहो भीष्मः प्रतापवान् स्वयमुत्साहवान् सिंहवददृष्ट्वा संकृत्वा

एवं संस्तुवतो भीष्मराज्ञो विजयसूचके उल्लासे जनयन्नुच्चैः सिं
हनादे महारवं १ कृत्वा प्रतापयुक्तत्वाच्च खेवादितवांस्ततः ऊ
रुहृद्भृत्याचार्यभूपयोराशयज्ञता २ राज्ञोनुपेक्षणं तस्य पिता
महत्तयोच्यते ३ ॥

नीलकण्ठी टी. ॥

नाद

तस्य एवं वदतो डयो यनस्य संजयवाक्यमिदं सिंहमिति गुणुलंते
तेन विनयेत्पस्यानुप्रयोगः कषादित्वात् समूलकाषेकवतिस्म
देत्यानित्यादिवत् ऊरुहृद्भो भीष्मः प्राग्विराटनगरादौ दृष्टप्रभा
वान् पाण्डवान् दृष्ट्वा राज्ञो भयमाभूदिति शंखे दधौ हर्षयुद्धोत्सा
हे जनयन् हेत्वर्थे शतप्रत्ययः हर्षजननार्थमित्यर्थः ॥

शानेदी टीका

तस्यैव वदत एव डुर्योधनस्य तद्वलस्य च बाह्वर्षस्य हंसं जनः
यन् ऊरुवृद्धः पितामहः सिंहनादं विनयरेपोषं प्रवृणोतीति व
दन्तोर्हि प्रयोगे सिंहनादमिति कोणमुल्लिखितं सिंहनादं वदित्वा
सिंहनादं कृत्वा शंखं दधौ प्रतापवान् ॥ ११ ॥

शमकंदी टीका

स्य सार्थम् ॥ १२ ॥

लासिकी दस्युनी टीका

राज्ञो डुर्योधनस्य हर्षं संजनयन् भीष्मपितामहः सिंहस्यैव
नादं महत्सं उच्चैः कृत्वा वादितवान् अरिभयजननीवार्ता
प्रतापस्तदान् ॥ १२ ॥ शङ्खः

रणवीरसमिद्धोधिनी ॥

सर्वश्लोकेन डुर्योधनोद्धोषितं स्वमहिमानं श्रुत्वा भीष्मः किमक
रोदित्यादतस्येति तस्य डुर्योधनस्य पितामहो भीष्मः सिंहनादं
सर्वशक्तिभयंकरमहत्सं अरिनिग्रहोद्यमप्रवृत्तिः प्रतापः ॥ १२ ॥

मुपलालय

रामचंद्रसरस्वतीकृतटीका ॥

तस्मै जयमिति भीष्ममेवाभिरक्षेत्विद्याकर्णद्रोणेन सहसा
कृतशक्त्या मामयमुपलालयतीति डुर्योधनाशयज्ञोभीष्मः
सिंहनादपूर्वके शंखे वादितवान् तर्हि स्वोद्योगद्योतनाय
नेत्याह तस्मै हर्षे जयमिति इवमर्जयन्बाह्मणः प्रतिपृ
क्षीयादभिचरन्पुनरेतेत्यादिवत् शत्रुर्वाद्या अथ व्यवस्थिता
नित्यतः प्राक्तनाः स्पष्टार्थाः ॥ १२ ॥

59

भाषा अनुवाद

तब तो ऐसी ऐसी राजा डर्योधन की सनमान की बातें सुनि
भीष्मजी ने जो किया सो कहते हैं कि डर्योधन के सन्तुष्ट
होने के कारण कुरुवंश के दृष्ट पितामह उल्लू के प्रागे
बढ़ि सिंहनाद करि शाख बड़े अथुकार से बजाया ॥ ११ ॥

सौरहा

पितामह तिरके रक्ष प्रगट करु हृदकर उवे संख बजायो फे
२ प्रतापवान् हरि प्राहकर ॥ १२ ॥

56

वि. वि. ... ..
... ..
... ..
... ..

आचार्य ... ..
... ..

ततः शोखाश्च भेर्यश्च पणवानकगोमुखाः सह
मेवाभिहन्यन्त सशस्त्रमुलोऽभवत् ॥ १३ ॥

भाष्यं नास्ति

आनन्दगिरिकृतटीका ॥

राजाभिप्रायं प्रतीत्य भीष्मप्रहृत्पन्ननरं तत्पदे सैन्ये राजभिः शो
खादयो वाद्यविशेषा ऊटिति शब्दवन्तः संपादिताः सच शोखादिप्र
युक्तशस्त्रमुलो बद्धलंभयं परेषां परिधौ तयत्रासीदित्याह त
त इति । ॥ १३ ॥ स्वामिकृतटीका ॥

तदेवं सेनापते भीष्मस्य युद्धोत्सवमालत्प सर्वतो युद्धोत्सवः प्रहृ
त इत्याह ततः इति ततो भीष्मस्य शोखपूरणानंतरं शोखाश्चापरं भे
र्यः पणवानकगोमुखाः सह सेवयुगपदेवैकस्मिन्काले तत्क्षण
मेवाभिहन्यन्तास्फालितावादिताः सच शोखादिशब्दमलोम
हान् एकवर्णा विवेचनायोगो भवत् पणवाश्चानका गोमुखा
इत्याद्या वाद्यविशेषाः ॥ १३ ॥

रामानुजभाष्यम् ॥ आदिश्लोकेण तार्थम्

स्वकीयान् शोखान् युद्धकक्षकदम्भुः ॥ १३ ॥

अभिनवगुप्तकृतटीका ॥ नास्ति ॥ १३ ॥

परमार्थप्रपा ॥

तत इत्यादितः श्लोकषट्सु गमं १३ १४ १५ १६ १७ १८ ॥

वनमाली.टी.

सेनापतेर्युद्धोत्सवं दृष्ट्वा सर्वत्र युद्धोत्सवो जात इत्याह तत इति
सहस्रैव तत्क्षणमेव ॥ १३ ॥ कुसुमवैजयन्ती.टी. ॥

ततः किमभवदित्यपेक्षायामाह तत इति ततः सेनापालकस्य दे
वव्रतस्य दर्शनादानन्तरं युनेकाः शोखावहो भेर्यश्च पणवानकगो
मुखा वाद्यविशेषाश्च सहस्रैव ततः समये एवाभिहन्यन्त तं भि
तो हताः कर्मकर्तृप्रयोगः वादकैरिति कर्त्तृशेषो वा सः शोखा
दिशब्दस्य मलोमहत्तरो भवदस्मीत् ॥ १३ ॥

मधुसूदनी ॥

भीष्मादीनां तावकानां धनुस्तु नोत्तमवाहस्यो दनन्याहान् आस्ताय निमानपूर्वकमेककालावस्तिन्नं शङ्खं
शोखादिवादित्राणां च महद्दोरनारं सुतापिपाणुपुत्राणां श्रीकृष्णसद्वयानां ससैन्यान्माह नयथानदा
जायते तथैवात्कुलासे जातो ननु होम इति भावः ॥

गी.
टी.
प्र.

ततोभीषस्यसेनापतेः प्रहृन्पनेतरं पणवाश्रानकागोश्रवाश्र
वाद्यविशेषांसहसातत्क्षणमेव अभिहन्त्येतवादिताः कर्मकर्त
रिप्रयोगः सशस्त्रमुलोमहानासीत् तथापिनपांडवानांक्षोभो
जातइत्यभिप्रायः ॥ १३ ॥

सदानेदी टी. ॥

ततःसेनापतेःशोखवादनोत्तरक्षणे सहसाशोखभेर्याद्यावा
द्यभेदाश्रवादिताः ॥ सशस्त्रोपिमहानासीत्क्षोभकर्तृतयास्ति
नौ २ ॥ १३ ॥

नीलकंटी ॥

अभिहन्त्येताभिहताः कर्मकर्तरिप्रयोगः ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६
॥ १७ ॥ १८ ॥

प्रानंदी टीका

स्पष्टम् १३

रामकंदी टीका

स्पष्टार्थम् १३

लासिकी ~~दत्त~~ टीका ॥

भीष्मशंखवादनानन्तरम् भीर्यासुसर्वपववाद्यविशेषाः (शङ्खापरावागोमुरता
तत्क्षणमेववादिताः शङ्खः दारुणेभवत् १३ ॥

रामवीरसमिद्धोधिनी ॥

पुहोत्सवेसदर्थभीष्ममालक्ष्यतत्रैवसर्वेषांप्रवृत्तिर्जातेत्याह ॥
ततश्चिभीष्मशंखधानप्रवणादनंतरं सदसैव भीष्मशंख
वादनसमकालमेव भीर्यावाद्यविशेषाः १३ ॥

५०

५०

॥ श्री गणेशाय नमः ॥

॥ श्री गणेशाय नमः ॥

॥ श्री गणेशाय नमः ॥

॥ श्री गणेशाय नमः ॥

॥ श्री गणेशाय नमः ॥

॥ श्री गणेशाय नमः ॥

॥ श्री गणेशाय नमः ॥

॥ श्री गणेशाय नमः ॥

॥ श्री गणेशाय नमः ॥

भाषा अनुवाद ॥

भीष्मपितामहकी युद्धमें ऐसी उत्साह देवि सकल सेनाके
सरदार लोग जिसभांति युद्ध उत्सवमें प्रवृत्त भये सोई कहते
हैं कि तदनंतर शाव भेरी कहे तुरही पणव जो मृदंग पुन
क जो नगारा गोमुख वाद्यविशेष तत्काल एक बारगी जो
सभोंने बजाया तो वह शब्द एक बड़ा आश्चर्यभूत भयान
क धूधूकार भया १३ ॥

सोरस ॥

अनक बजावे भूरि संख भेरी गोमुख पणव प्राहर सो भरहरिस
दसास भवाजत भय १३ ॥

1945

ततः सैते ह्यैर्युक्ते महति स्पन्दने स्थितौ माध
वः पांडवश्चैव दिव्यौ शौर्वो प्रदधतः ॥ १५ ॥

भाष्यं नास्ति

आनंदगिरिकृतटीका ॥

एवं डुर्योधनपक्षे प्रहृतिमालम्प परिसरवर्तिनौ केशवार्जुनौ
सैते ह्यैरतिबलपराक्रमैर्युक्तमहत्प्रयुधे रथे व्यवस्थिताव
प्राकृतौ शौर्वो पूरितवनावित्याह ततः सैते ह्यैरिति ॥ १५ ॥

स्वामिकृतटीका ॥

ततः पांडवसेन्ये प्रहृते युद्धोत्सवमाह तत इति पंचभिः ततो डुर्यो
धनसेन्यवाद्यकोलाहलानंतरे सैतेः युक्तेः कैलासाचलशिख
रकल्पैः परसेन्योत्कर्षतनुकरणसामर्थ्यवद्भिर्वाहयैरतिवेगा
तिरेकात् स्वभावतो वाह्यशोकाश्रयातीति ह्याविशिष्टा प्रसङ्गात्
संयुक्ते महत्प्रादित्यमंडलकल्पपूज्ये स्पन्दने संग्रामभूमिप्रद
वणशीले रथवरे स्थितौ वर्तमानौ माया लम्पायवः पतिः कृष्णः
पांडवश्चार्जुनश्चापि दिव्यौ विभवा प्राकृतौ शौर्वो प्रदधतः प
रिकीयवाद्यकोलाहलाभिभवसंपादने न दधत रा पूरितवनौ ॥ १५ ॥

माधवः

रामानुजभाष्यम् ॥ आदिश्लोके गतोर्थम्

सद्यो धेनुर्द्योयनप्रभृत्यानां सत्त्वमेव ॥ १५ ॥

अभिनवगुप्तकृतटीका ॥ १५ ॥ नास्ति

परमार्थप्रपाटी ॥ १५ ॥ नास्ति

वनमाली टीका ॥

ततः पांडवसेन्ययुद्धोत्सवमाह तत इति पंचभिः ॥ १५ ॥

ऊरुमवेजयनी टीका ॥

एवं दृष्ट्वा त्रपांडवानीकमित्यारभ्य ततः शौर्वाश्चैत्येतेः श्लोकैर्मा
मकाः किमकुर्वते त्यस्य हतराष्ट्रप्रस्रस्योत्तरे संजये न दत्तमिदा
नी ततः सैते रित्युपक्रम्य सद्यो धेनुर्द्योयनैः सद्यः श्लोकैः पाण्डवाश्च
किमकुर्वते त्यस्योत्तरमाह ततः सैते रिति ततस्तदीयानां सेन्य
शौर्वादिशस्त्रप्रवणानंतरे सैते ह्यैः सुभवर्णसैर्युक्ते योजिते ॥

स्थितौः

गी.
टी.
प्र.

महत्तिलोकत्रयविजयोपकरणभूतेस्पन्दनेमाथवोरमापतिः
यद्वा मथोर्वेशोजातोमाथवः सर्वेश्वरः पार्थसारथिः कृष्णः पा
ण्डवार्जुनश्च श्रीमद्विष्णोः शोखोप्रदध्मत्तुः वादयामासत्तुः ॥
मथुसूदनी ॥

अन्येषामपिरथस्यत्वे स्थितपर्व साधारणेनरथोत्कर्षकथ
नार्थं ततः श्वेतैर्हयैर्युक्तादिरथस्यत्वं कथने तेनाग्निदेते
उष्णधृष्टेरथोस्थितौ सर्वथा जेतुमशक्यावित्यर्थः ॥
सदानंदी ॥

ततः श्वेतैरिति श्लोकैरथस्यत्वस्य कीर्तनात् माथवार्जुनयोः प्रो
क्तमजित्वमस्यता ॥ १४ ॥
नीलकंठी ॥ १४ ॥

शान्दी टीका

सप्तमेव १५

गमकेटी टीका

सगमोर्थः १५

लासिकी ~~दसदनी~~ टीका

ततः ॥

ततः शोलादिशहप्रवणनेतरे प्रशक्तौ प्रदध्मतः १५ ॥
दिवौ

रागवीरसमिद्धोधिनी ॥

कौरवसैन्यानां प्रांखनादेनो योगमालद्वयं डवसैन्यानां पुहे
सवेप्रवृत्तिर्जातेत्याह ततश्चिपंचभिः ततोऽर्योथनसैन्यवा
यकलकलप्रवणादनंतरं सेतैर्हिमाचलकल्पैः दिव्यावप्राक-
तौ ॥ १४ ॥

61

ਸਤਿ ਨਾਮੁ
ਕਰਤਾ ਹਰਿ

ਸਤਿ ਨਾਮੁ
ਕਰਤਾ ਹਰਿ

ਸਤਿ ਨਾਮੁ
ਕਰਤਾ ਹਰਿ

ਸਤਿ ਨਾਮੁ
ਕਰਤਾ ਹਰਿ

ਸਤਿ ਨਾਮੁ
ਕਰਤਾ ਹਰਿ

भाषा अनुवाद ॥

तिसके बादि पाण्डवोंकी सेनामें युद्धकी तयारी पांच सौ
कसे कहतेहैं कि इधर हमसे सैतवरन चार हथ संयुक्त
सूर्यसे प्रकाशमान रथ पर सवार श्रीकृष्ण और अर्जुनने
भी अति उत्तम दोनों शस्त्र प्रयुक्तारे ॥ १४ ॥

दोहा ॥

स्वेतप्रसक्तके पुनः पुनः सदा यत्नमेव दिव्यसंखदरिभर्जन
वेद बजावतदोष ॥ १४ ॥

62

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

सर्वत्र विद्यमानं ब्रह्म तत्त्वमसि विद्यायां योगिनां
मूर्तिरसि तस्यैव साक्षात् रूपं तस्यैव साक्षात् रूपं तस्यैव
साक्षात् रूपं तस्यैव साक्षात् रूपं तस्यैव साक्षात् रूपं तस्यैव
॥ ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

॥ ॥

सर्वत्र विद्यमानं ब्रह्म तत्त्वमसि विद्यायां योगिनां
मूर्तिरसि तस्यैव साक्षात् रूपं तस्यैव साक्षात् रूपं तस्यैव
साक्षात् रूपं तस्यैव साक्षात् रूपं तस्यैव साक्षात् रूपं तस्यैव

पांचजन्ये हृषीकेशो देवदत्ते धने जयः पौण्ड्र
दध्मो महाशोखे भीमकर्म हृकोदरः ॥

भाष्यं नास्ति

आनंदगिरिकृतटीका

पुं

तयोः शोखयोर्हि वत्वमेवोपादयति पांचजन्यमिति केशवा
र्जुनयोः युद्धाभिमुखे दृष्ट्वा संदृष्टः सारथ्येन समररसिको
भीमसेनोऽपि युद्धाभिमुखो भूदित्याह पौण्ड्रमिति ॥

स्वामिकृतटीका ॥

तदेव विभागेन प्रदर्शयन्नाह पांचजन्यमिति हृषीकाणामि
न्द्रियाणामीशो धिष्ठाता लीलायुक्तीत देहो भगवान् श्रीविष्णुः
पांचजन्यं पांचजनाह्वयं देवदेहोऽङ्गवेधने जयो देवदत्ते हृकोद
रो भीमं कर्म यस्य स भीमकर्म महाशोखे पौण्ड्रदध्मोऽप्यसुरितवा
न् ॥

शमानुजभाष्यम् ॥ आदिश्लोके गतार्थम्

भवत्सुत्राणां हृदयाणि विभेदः ॥ १५ ॥

अभिनवगुप्तकृतटीका ॥ नास्ति ॥

परमार्थप्रपाटी ॥ १५ ॥ नास्ति

वनमालीटीका ॥

भीमं भयंकरं कर्म यस्य सः हृकनामाग्निविशेष उदरे यस्य सः
॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥

कृष्णमेवेजयन्तीटीका ॥

प्रसिद्धं

पांचजन्यमिति हृषीकेशो वायानाश्रयः प्रेरकः पांचजन्यं पं
चजननामासुरोदराङ्गत्वेन धने जयः सर्वेषां भूपालानां धने ज
यतीति सः देवदत्ते देवेन दत्ते भीमं भयानकं हि देवककीचक
वधादिरूपं कर्म यस्य सः तथा हृकोदरं हृकनामाग्निरुदरे य
स्य सः भीमः पौण्ड्रनामानं महाशोखं हृदाकारं हृद्गुणं वा भी
मकर्मति विशेषेण उच्यते यथा दीनशतं भ्रातृन् वधिष्णामि
इति शासनं स्पर्धयिरेषास्मातीति यत्पूर्वं प्रतिज्ञातं तत्सर्वं निः
संदेहेनैव करिष्यातीति सूचितम् ॥ १५ ॥

पांचजन्यादेवदत्तः पांडुमननविजयः सुद्योषोमणिपुष्पकश्चेति प्रांतनामकथ
नंपरसैन्येस्वनामभिः प्रसिद्धाएतावन्तः प्रांताः भवन्तेत्येतैकोपिस्वनामप्रसिद्धः
प्रांतोस्तीति परेषामुत्कर्षातिशयकथनार्थं सर्वेद्विप्रैरुक्तैः सर्वानुर्यामी सहायः
पांडवानामितिकथयितुं लुषीकेशपुंदरिधिजये सर्वाज्ज्ञानो जित्वा धनमाहुतवानिति सर्वथे
वायमजेयमितिकथयितुं धन्तजयपदं भीमं हिडिंबवधादि रूपे कर्मयस्य तादृशो ह्युकोदरते

सदानंदी टी. ॥

नीलकंठी ॥ १५ ॥

आनंदी टीका

सुगमार्थः १५

रामकंदी टी.

स्पष्टार्थः १५ ॥

लासिकी ~~टीका~~ टीका ॥

श्रीकृष्णः पञ्चजन्यनामशालः यत्न दत्तः अर्जुनोदेवदत्ता
खं चोरकर्माभीमसेनः पौंड्राक्षयशालः ॥ १५ दत्तो

राजीवसमिद्धेयिनी.

स्पष्टः १५॥

64

संस्कृत विभाग
संस्कृत विभाग
संस्कृत विभाग
संस्कृत विभाग

संस्कृत विभाग संस्कृत विभाग

संस्कृत विभाग संस्कृत विभाग संस्कृत विभाग संस्कृत विभाग
संस्कृत विभाग संस्कृत विभाग संस्कृत विभाग संस्कृत विभाग

संस्कृत विभाग संस्कृत विभाग

भाषा अनुवाद

अब किसने कौन शंख बजाया सो कहते हैं कि पांचजन्य
नामक श्रीभगवान और अर्जुन देवदत्त नाम शंख बजाया
फेर भीमकर्मा भीमसेन भयानक महाशंख पोंडू नाम ब
जाया १५ ॥

दोहा ॥

पांचजन्यरूषीकेषालयदेवदत्तकपिकेत भीमकर्मवने
भीममहाशंखपोंडूप्रतिदेत १५॥

此乃一書之序言也。其文曰：『夫學問之道，不可不察。』

56

अनन्तविजयराजा कुन्तीपुत्रोयुधिष्ठिरः नकु
लः सहदेवश्च सुघोषमणिपुष्पकौ ॥ १६ ॥

भाष्यनास्ति

आनन्दगिरिकृतटीका ॥

एतेषां ईदृशी प्रवृत्तिं प्रतीत्य परिपालनावकाशमासाद्य राज्ञोयु
धिष्ठिरस्यापि प्रवृत्तिं दर्शयति अनन्तेति ज्ञायमानं भ्रातृणामनुस
रणमावश्यकमिति मत्वा तयो र्यवीयसो भ्रात्रोरपि प्रवृत्तिमाह
नकुल इति ॥ १६ ॥ स्वामिकृतटीका ॥

अनन्तविजयमिति युगमपूर्वस्योक्तोक्तक्रियात्र संबध्यते कुन्तीपुत्रो
युधिष्ठिरराजा पौंड्रवानां स्वामी अनन्तविजयं महाशंखेदधौ यस्य
शंखस्यापूरणदनेन संततो विजयो भवतीति अनन्तविजयः त
नकुलः सुघोषनामशंखे प्रदधौ सहदेवो मणिपुष्पकं च ॥ १६ ॥

रामानुजभाष्यम् ॥ आदिश्लोकात्तार्थम्

अथैव नष्टं कुरुणावलमिति ॥ १६ ॥

अभिनवगुप्तकृतटीका ॥ १६ ॥ नास्ति

परमार्थप्रपाटीका ॥ १६ ॥ नास्ति

वनमालीटीका ॥ १६ ॥

कुसुमवैजयन्ती टी. ॥

अनन्तविजयमिति कुन्तीपुत्रः भर्तृरनुजयाति तपसा कुन्त्याधर्ममा
राध्यतस्माद्युद्धः राजाराजसूयादियाजीयुधिष्ठिरः युधियुद्धेति ए
तीति सतथा संग्रामेऽव्ययचित्त इत्यर्थः अनन्तविजयनामानं शंखे
पदत्रयेण राज्याहं स एव ननु त्वत्पुत्र इति सूचितं नकुलः नवि
द्यते कुले रिपु कुले यस्य दयेरि स ह्येन तिष्ठतीत्यर्थः सहदेवः
देवेन कृत्स्नं सह वर्ततेऽतएव कृत्स्नं सहायेन निर्भयः सच्छुभं च
जयेष्यतीति भावः सुघोषनामानं मणिपुष्पकनामानं च शंखेद
ध्यावित्यन्वयः ॥ १६ ॥ मधुसूदनी ॥

पौंचजन्यो देवदत्तः पौंड्रानन्तविजयः सुघोषो मणिपुष्पकः चेति ।

गी.
टी.
प्र.

शेखनामकथनेपरमैत्यस्वनामभिः प्रसिद्धाएतावन्तःशेखाःभव
तसैत्येतुनैकौपिस्वनामप्रसिद्धःशेखोस्तीतिपरेषामुत्कर्षकं
सर्वेन्द्रियैरकलेनसर्वोत्थोमीसहायः पांचवानामितिकथयि
तेहृदीकेशपदे दिविजयेसर्वानुराज्ञाजिस्थायनमाहृतवानिति
सर्वेयैवायमजयइतिकथयितुंथनेजयपदे भीमहिडिंबवधा
दिहृपंकर्मयस्याहृशोहृकोदरत्वेनवहन्नपाकादतिबलिष्टो
भीमसेनइतिकथितं जंतीउत्रइति जंत्यामहृतातपसाधर्ममा
राधलब्धःस्वयंचराजसूययाजित्वेनसुखाराजा युधिवायमेव
जयभागित्वेनास्थिरः नत्वेतद्विपत्ताःस्थिराभविष्यंतीतियुधिष्ठि
रपदेनसूचितं नजलःसद्योपंसहदेवोमणिपुष्पकंदध्मावित्य
नुषजते ॥ १६ ॥ सदानंदी टी. ॥

महतातपसाजंत्यालब्धोयमात्सुतोषितत् राजाचराजसूयस्य
याजितेनस्वयंमहत् १ जयभागितयायुद्धेस्थिरश्चेतियुधिष्ठिरः
पांचजन्यादिशेखास्तेप्रसिद्धाःस्वस्वनामभिः २ उक्ताःपांडवसेना
याभवत्सैत्येनकोपिहि ३ ॥ १६ ॥

नीलकंठी ॥

१६ ॥

आनेदी टीका

सुगमोर्थः १६

रामकंदी टीका

स्यष्टार्थम् १६

लासिकी दलजली टीका ॥

अनेनेति युधिष्ठिरादयः अनेन विजयाखेरा
जायुधिष्ठिरादयो नकुलः सुद्योषाखे सहदेवो मणिप्रथक
नामकम् १६ ॥

रामवीरसमिद्धेयिनी ॥

स्यष्टः १६ ॥

67

कवि विष्णु

के अन्तर्गत

कवि विष्णु

के अन्तर्गत

के अन्तर्गत

कवि विष्णु के अन्तर्गत

कवि विष्णु के अन्तर्गत

कवि विष्णु के अन्तर्गत

कवि विष्णु के अन्तर्गत

भाषा अनुवाद

अनन्तविजयनाम शंख कुन्तीनन्दन युधिष्ठिरने वजाया और
सुद्योषनाम शंख नकुल और मणिपुष्पनाम सहदेवने वजाया
१६ ॥

दोहा॥

नृपतियुधिष्ठिरकुंतिसुतअनंतविजयजिहनाम शंखसुद्योष
मणिपुष्पकहुंनकुलसहदेवअभिराम १६॥

ਸਾਹਿਬ ਜੀ

ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਸਿਰੀ ਮੇਰੇ ਮਨੁ ਮੇਰੇ ਮਨੁ ਮੇਰੇ ਮਨੁ
ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਸਿਰੀ ਮੇਰੇ ਮਨੁ ਮੇਰੇ ਮਨੁ ਮੇਰੇ ਮਨੁ

71

66

ਸਾਹਿਬ

ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਸਿਰੀ ਮੇਰੇ ਮਨੁ ਮੇਰੇ ਮਨੁ ਮੇਰੇ ਮਨੁ
ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਸਿਰੀ ਮੇਰੇ ਮਨੁ ਮੇਰੇ ਮਨੁ ਮੇਰੇ ਮਨੁ

काश्यपपरमेष्वासः शिवेडीचमहारथः धृष्ट
धुम्नोविराटश्च सात्यकिश्चापराजितः १७ ॥

भाष्यं नास्ति

आनंदगिरिकृतटीका ॥

अन्येषामपितत्पत्नीयाणां राज्ञामेकमतं विज्ञापयन् धृतराष्ट्र
स्य उवाच संजयो व्युदस्यति काश्यपेत्यादिना १७ ॥

स्वामिकृतटीका ॥

काश्यपेति चापरं काश्यः काशिराजः परमउत्कृष्टः रघुसोधनु
र्यस्य स परमेष्वासः च पुनः शिवेडीमहारथः शिवेडवान्सकल
सुरासुराजैः यभीष्मवथार्थमुत्पन्नः पौरुषेयशिवायुक्तश्चापरं
धृष्टधुम्नः विराटश्च सात्यकिः स एवापराजितो जेयः पते सर्वे
एथ कष्टकष्टावान् दधुः वीदयो च कुरुदिति परेण संबन्धः १७

रामानुजभाष्यम् ॥ आदिश्लोके गतार्थम्

यार्तेराष्ट्रमे निर्भर एव तदिजयाभिकाक्षिणे ॥ १७

अभिनवगुप्तकृतटीका ॥ १७ नास्ति

परमार्थप्रपाटी ॥ १७ ॥ नास्ति

वनमालीटी ॥ १७ नास्ति

ऊरुमवेजयनीटीका ॥

काश्यपेति परमेष्वासः श्रेष्ठधनुर्धरः काश्यः काशीराजः महा
रथः शिवेडीचपराजितः सात्यकिश्च १७ ॥

मथुहृदनी ॥ १७

सदानंदीटी ॥

॥ परमेष्वासः काश्यो महाधनुर्धरः काशिराजा
न पराजितः पारिजातहरणवाणयुद्धादि महासं
ग्रामेषु तादृशः सात्यकिः ॥ १७

महाधनुर्धरः काशिराजश्चान्ये महारथः शिवेडीधृष्टधुम्नाद्याज
यशीलश्च सात्यकिः १ उपदाघादरान् दधुः शृणु राजन्समाहि
तः २ १७ ॥

नीलकंठी ॥

१७ ॥

69

THE FIRST PART OF THE HISTORY OF THE
LIFE OF THE LATE KING CHARLES THE FIRST

BY SAMUEL JOHNSON
IN TWO VOLUMES

LONDON: Printed by J. DODD, in Pall-mall, 1794.
BY J. JOHNSON, in Pall-mall, 1794.
BY J. JOHNSON, in Pall-mall, 1794.
BY J. JOHNSON, in Pall-mall, 1794.
BY J. JOHNSON, in Pall-mall, 1794.

BY J. JOHNSON, in Pall-mall, 1794.
BY J. JOHNSON, in Pall-mall, 1794.
BY J. JOHNSON, in Pall-mall, 1794.

BY J. JOHNSON, in Pall-mall, 1794.
BY J. JOHNSON, in Pall-mall, 1794.
BY J. JOHNSON, in Pall-mall, 1794.

BY J. JOHNSON, in Pall-mall, 1794.
BY J. JOHNSON, in Pall-mall, 1794.
BY J. JOHNSON, in Pall-mall, 1794.

BY J. JOHNSON, in Pall-mall, 1794.
BY J. JOHNSON, in Pall-mall, 1794.
BY J. JOHNSON, in Pall-mall, 1794.

शानेदी टीका
स्यार्थम् १७
रामकेही टीका
सुगमोर्थः १७

लासिकी वसुधायी टीका ॥

काशराजः उत्कृष्टधन्वा, विपक्षैरजितः महारथः शिबिनी
चापराजितो सात्पकिञ्चष्टयकृष्टयकशोखान्दधुरितिपरे
एतन्वयः १७ ॥

रागवीरसमिद्धोधिनी ॥

स्यः १७ ॥

90

ਸਤਿ ਨਾਮੁ
ਕਰਤਾ ਹਰਿ
ਮੇਰਾ ਨਾਮੁ
ਸਤਿ ਨਾਮੁ

॥ ਸਤਿ ਨਾਮੁ ਕਰਤਾ ਹਰਿ ॥

ਸਿਮਰੀਓ ਪਾਤਕ : ਨਿਕੀਰੀਓ ਭੀ : ਸਮਝੀਓ ਭੀ : ਸਮਝੀਓ ਭੀ :
ਸਮਝੀਓ ਭੀ : ਸਮਝੀਓ ਭੀ : ਸਮਝੀਓ ਭੀ : ਸਮਝੀਓ ਭੀ :
॥ ॥ ॥ ॥

॥ ਸਤਿ ਨਾਮੁ ਕਰਤਾ ਹਰਿ ॥

॥ ॥ ॥

भाषा अनुवाद ॥

और धनुर्धारी काशीराज शिखण्डी और धृष्टद्युम्न तथा विरा
ट राजा और युद्ध में अपराजित जो सात्वकी १७ ॥

दोहा ॥

काश्यप धनुषधारी बजो शरु सिखंडी महारथ धृष्टद्युम्न विराट
पुन सात कि जीत समरथ १७ ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥
॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥
॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

71

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥
॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

डुपदोडौपदेयाश्च सर्वशःपृथिवीपते सौभद्रः
सुमहाबाहुः शोखान्दधुःपृथक्पृथक् ॥

भाष्यं नास्ति

आनन्दगिरिकृतटीका ॥

डुपदइति परमेष्ठासादिविशेषलक्षणचतुष्टये प्रत्येकं सम्बन्ध
ते ॥ स्वामिकृतटीका ॥

डुपदइति हेपृथिवीपते धृतराष्ट्रडुपदश्चान्येडौपदेया डौपदीपुत्राः
चापरंमहाबाहुसौभद्रःपतेसर्वेपृथक्प्रत्येकंशोखान्दधुः ॥

रामानुजभाष्यम् आदिश्लोकेगतार्थम्

धृतराष्ट्रायसंज्ञयेत्तथ्यत् ॥ १५ ॥

अभिनवगुप्तकृतटीका ॥ नास्ति

परमार्थप्रणा ॥ नास्ति

वनमाली ॥ नास्ति

ऊरुमेवैजयन्ती टी. ॥

डुपदइति डौपदेया डौपदीपुत्राःप्रतिविंध्यादयोमहाबाहुसुभद्रा
पुत्रोःभिमनुष्यहेपृथिवीपतेधृतराष्ट्रकाश्यादयस्सर्वेपतेपृथक्
पृथक्खान्खान्शोखान्दधुःवीदयामासुः ॥

मधुसूदनी ॥

परमेष्ठासःकाश्यामहाथयुर्धुरःकाशिराजोऽजपराजितोऽपरिजितो पराजि
तःकाश्यापुत्रादिमहासंज्ञायेत तादृशस्त्वय्यकीहेपृथिवीपते
धृतराष्ट्रस्थिरोधृत्वाष्ट्रावित्पभिप्रायःसुगममन्यत् ॥

सदानंदी टी. ॥ १५ ॥

नीलकंठी टी. ॥ १५ ॥

ख ४

आनेदी टीका

सष्टम् ए

रामकेदी टीका

सुगमोर्थः ए

दुपदा

लासिकी

वत्सली

टीका

॥ स्तो

हेमहरीपते धृतः

राष्ट्र 'द्वैपदीप्रःपेच अभिमन्युः शोखान् पथकथक द
धुः ए ॥

रागवीरसमिद्धेयिनी॥

पथिवीपतेधृतगष्ट १८॥

73

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ

ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋਵੇ

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ

ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋਵੇ

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋਵੇ

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋਵੇ

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ

ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋਵੇ

भाषा अनुवाद ॥

श्रीरुद्रपद राजा तथा द्रौपदीके पांच पुत्र प्रतिविन्दादि श्रीरुद्र
भद्रके पुत्र महाबाहु अभिमन्युजीहै दुखीनाथ धृतराष्ट्रके स
बके सब भिन्न भिन्न शाखधनि करने लगे ॥

दोहा ॥

रुद्रपदश्रीरुद्रद्रौपदीतनयमहाबाहुअभिमन्यु भिन्नभिन्न बाजत
सभ दिशंख शाह न्ययन्य १८॥

सद्योषो धार्तराष्ट्राणां हृदयानि व्यदारयत् नभः
सृष्टिर्वीचैव तमलो व्यनुनादयन् ॥ १५ ॥

भाष्यनास्ति

आनंदगिरिकृतटीका ॥

तैस्तैराजभिः शोखाना पुरयद्भिरापादितो महान् घोषस्तमलोः
निभैरवो नभश्च नरि हंष्टिर्वीचव्यनुनादयन् लोकत्रयं सर्वमेव वि-
शेषेणानुक्रमेण नादयन् नादयुक्तं ऊर्वन् धार्तराष्ट्राणां उर्यो
धनादीनां हृदयान्मनाः करणानि व्यदारयत् विदारितवान् य-
ज्यते हितत्वे रितशोखघोषप्रवणत्वे लोकाक्रोशे तस्य पृष्ठे एव
तां तेषां हृदयेषु दोभ्यमानत्वे तदाह सद्योष इति ॥ १५ ॥

स्वामिकृतटीका ॥

तस्य शोखनादस्य धार्तराष्ट्रान्प्रतिभयजनकत्वे संजय आह सद्यो-
ष इति सद्योषस्तमलोद्योरः पांडवसेनापतीनां शोखादिजोषो
घो धार्तराष्ट्राणां त्वदीयानां हृदयानि व्यदारयत् विदारितवान्
किं ऊर्वन् नभश्चाकाशं सृष्टिर्वीचव्यनुनादयन् प्रतिशब्दे कारयन्
प्रतिधनिभिरापुरयन्नित्यर्थः ॥ १५ ॥

रामानुजभाष्यम् ॥ आदिश्लोके गतार्थम्

अथ व्यदारयितुं निपादयन् भीष्मद्रोणप्रसूत इत्येते ॥ १५

अभिनवगुप्तकृतटीका ॥ १५ ॥ नास्ति

परमार्थप्रपाटी ॥

सद्योष इति स पांडवसेन्यसंभूतो घोषो धार्तराष्ट्राणां त्वदीयानां हृद-
यानि व्यदारयत् व्याकूलीकृतवान् किंभूतस्तमलोभयानकः
किं ऊर्वन् नभश्च सृष्टिर्वीचव्यनुनादयन् प्रतिशब्देनापुरयन् ॥

वनमालीटी ॥

नभः सृष्टिर्वीचव्यनुनादयन् प्रतिधनिभिरापुरयन् सद्योषो धार्तरा-
ष्ट्राणां त्वत्सत्राणां हृदयानि व्यदारितवान् ॥ १५ ॥

ऊर्ध्वमेवैजयनीटी ॥

किंच सद्योष इति तस्य लोतितीव्रः सः शब्दो नभः सृष्टिर्वीचव्यनुना

गी.
टी.
प्र.

दयन्प्रतिधनिभिरापूरयन्मन्थार्तराष्ट्राणोड्योदनादीनां च का
राद्रीषमद्रोणादीनां हृदयानि व्यदारयत् यादृशी पीडा हृदयवि
दारणेनात्ययते तत्तद्वेशीपीडां जनितवानित्यनेनाद्ये वा समद्वले
न ३ विनिष्पत्तिरुड्योयनादयो मे निरे ॥ ॥

मधुसूदनी ॥

धार्तराष्ट्राणोऽसैन्ये शोखादिधनिरतिरुमलोपिन पांडवानोऽसौ भ
को वभूव पांडवानोऽसैन्ये जातस्तु शोखयोषोभत राष्ट्रस्य तव संवे
धिनां सर्वेषां भीष्मद्रोणादीनामपि हृदयानि व्यदारयत् हृदय
विदारणतुल्या व्यथां जनितवानित्यर्थः यतस्तु सुलोतितीव्रो ॥ ५
तोनभश्च पृथिवी च प्रतिधनिभिरापूरयत् ॥ ॥

सदानंदी टी. ॥

यः सैन्ये धार्तराष्ट्राणोऽशोखादीनां धनिर्महान् पांडवानोऽसैन्ये वा
भूत्सौ भको वलिनां सतो १ पांडवानोऽसजातस्तु शोखयोषोभत
रः तव संवेधिनां भीष्मद्रोणादीनामपि व्यथां २ हृदयाणामजे-ज
नयद्विदारणसमोपरो अतितीव्रो नभोभूमिं पूरयन्प्रतिशब्दतः ३
नीलकंठी ॥ ॥ ॥ ॥

ग्रानेदी टीका

नभश्चष्टिर्वीचैवाभिसम्मुखे प्रवृत्तनादयत् प्रवृत्तवादेनप्रतिश
हेनसरयितवान् इत्यर्थः ॥

रामकंदी टीका

स्पष्टार्थ ॥

भीष्मादीनां हृदयानि विदारितवान्

लासिकी टीका

सपांडवानां चोरः शोखशहो धृतराष्ट्रसंबंधीनां हृदयविदारण
तत्पर्यं यथा विदारितवान् जनितवानित्यर्थः प्रतिशब्दकारयन् ॥
रूपं भूतः शब्दः

राजीवसमिद्धोधिनी ॥

सशति पांडवसैन्यपांशुवादनधुनिः धार्तराष्ट्राणां धृतराष्ट्रस्य
तवसंबंधिनां भीष्मद्रोणादीनामपि हृदयान्यंतः करणानि वि
दारितवान् पुन्यते वैवयतो रोदसी विशेषेण सर्वव्याप्त्यानुक्रमे
णानादयुक्तोऽर्चन् सर्वप्राणा हरणेन मायवादिभिः हरित
त्वात् ॥

भाषा अनुवाद

वही उन सर्वोंकी श्रावधनिते तुमारे पुत्र और पक्षपातियों
के हृदयको विदीर्ण करदिया और आकाश और पृथिवीत
लमे व्याप्तहोती हुई प्रतिधनिरूपसे १५ ॥

Handwritten text in Devanagari script, likely bleed-through from the reverse side of the page. The text is faint and mostly illegible due to fading and ink bleed-through.

77

अथ व्यवस्थितान्दृष्ट्वा धार्तराष्ट्रान्कपिध्वजः प्र
वृत्तेः शस्त्रसंपाते यत्तु रुद्यम्पण्डितवः १॥

भाष्यं नास्ति

आनन्दगिरिकृतटीका ॥

उर्योयनादीनां धार्तराष्ट्राणामेवंभयप्राप्तिं प्रदर्शय पाथीदीनां पा
ण्डवानां तद्देपरीत्यमिदानीमुदाहरति अथेत्यादिना भीतिप्रसू
पस्थितेरनंतरं पलायनेप्राप्तेपि धैर्यसुत्पाद्यव्यवस्थितानप्रचलि
तानेव परान् प्रत्यक्षेण पलभ्य हनुमन्नेवानरवरं ध्वजलक्षणात्वेना
दायावस्थितोऽर्जुनो भगवन्तमाहेति सम्बन्धः किमाहेत्यपेक्षा
यामिदं वक्ष्यमाणं हेतुमद्वचनमित्याह वाक्यमिति कस्यामव
स्था यामिदमुक्तवानिति तत्राह प्रवृत्त इति शस्त्राणामिषु प्रा
सप्रभृतीनां सम्पातः समुदायस्तस्मिन् प्रवृत्ते प्रयोगाभिमुख्ये स
तीति यावत् किं कृत्वा भगवन्नेप्रसूक्तवानिति तदाह यत्तुरि
ति महीपति शङ्खेन राजा प्रज्ञाचक्षुः संजयेन संबोध्यते १॥

स्वामिकृतटीका ॥

पतस्मिन्समये श्रीकृष्णमर्जुनो यद्विज्ञापयामास तच्च तृभिः श्लोकैः
संजयग्राह्यं येति अथ शाखपूरणनेतरेकपिध्वजो व्यवस्थितान्
युद्धोद्योगेन स्थितान् विशेषेणोत्साहेनावस्थितान् स्वशाखनादा
रा द्वारत दप्यपरिभूतान् धार्तराष्ट्रान्दृष्ट्वा शस्त्रसंपाते उक्ताह फले
च धार्तराष्ट्रानां प्रवृत्ते सति यत्तु रुद्यम्पसंज्ञीकृत्य ॥ १॥

रामानुजभाष्यम् ॥ अथ व्यवस्थितानित्यारभ्य भीष्मद्वारेण प्रमुखतश्चतुर्नम

अथ युयुत्सूनवस्थितान् धार्तराष्ट्रां भीष्मद्वारेण प्रमुखान् वीक्ष्य ॥ १॥ नू

अभिनवग्रन्थकृतटीका ॥ १॥ नास्ति

परमार्थप्रणा टीका ॥

ततः किं वृत्तमित्यत आह अथेति कपिध्वजोर्जनश्च तृभिः श्लोकैः

कृष्णविज्ञापयति ॥ १॥ तत्तु रुद्यम्पण्डितवः ॥ १॥

यत्तु रुद्यम्पण्डितवः ॥ १॥ तत्तु रुद्यम्पण्डितवः ॥ १॥

यत्तु रुद्यम्पण्डितवः ॥ १॥ तत्तु रुद्यम्पण्डितवः ॥ १॥

वनमाली टीका ॥

पांडवनयोस्तान् प्राक्किलैस्सर्ववीर्यतेजसां निधिं स्वसंकल्पकृतजगदुदयविभवत्पत्नीलं हृषीकेशं पुरापर
निविल्लोकोत्तरवाप्यसर्वकरणतासर्वप्रकारकनियमनेवस्थितसमाश्रितवात्सल्यविवशतया स्वसारथ्यवस्थितान्
युयुत्सूनेतासुमेता न्योवदं हनिरीदो तावदुभयाः सनयो मध्यस्थं पथेति जगद तथा वेदितस्तत्क्षणं देवभीष्म
द्वारेण दीनां सर्वेषामेव महादितां प्रमुखे हृषीकेशं प्रोयथाक्तमकरोत् ईदृग्भवदीयानां जयस्थितिरित्यवोचत् इति रामानुजभाष्यं

मी.
टी.
प्र.

अथार्जुनो ह रिं विज्ञापयामासेत्याह ॥ येति चतुर्भिः व्यवसितानि
स्थितान् युद्धार्थं प्रवर्तयितव्यं शस्त्रसंपाते युद्धे धनु रुरुद्यम् १.
ऊरुमेवेजयन्ती टी. ॥ नि.

इत्थं त्वदीयानां दरधुनिभिः ऊंती पुत्रादीनामस्तु भित्तं हृदया व्या
सत्रय च पांडु पुत्राणां शास्त्रं शब्दे स्तावकानो हृदयानि विदीर्णान्य
भवन्ति त्रुक्तमिदानीं मर्जुनस्य निर्भयत्वेनातिशूरत्वं वर्णय.
त्यथेति चतुर्भिः अथ व्यवस्थितानिति अथ स्वसेन्ये शास्त्रनादाने
तरे वा वास्थितान् विशेषेण युद्धालंकारभूषितेनावास्थितान् धार्त
राष्ट्रान् धृतराष्ट्र पुत्रान् दृष्ट्वा कपिर्वायु पुत्रो धृजे यस्य सार्जुनः श
स्त्रसंपाते प्रवर्तयितुं सति गाण्डीवनामधनु रुरुद्यम् ज्यास
जीकरणपूर्वकं वामकरेणो हृत्य देवाक्यमाह त्सु तरेणान्वयः पा
ण्डवः पकरथेनैव भूविजयिनो धर्मशीलस्य राज्ञः पांडोः पुत्रः १.
मधुसूदनी ॥

इत्यनेन राजपुत्राः पाण्डवा एव
राज्यादिः अन्यस्तव पूर्वमेव
नर्तितं निरूपितं सादिभिरत
स्तवापि राजानो हितेन सुतनां
तत्तुवा एव राजानो हितं राज्ये
यर्थे भिलाषस्तेति सूचितम्

धार्तराष्ट्राणां भयप्रा
प्तिं प्रदर्शय पांडवानां
तद्वैपरीत्यमुदाहरति
अथेत्यादिना

भीतिप्रत्युपस्थिते रनेतरं पलायने प्राप्ते पितृद्विरुद्धतया युद्धोद्योगे
नावस्थितानेव परान् प्रत्यक्षेणोपलभ्यतदा शस्त्रसंपाते प्रवर्तमा
ने सति वर्तमाने कः कपिध्वजः पांडवे हनुमता महावीरेण ध्वज
रूपतया नृपृहीतोर्जुनः सर्वथा भयभूत्वा न युद्धाय गांडीवधनु
रुरुद्यम् दृष्टीकेशमिंद्रियप्रवर्तकत्वेन सर्वांतः करणहृतिज्ञं श्री
कृष्णमिदं वक्ष्यमाणं वाक्यमाहोक्तवान् न त्वविमृशपकारितया
स्वयमेव यत्किंचित्कृतवानिति परेषां विमृशपकारित्वेन नीति
धर्मयोः कौशलं वदन्न विमृशपकारितया परेषां राज्यं पृहीतवान
सीति नीतिधर्मयोरभावात् नूवजयो नास्तीति महीपते इति संबोध
नेन सूचयति १. ॥ सदानंदी ॥

इत्थं धार्तराष्ट्राणां भयप्राप्तिं प्रदर्शय सः संजयः पांडवानां तु मह
त्वं दर्शयत्यथ १ धार्तराष्ट्रानुराणेद्योगे दृष्ट्वा वावस्थितान् रिपून् प्र
वर्तमाने सत्पवशास्त्रसंपात उद्यतः २ ध्वजरूपतया त्वं वीरेण
स्निह नूमता अर्जुनो नृपृहीतश्च गांडीवधनु रुरुद्यमे ३ उद्यम्याह
दृष्टीकेशं सर्वथी हृति साक्षिणं वक्ष्यमाणमिदं वाक्यं नीतियुक्तं

महीपतेः ४ सुपक्षप्रतिपक्षात्मसेनयोरुभयोरथे मध्ये संस्थाप
येत्येवं सर्वे शोपि नियुज्यते ॥ किमशकं हि भक्तानां क्लृप्तादा
नृगणिणो यदीश्वरोपि भक्तानां नियोगमनुतिष्ठते १ पांडवानां
जयो वशमिति एवं तेन सूच्यते मारुतं स्थापयते तेन वा वधिष्मतिं श
त्रवः १ रथादित्येव माशोकं संबोधाहाच्यतेति च देशकालाद्य
नृसूतं कश्च विवितुमर्हसि ८ सर्वथानिवेकारत्वात्तनियोगेपि
कोपवान् १ २ ॥

नीलकंठी ॥

व्यवस्थितान् भयोद्विग्नतया वै सम्यग्वास्थितान् कपिध्वजपांड
वपदाभ्यां भीषणध्वजत्वं शौर्यं च प्रदर्शयते २ ॥

आनेदी टीका
व्यवस्थितान्विविधेयथाभागमवास्थितान् तदेववाक्यमर्जुन
उवाच ॥ १० ॥

रामकेटी टीका
स्पष्टार्थम् १०

लासिकी धार्तराष्ट्रान् दशरथमी टीका

अथशोखसुरणानन्तरं युद्धार्थं व्यवस्थितान् संज्ञान् दृष्ट्वा अ
र्जुनः प्रवृत्ते सति संपाते संयोगं गांजीवं नामथ उरुघम्य १०

कपिशंजः पांडवः

रावरीसमिद्धोधिनी ॥

इत्युद्योयनादीनां प्रांखधनिप्रवणमात्रेण दोभमुक्तापांड
वानांतदभावं दर्शयति प्रथेति भीतिप्रादुर्भावादनेंतरं व्यव
स्थितान् धैर्यमालं व्यसंमुखपवस्थितान्नपुनः प्रचलितान्या
र्तगणान्दुयोयनादीन्निमृष्ट्वा साक्षात्पलभ्यमान्स्त्राणं वा
णखड्गादीनां संपाते समुदाये प्रवृत्ते प्रयोगाभिमुखे सति य
नुरुघम्यधृत्वा पतेनातिथीरत्वं प्रकाशितं कपिर्दनुमान्धुजे
यस्य सपांडवोर्जुनः १० ॥ संबंधः

रामचंद्रसरस्वतीकृतटीका ॥

अथेति अथरणत्वर्य घोषानंतरं व्यवस्थितान्नामत्पागेन विरुद्ध
तया युक्त्या व्यवस्थितान्दुर्गो धनान्वीत्यतदाशस्त्रसंपातप्र
वृत्तकालेपिकपिधजप्रविष्टशपकारीसभीचीनोपिशऊनाय
विष्टशपकारीवचनाद्वृत्तराष्ट्रपुत्रइवनाविष्टशपकार्यभूत किं
तुपोउवःपवित्रस्पर्शार्जुनः पुत्रहवीकेशमिंदियप्रवृत्तिप्रव
र्तकत्वेनारंभः करणार्जुनदेवन्नमालेवन्नमालेकान् यत्
रामचंद्रसरस्वतीकृतटीका ॥ ३ ॥
हानमित्यर्थः महीपते इति संज्ञा देन हत राष्ट्रः संज्ञो यत्तदाकाम
वृत्ति सेनयोरिति ॥ ३ ॥

This image shows a blank, aged, cream-colored page, likely a flyleaf or endpaper from an old book. The paper has a textured appearance with numerous dark spots, stains, and foxing marks scattered across its surface, indicating significant wear and age. The overall tone is a light beige or off-white.

भाषा अनुवाद
इस समयमें अर्जुन श्रीकृष्णजी को जो जनाया सो चार श्लोक
से संजय प्रगट करते हैं कि हे महाराज धृतराष्ट्र इस प्रकार
शोकधनि होने पर भी तुम्हारे पुत्र लोगोंकी उत्साह युद्धमें देति
कपिध्वज अर्जुन धनुषचक्राय उसकाल भगवानसे यह बात
कही २ ॥

दोहा ॥

धनु उदाय अर्जुन पुन कौरव को तिरकाल युद्ध समयमें देष के
षट्के जो सुर विशाल २ ॥

नांश
भोग
नीति
विष
का
शेव

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥
सर्वं भूतं सर्वं भूतं सर्वं भूतं सर्वं भूतं
सर्वं भूतं सर्वं भूतं सर्वं भूतं सर्वं भूतं
सर्वं भूतं सर्वं भूतं सर्वं भूतं सर्वं भूतं
सर्वं भूतं सर्वं भूतं सर्वं भूतं सर्वं भूतं
॥ ५ ॥

॥ ५ ॥
सर्वं भूतं सर्वं भूतं सर्वं भूतं सर्वं भूतं
॥ ५ ॥

आनेदी टीका ॥

उभयोः सेनयोर्मध्ये रथं स्थापय्याच्युत

उभयोः पक्षप्रतिपक्षभूतयोः ~~सन्निवृत्तयोः~~ ॥

रामकंदी टीका

स्पर्धार्थं ॥

तदा श्रीकृष्णं

लासिकी

~~सन्निवृत्त~~ टीका

वदेच्च्युतमेव

हे धृतराष्ट्र उदेव त्वमाणां वाक्यमुपेक्ष्य सेनयोः रथयोर्मध्ये रथं स्थापय ॥ ~~तदा श्रीकृष्णं~~ ॥

रणवीरसमिहोधिनी ॥

रूपाक्षेणं श्रीकृष्णं सारथ्ये सज्जीभूतमिदं वक्ष्यमाणं वाक्यमादे-
तिसंबन्धः मदीयते इति संजयेन धृतराष्ट्रः संबोध्यते तदेव वा-
क्यं प्रस्तौति सेनयो रिति उभयोः समीपस्थितयोः सेनयोर्मध्ये
मम रथं स्थापय ॥ २१ ॥

सुप्रसन्नमस्तु नमः

॥ नमो भगवते ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

॥ नमो भगवते ॥

॥ नमो भगवते ॥

॥ नमो भगवते ॥

॥ नमो भगवते ॥

॥ नमो भगवते ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

॥ नमो भगवते ॥

॥ नमो भगवते ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥
॥ नमो भगवते ॥ ॥ नमो भगवते ॥ ॥ नमो भगवते ॥
॥ नमो भगवते ॥ ॥ नमो भगवते ॥ ॥ नमो भगवते ॥
॥ नमो भगवते ॥ ॥ नमो भगवते ॥ ॥ नमो भगवते ॥

॥ नमो भगवते ॥

५ दृष्टीकेशमिन्द्रियप्रवृत्तिप्रवर्तकत्वेन तदतःकरणमिदं चक्षुष्यमात्रवाक्यमाहोक्तवान्
धनुरुद्यमेत्यसाधुसता तस्य द्योत्यते उधबाहुर्नेरुदितं धनुरनत धिज्जं कृतमित्यर्थः
महीपते इति संजयेत एतदाष्टः संबोध्यते तदाकामनुवदति सेनयोरिति

रामचंद्रसरस्वतीकृतटीका

५ व्यधिकरणेष्वेडिभयोः पांडवकौरवयोः सेनयोर्मध्ये रथं स्थाप
यस्थिरीजुरु ननु यत्किंचिद्वाहोपेक्षया द्विवचने नन्वेवं रथं
स्थापयंतं मामेते रथाश्च विविधं तीति तदीयां शंकां संभाव्य सं
बोधयति प्रच्युतेति देशकालवस्तुष्वच्युतत्वात् त्वां कश्चिदप्य
विष्यतीति भावः ननु किमर्थं रथः स्थापनीय इत्याशंकां सहसा
प्रयोजनमाह ॥ ३१ ॥

... ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ...
... ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ...
... ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ...

... ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ...

... ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ... ॐ ५२ ...
... ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ...
... ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ...
... ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ...
... ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ...
... ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ...
... ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ...
... ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ...
... ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ...
... ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ...

ॐ

भाषा अनुवाद
श्रीकृष्णसे अर्जुन इतनीही बात कही कि हे अर्जुन दोनोंदलके
बीच मेरे रथको खड़ाकरे २१ ॥

दोहा॥
देराजाश्रीकृष्णको वाक्यकहेतबपार्थ दोनोंसेनामध्यमेंदिह
सटिकावोरथ २१॥

॥ १४ ॥
॥ १५ ॥

१६

॥ १६ ॥
॥ १७ ॥

यावदेतान्निरीक्षेह योद्धुकामानवस्थितान् कै
र्मयासहयोद्धव्यमस्मिन्नरणसमुद्यमे ३१ ॥

भाष्येनास्ति

आनन्दगिरिकृतटीका ॥

मथेरथस्यापयेत्सुक्तं तदेवरथस्यापनस्थाने निर्धारयति या
वदिति एतान्प्रतिपक्षत्वेन प्रतिष्ठितान् भीष्मद्रोणदीनस्माभिः
सांक्ष्येयैर्दुमपेक्षावतोयावद्भूत्वा निरीक्षितुमहं क्षमः स्यातावति
प्रदेशे रथस्यापनं कर्तव्यमित्यर्थः किञ्च प्रवृत्ते युद्धप्रारम्भे
बहवो राजानोऽसुखं युद्धभूमावुपलभ्यन्ते तेषामथैकैः सह
मया योद्धव्यं न हि क्वचिदपि मम गतिप्रतिहतिरस्तीत्याह कैर्म
येति ३१ ॥

स्वामिकृतटीका ॥

यावदिति अहमेतान्प्रधानवीरान् योद्धुकामान् अवस्थितान् या
वत्निरीक्षणपूर्वकं परीक्षां करोमि ननु त्वं योद्धान्तु युद्धप्रेक्षक
इत्याह कैरिति अस्मिन्नरणसमुद्यमे मया कैः सह योद्धव्यं युद्धं क
र्तव्यमित्यर्थः ३१ ॥

रामाक्षजभाष्यम् ॥ व उपक्रमन्

नगद्वयविग्रहलयालीले हृषीकेशं पराजितं विविललोकांतर ३१

अभिनवगुप्तकृतटीका ३१ ॥ नास्ति

परमार्थप्रपाटी ॥

किमुवाचेत्याह ॥ ३१ ॥

वनमाली टीका ॥

किमर्थं रथस्यापनमत आह यावदिति ३१ ॥

ऊसुमेवेजयन्तीटीका ॥

ननु भयोर्मथेरथस्यापनमपि किं प्रयोजनमिति चेत्तत्राह यावदिति
योद्धुकामान् तसंधिकामान् अवस्थितान् निर्भयेन स्थितान् तान्
भीष्मद्रोणदीन्यावत्कालपर्यन्तं स्थित्वा हं योद्धानिरीक्षेतावत्स्या
पयेदिति पूर्वणान्वयः ननु युद्धकर्ता त्वेन त्वितरवदृष्टा सो तेषां
निरीक्षणेन तेव किं प्रयोजनं सत्सु तीति चेत्तत्राह कैर्मयेति अस्मि
न्निरीक्षणविषयभूते रणसमुद्यमे संग्रामोद्योगे कैर्वीरैः सह मया यो

इत्यस्येति

गी.
टी.
प्र.

इदं युद्धं कर्तव्यमस्ति महदेतन्मेकोत्तकमुत्पद्यतेः तस्मान्द्रष्टुमि
च्छामि ते देवरथस्यापनप्रयोजनमिति भावः ३१ ॥

मधुसूदनी टी. ॥

मथेरथस्यापनप्र
योजनमाह

योद्धुकामात्रत्वाभिः संधिकामात्रवस्थितान् न तु भयात्प्रच
लितान् पतान् भीष्मदोषादीन्यावहन्निरीक्षितं तमः स्यात्
वत्प्रदेशरथस्यापयेत्यर्थः यावदितिकालपरं वा ननु त्वं योद्धा
नतु युद्धप्रेक्षकः तस्मात्तव किमेतेषां दर्शनेनेत्याह कैरिति अ
स्मिन्नरणसमुद्यमे वंधूनामेव परस्परं युद्धोद्योगे मया कैः सह या
द्वयं मत्कर्तृकयुद्धप्रतियोगिनः कैः कैर्मया सह योद्धव्यं किं क
र्तृकयुद्धप्रतियोग्यमिति च महदिदं कोत्तकमेतत्तज्ज्ञानमेव
मथेरथस्यापनप्रयोजनमित्यर्थः ॥ ३१ ॥

सदानंदी टी. ॥

मथे किं स्यापनस्यास्ति फलमत्राह पांडवः योद्धुकामात्रचास्माभिः
संधिकामानवस्थितान् १ भीष्मदोषादिकानेता नूयावहन्निरी
क्षितं तमो हं स्योरथं तावत्प्रदेशस्यापयाच्युत २ योद्धात्वमसिनो
युद्धप्रेक्षकः किं दिदृक्षया ते वै सामिति शोकायामर्जुनः प्राह सह
चः ३ अन्योन्यमेव वंधूनां युद्धोद्योगे मया सह कैर्योद्धव्यं मयापि
त्रयोद्धव्यं कैः सहेति वा ४ ३१ ॥

नीलकंठी टी. ॥

रथस्यापनप्रयोजनमाह यावदिति कैः सह मया योद्धव्यं मया स
ह वा कैर्योद्धव्यमित्युभयत्र सहशब्दसंबन्धः केवामांजेतुं यतेते म
या वा केजेतव्या इत्यालोचनायमित्यर्थः ३१ ॥

आनेदी टीका मध्ये स्थापन प्रयोजनमाह यावदिति

स्पष्टम् ३१

रामकंठी टीका

स्पष्टार्थे ३१

प्रयोजनमाह यावदिति

लासिकी

यत्पुत्री टीका ॥

पश्यामि ऊतः अस्मिन्पुद्गलोद्योगे ॥

यतोहेतोरेतान् सज्जान् युयुत्सुर्नवीरान् न न्ययोजनमाह

यावदिति कैः सह युद्धं कर्तव्यं इत्येतदर्थं निरीक्ष्य पश्यामि ३१

मया योद्धव्यं

राणवीरसमिहोधिनी ॥

तस्यापनप्रयोजनमाह यावदिति यतान्भीष्मद्रोणादीन् युद्ध
भिलाषिणो वसितान्पुद्गभूमौ समेत्य स्थितान् यावानिरीक्ष्ये
रीक्ष्ये अत्र यावद्योगे भविष्यतिकाले न ह युद्धस्यापनावधिमा
ह यावदिति यावद्देशांगत्वा यावत्कालपर्यंतं वा निरीक्षणसम
र्थः स्यामिति तावद्देशांगत्वा यावत्कालपर्यंतं कार्यं स्यादप्येति
भावः ननु यः समीपमेत्युद्गय भवंतमाह्वयते तेन त्वं युद्धं
ति किमग्रे गत्वानिरीक्षणो नेत्याह कैरिति अस्मिन्नरासमुद्यमे
समागतानां राज्ञां मध्ये कैः सार्धं मया योद्धव्यमिति ३२ ॥

प्रि ५

३

रामचंद्रसरस्वतीकृतटीका ॥

यावदिति एतान्योद्धुक्कामान्न युद्धाभिनिविष्टात् अवाधि
तात्रतुप्रचलितान्यावन्निरीक्षे निरीक्षे नन्वेवंविधानामपि
निरीक्षणेन तवकः पुरुषार्थ इत्यत आह कैरिति सार्द्धेन यपेत
त्र ऊरुक्षेत्रे समागतामिताः युद्धे डडुडु इत्येतं राष्ट्रं प्रियुषिकी
ध्वेन तडडुडु पनयनादौ भीष्मद्रोणादयस्ता न्योत्तमा
नानित्यहमवह इत्यथाहारेण योज्यं इतीति कथमत आह अ
स्मिन्नरणसमुद्यमे वधूनामेव रणसमुद्यमे युद्धोद्योगे मया कैः स
हयोद्धव्यं मत्कर्तृक युद्धप्रतियोगिनः कश्चित्कैर्मया सहयो
द्धव्यं किं कर्तृक युद्धप्रतियोग्यहमिति च महदिदं कौतुकं अवे
त् इतीदमेव प्रयोजनमिति भावः यद्वा कैर्मयेति पूर्ववदेव प्र
वशेषत्वेन व्याख्येयं ननु युद्धोद्यता एव ते सर्वे तत्र किमेवं निरी
क्षणेनेत्यत आह ॥ ११ ॥

भाषा अनुवाद ॥

जो कहो कि क्या तमासगीरहो तुमतो आप योद्धा लड़नेवाले
हो इससे सेनाके मध्य रथ किसलिये खड़ा किया जायगा इस
बातपर कहतेहैं उतनीदेर रथखड़ाकरो जबतक हमदेखें
कि युद्धकी कामना करि खड़ी भई सेनाके बीच किसके सा
थ लड़ना हमें उचितहै ११ ॥

दोहा

जितनेहोंदेषतश्नद्विखड़ेपुहकेदेत काकेसंगपुहयोग
मोहिदेखावीरसमेत १२॥

योत्समानानवेत्येहं यपतेत्रसमागताः धार्तरा
ष्टस्यडुर्बुद्धे युद्धेप्रियचिकीर्षवः ३३ ॥

भाष्यनास्ति

आनंदगिरिकृतटीका ॥

प्रतियोगिनामभावे कथं तत्र युद्धात्सकं फलवद्भवेदिति तत्रा
ह योत्समानानिति येकेचिदेते राजानो नानादेशेभ्योऽत्र कुरु-
क्षेत्रे समवेतास्तानहं योत्समानान् परिगृहीतप्रहरणेपायान
तितरां संग्रामसमुत्सकानुपलभे तेन प्रतियोगिनां बाहुल्यमि-
त्यर्थः तेषामस्माभिः सह पूर्ववैराभावे कथं प्रतियोगित्वप्रक-
ल्पते तत्राह धार्तराष्ट्रस्येति धृतराष्ट्रपुत्रस्य दुर्योधनस्य डुर्बुद्धेः
स्वरत्नलोपायमप्रतिपद्यमानस्य युद्धाय संरम्भं ऊर्ध्वतो युद्धे यु-
द्धभूमौ स्थित्वा प्रियं कर्तुमिच्छुवो राजानः समागताः दृश्यन्ते तेन
तेषामौपाधिकमस्मत्प्रतियोगित्वमुपपन्नमित्यर्थः ३३ ॥

स्वामिकृतटीका ॥

योत्समानानिति ग्रहं योत्समानानुश्रये युद्धं करिष्यतः श्रवेत्येति नि-
र्द्धारया प्रियपतेत्रममतवचसमागमे डुर्बुद्धेरविचारकारिणो धा-
र्तराष्ट्रस्य दुर्योधनस्य युद्धे युद्धस्थले प्रियचिकीर्षवः प्रियं विजयं
कर्तुंकामाः समागताः प्रगल्भ्यातिरेकेण सम्पकवीरोचितसमा-
रम्भेन समागतास्तेषां विचारकारिण इत्यर्थः तान्यावदुत्पामिता
वडभयोः सेनयोर्मध्ये रथं स्थापयेत्यन्वयः ३३ ॥

रामानुजभाष्यम् ॥ उपक्रमम्

वा. स. सर्वकारणानां सर्वप्रकारकनियमनेव स्थिते ॥ ३३ ॥

अभिनवगुप्तकृतटीका ॥ ३३ ॥ नास्ति

परमार्थप्रपाटी ॥ ३३ ॥

नास्ति वनमाली टी. ॥ ३३ ॥

ऊरुमवैजयन्ती टी. ॥

धार्तराष्ट्रस्य दुर्योधनस्य डुर्बुद्धेः कुरुकारिणो-
युद्धे प्रियं कर्तुमिच्छुनो यपतेत्रसमागताः स-
तितान्यावन्निरीक्ष्य तावडभयोः सेनयोर्मध्ये
रथं स्थापयेति ३३ ॥

अथवा किंचान्पानपियुद्धार्थं स्थितान् द्रष्टुमिच्छामीत्याह योत्समानानिति
डुर्बुद्धेः कपटोत्पत्तकरणस्य धार्तराष्ट्रस्य दुर्योधनस्य युद्धे प्रियचिकी-
र्षवः प्रियं कर्तुमिच्छुस्तस्मात्त्रस्याने समागताः सम्पकप्राप्ताः येभी-
ननु धर्मताभीष्मद्रोणदयो भवतां दुर्योधनादीनां च युद्धोद्योगं त्याजयित्वा परस्परं सन्धिकारविषयमिति चेन्न तत्राह ॥

५ नन्वियकाम्यया नद्वयैवागता येसकपदमज्ञाननृत्तेकथंसन्धिकारविषयि नन्वयमितिभावः ५

गी.
टी.
प्र.

अज्ञेयदयस्तान्योत्पमानान्वीरामहमवेदेईतएविषयीऊर्वे ५

१३ ॥

मधुसूदनी ॥

ननु वंशवर्षेपरस्परं संधि
कारयिष्यतीति कुतो युद्ध
मित्राशंकाह

यपतेभीष्मज्ञेयदयोयार्तराष्ट्रस्य डुर्योधनस्य डुर्बुद्धेः स्वरत्नलो
पायमज्ञानतः प्रियचिकीर्षवो युद्धेन तडुर्बुद्धपनयनादौ ता
न्योत्पमानानहमवेक्ष्य उपलभ्येन तसंधिकामान् प्रतोयुद्धा
यततप्रतियोग्यवलोकनेन चित्तमेवेतिभावः १३ ॥

सदानेदी टी. ॥

संधितेकारयिष्यतिबंधवोन्योन्यमेवचेत् कुतोयुद्धं भवेदेवमा
शंकाहार्त्तनोवचः १ यपतेज्ञेयभीष्माद्यायार्तराष्ट्रस्य डुर्मतेः
प्रियेचिकीर्षवो युद्धेन तडुर्मतिनाशने २ योत्पमानानहंतात
उपलभ्येन तसंधि प्रतः कौतुकसिद्ध्यर्थं प्रतियोग्यवलोकनेन ३
युक्तमित्याशयोभातिपार्थस्यात्रविपश्चितः ४ १३ ॥

कान्

नीलकंठी ॥

योत्पमानान्न तशान्तिकामान् यतोडुर्बुद्धेः प्रिये
चिकीर्षतितेन तेष्टामपितत्तत्त्वं सूचितं १३ ॥

श्रानंदी टीका

डुर्बुधेः भवता सान्धिं प्रार्थितस्यापि हिताहितमज्ञात्वा युद्धो येव
प्रवृत्ताऽष्टाबुद्धिर्यस्य २३ ॥

रामकंदी टी.

स्यार्थ २३

हमवेत्यपते

लासिकी

वृत्तगुणी टीका ॥ यथेष्टवृत्तः ॥

युयुत्सू नृपयुद्धस्थले मिलिताः डुर्योधनस्य डष्टवृद्धेः प्रियं वि
जयलक्षणं कर्तुं कामाः २३ ॥

रावीरसमिद्धेयिनी ॥

ननु बंधुतये ते संध्यर्थमेव प्रवृत्ता इति युद्धानवकाशा इत्याशंसा
ह योऽस्य मानानिति अत्रास्यां युद्धभूमौ यपते प्रत्यक्षं समागता
स्तानदं योऽस्य मानान्युद्धमिलाषिणो न पुनः संधिकामानवेक्षे
यप्रयामीति तत्प्रविलोकनं योग्यमेवेति ननु कथमेषां भवत्प्र
तियोगितमुपपन्नं पूर्ववैराभावादित्याह धार्तराष्ट्रस्येति डुर्बुधेः
सरदारोपायानभिज्ञस्य डुर्योधनस्य युद्धे प्रियं कर्तुं मागता इ
त्यौपाधिकं प्रतियोगितमेषामस्येवेति भावः २३ ॥

रामचंद्रसरस्वतीकृतटीका ॥

योत्स्यमानानिति यपतेत्रसमागताभीष्मद्रोणदयः धार्तराष्ट्रो
यंडर्बुद्धिरस्मडुक्तेनमृणोतिपांडवैः सहसामनकरोतिप्रतोय
द्वेसमुपास्थितेनवयमेतस्यप्रियंकरिष्यामइतिसंकल्पासक्ता
स्तेइदानीं योत्स्यमानाः सन्तिनवेतियावदीक्ष इतियावच्छ्रुत्वा
नुषंगेणेतिशब्दाध्याहाराभ्यावाख्यं एवमर्जुनोक्तमनूयसं
जयउवाच ॥ ३३ ॥

93

भाषा अनुवाद ॥

उर्बुद्धि उर्योधन का मनोरथ सिद्ध करनेके अर्थ जो राजालो।
ग इस युद्धभूमिपर आय इकट्ठे भयेहैं उनको जबतक हम
देखे तबलौं रथ दोनों सेनाके मध्यमे स्थापन करे अर्थात् ख
डा करे ॥ ३३ ॥

दोहा ॥

येतेइहांइकट्ठेभय देखोंरगाउतसाह उर्योधनउर्बुद्धिको प्रि
यचहतगामाह ३३॥

संजय उवाच एवमुक्त्वा हृषीकेशो गुडाकेशेन
भारत सेनयोः कर्मयोर्मध्ये स्थापयित्वा रथोत्तमं ॥ १५ ॥

भाष्यं नास्ति

ज्ञानन्दगिरिकृतटीका

एवमर्जुनैः न प्रेरितो भगवानहिंसा रूपं धर्ममाश्रित्य प्रायशो यु-
द्धात् ते निवर्तयिष्यतीति धृतराष्ट्रस्य मनीषां संजयो राजानं प्र-
त्युक्तवानित्याह संजय इति भगवतो हि भूमोरापहारार्थं प्र-
वृत्तस्यार्जुनाभिप्रायप्रतिपत्तिद्वारेण स्वामिसन्धिं प्रतिलभमा-
नस्य परोक्तिमनुसृत्य स्वभिप्रायानुकूलमनुष्ठानमादर्शय-
ति एवमिति ॥ १५ ॥

स्वामिकृतटीका

ततः किं वृत्तमित्यपेक्षायां संजय उवाच एवमित्युक्तं हे भार-
त धृतराष्ट्र गुडाकानि ज्ञातव्या इति न जितनिन्देणार्जुनं न भीष्मद्वे-
णयोः प्रसूतवतः अथेदोः द्वाज्जन्मा तया कुनोरहित इति दोष-
स्तथा सर्वेषां च महीक्षितो भूमंडलात्पक्षाणां राज्ञा यो द्ववराणाम-
ये इत्युवाच ॥ १५ ॥ रामानुजभाष्यम् ॥ १५ ॥

एवं यथावर्त्तिन
सुक्तो हृषीकेशः
उभयोः सेनयोर्म-
ध्ये रथोत्तमं स्थाप-
यित्वा

समाश्रितवात्साङ्ग्यविशतया स्वसारथ्ये वास्थितं ॥ १५ ॥

अभिनवगुप्तकृतटीका ॥ १५ ॥ नास्ति

परमार्थप्रणा ॥

अथार्थप्रकाशनाय नमो नमो नमो ॥ १५ ॥

वनमाली ॥

हृषीकाणामिन्द्रियाणामीशो ते यामितयेंद्रियप्रेरकः गुडाका-
यो निशयार्थेन जितनिन्देण निरालस्येनैव मुक्तः ॥ १५ ॥

ऊरुमवैजयन्तीटीका ॥

अथार्थप्रकाशनाय नमो नमो नमो ॥ १५ ॥
मिति हे भारत गुडाकेशेन जितनिन्देणार्जुनैः नैव मुक्तप्रकारेणो-
क्तः कथितो हृषीकेशोऽभयोः ऊरुपांडवयोः सेनयोर्मध्ये उत्त-
ममग्निदत्तं नदिद्योषनामानं रथं स्थापयित्वा स्थिरीकृत्या वाचे-
त्युत्तराणान्वयः गुडाकेशेनैव तपनेन जितनिन्दत्वादस्य सर्वेन्द्रि-
यसावधानता सूचिता हृषीकेश इत्यनेन सर्वेषामिन्द्रियाणां
प्रेरकत्वाद्भगवतः स्वातंत्र्येण त्वदीयानां शरीरेन्द्रियाणपि प्रीक-

संजय उवाच
एवमुक्त्वा हृषीकेशो
गुडाकेशेन
भारत सेनयोः
कर्मयोर्मध्ये
स्थापयित्वा
रथोत्तमं ॥ १५ ॥

नन्तु विलज्जगज्जन्मादिहेतुर्विधिश्चिदादिदेवपूजितपादपीठोः वाप्यसर्वकामः सर्वेश्वरः पुरुषो-
त्तमः श्रीकृष्णो भक्त्यवदनुनस्पादेशं किंचित्वा न वेति धृतराष्ट्रस्य शयंतात्वात् साभाविकाननु-
भक्तवात्सल्यादिगुणगणविचारेण भक्तवत्तत्वात् बहुकृतः सर्वेश्वरोऽपि भगवानधर्माभावाद्यो-
पात्तदेहः स भक्तनार्जुनेन कथं कथं पितं तत्सर्वमकरोद्यत्कृतं जितकरोति यत्कामयिष्यति

५ भवतवंगस्य बीजभूतस्त्रिमितेनापि ५ वां कृतद्वोत्पत्ति
स्त्रमेतात्पद्यापिकथंनदायसीतिससुधनाभिप्रायः ५

गी. ५ स्थापीनानीति चोतितम् १५ ॥

टी.

मधुसूदनी ॥

५ पवमर्जनेन प्रेरितो भगवान् हे भारत धृतराष्ट्र भरतवंशमर्षादामनुसंधायापि द्रोहं परित्यज्य
हिंसादुषं धर्ममाश्रित्य प्रायशो ज्ञातीनामिति संबोधनाभिप्रायः गुडाकायानि द्वायाईशेन जितानि
युद्धानं वावर्तयिष्यतीति धृतं इतया सर्वत्र सावधानेनार्जुनेनैव मुक्तो भगवान् अयं मद्भृत्यो
राष्ट्राभिप्रायमाशोक्य तन्नि पिसारयो मां नियोजयसीति दोषमासज्यना कृप्यन्तं न वातं युद्धा
राक्षिकीर्षुः संजयो धृतराष्ट्रं न्यवर्तयत् किंतु ॥
प्रसूक्तवानित्याह वैशंपायनः संजय उवाचेति

सदानेदी टी. ॥

५९ भगवान् प्रेरितोऽनेन युद्धाद्वावर्तयिष्यति अहिंसा धर्ममाश्रित्येत्य
वमाशोक्य संजयः १ प्राह हे भारतेत्येवं स्ववंशोचितमाचर सर्व
त्र सावधानेन जितानि द्रोणकेशवः २ पवमुक्तोऽयं धृत्यो मां नि
योजयतीति च दोषमासज्यना कृप्यन्तं युद्धात्प्रवर्तयत् ३ य
द्योक्तं सेनयोर्मध्ये भीष्मद्रोणदिसंश्रुते अग्निदत्तं रथे दिव्यं स्वयं
भगवताश्रितं मधु स्थापयित्वा समस्तानां गूढभावज्ञ ईश्वरः ४
अर्जुनस्यापि विज्ञाय शोकमोहादुपास्थितो ५ सोपहासमुवाचे
म दं स्वभक्तं प्रियमर्जुनं प्रियायाः स्त्रीस्वभावात् शोकमोहनिमग्न
ता ६ तं वापि तत्सुतत्वेन तद्वत्तास्तीति सूचयन् युयुत्सुं स्वेकं
न्यशपनिः शोकत्वेन तानिति ७ १५ ॥

नीलकंठी ॥

रथोत्तमं स्थापयित्वा उवाचेति द्वयोः संबन्धः ॥ १५ ॥

आनंदी टीका
सुगमोर्थः २४
रामकंदी टीका
सुगमोर्थः २४

मुक्तो लासिकी वरुणी टीका हे भारत धृतराष्ट्र एवे
यथोक्तं हृषीकाणीन्द्रियाणि तेषामीशो नियामकः श्रीकृष्णः ॥
गुडाकानिद्रा तस्या ईशेन निर्निद्रेण निर्निद्रेण सेनयोरुभयोस्संस्था मध्ये
परं ॥ २४

रणवीरसमिद्धोधिनी ॥

एवमर्जुनेन भृत्यभूतेनापि जगत्स्वामी सत्संभ्रमतया स्वसा
रथे निपुक्ततया भगवान्किं स्विन्नप्रकृपित इति तस्य पुष्टं निव
र्तनेनास्मत्सुव्रक्षा भविष्यतीति धृतराष्ट्रमनोरथमाकारादिना
संभाव्य संजयो राजानं प्रत्युक्तवानित्याह संजय इति भगवतो
पितृवैवकर्तुं प्रवृत्तस्यार्जुनाभिप्रायं वा संनिमित्तं तथैवोपलभ्य
स्वाभिसंधनुकूलमनुष्ठानं दर्शयति एवमिति गुडाकानिद्रा
तस्या ईशेन तजयितात्सावधानेनार्जुनेनैव मुक्तप्रकारेण प्रेरि
तो भगवान् ॥ २४ ॥

रामचंद्रसरस्वतीकृतटीका ॥

पवमुक्तइतिद्वाभ्यां हृषीकेशइतिगूढतदाशयज्ञतावज्यः
ने ते गुडाकेशेनेति गुडाकेशशब्दवाच्यं निद्रोपलक्षितसर्वकार्यं
नवनवधानत्वमस्यनास्तीतिसूचयति भारतेतिसंबोधनंरथ
स्मात्तमत्वमेतदेवयत्रभगवान्सारथिः ॥ १६ ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥
॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥
॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥
॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

१७

भाषा अनुवाद ॥

तिसके बाद क्या भया यह कहते ऊये संजय बोले कि हेम
हाराज धृतराष्ट्र अर्जुनकी यह प्रार्थना सुनिके श्रीकृष्णजी
ने दोनो सेनाके बीचमें उसउत्तम रथको लेजायकर खड़ा
किया ॥ २४ ॥

दोहा ॥

हेराजा श्रीकृष्ण नकं दे अर्जुनके इदभात दोउ सेना मध्यमदिं
स्थापयो रथप्रतिकान्त ॥ २४ ॥

॥ आरंभ ॥

सर्वे को विदुः शिवः सर्वत्र भूतः ॥
विष्णुश्च सर्वत्र सदा विद्यमानः ॥
ब्रह्मा सर्वत्र भूतः सदा विद्यमानः ॥
॥ श्री गणेशाय नमः ॥

॥ श्री ॥

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥
॥ श्री गणेशाय नमः ॥

भीष्मद्वारेण प्रसूतः सर्वेषां च महतीं क्षितां उवाच^{मु}
चपार्थपश्येतां समवेतां ऊहूनि ॥ ३५ ॥

आनंदगिरिहृतटीका ॥

भीष्मद्रोणादीनामन्येषाञ्च राक्षामनिकेरथंस्थापयित्वाभ
गवान् किंकृतवानितितदाह उवाचेति एतानभ्यामेवर्तमाना
नृजुरुनृजुरुवंशप्रसूतान्भवद्भिःसार्द्धं युद्धार्थं संगतान्पश्य
दृष्ट्वाच यैःसह्यचयुयुत्सा तवोपावर्ततेतैःसाकंयुद्धंऊरु नहि
बल्वन्तेषांशस्त्रास्त्रशिक्तावतो महीक्षितामुपेतोपपद्यते सारथ्ये
तु नमनःखेदनीयमित्पर्यः ॥ १५ ॥

स्वामिहृतटीका ॥

इतीति किं हे पार्थ पतन्मवेतान् द्रष्टुमभीष्टान् ऊरुन् पश्येत्सु
वाच ३५ ॥

रामानुजभाष्यम् ॥३५क्रमम् २५

दुःखं ज्ञेयं तन्मम वेदान्तान्तरादहं निरीक्षेतावडभयोः सैनयोर्मध्ये
 रथं स्थापयेति जगत्तथा चोदितस्तत्तत्तत्तदेव भीष्मद्रोणादीनां
 सर्वेषां भवमहीति तां प्रभुविहृषीकेशो यथोक्तमकरोत् इह शू
 भवदीयास्तं नयस्थि निरित्यवाचत् ॥ १५ ॥

अभिनवगुप्तकृतटीका ॥ १५ ॥ नास्ति

परमार्थप्रणा टी. ॥३॥

नमो विद्याय नमः २५ ॥

वनमाली टी. ॥ २५ ॥ जति

ॐ ह्रस्वे जयन्ती टी. ॥

वहुत्वात्तेन्यस्य बहुविल्लीणत्वाच्च स्थाननियममाह भीष्मद्रोण
प्रशुखतइति भीष्मद्रोणयोः प्रशुखे सर्वेषामहीदितोराज्ञाच्च प्रशु

एतस्मिन्नेव सप्तम्यर्थे तस्मिन् प्रत्ययः सुखत्वं सूचनाय तयोः पृथक्कीर्तनेन समवेतानुद्धरणस्य प्रियविकीर्णसंगतानेन

न्युयुत्तून् ऊरुन्वैकारवानन्या नपित्वे पश्य प्रत्यक्षविषयी ज

॥ त्वं वाचं प्रीत्युत्तमं नमोऽर्पय ॥ २५ ॥ ॥ सार्धं निसृज्य धनं नमः ॥

धितः प्रसीयस्तं मत्प्रियो नस्तद्धि नयार्थं तत्सारथिर्भवामि त्वं निशूतया पश्येस्व वितम्

२ प्रथमश्रीकृष्णोपनिषत्तयोर्मध्येभीष्म
द्रोणप्रसूतानां सर्वेषां महर्षीणां रा
तां च सन्मुखं रथं नीत्वा च भाषार्थ
पदान्समवेताः कुरुक्षेत्रे पश्यति ॥

समासयुक्तेष्वश्वेनाह
ष्यतेऽति॥

गी.
टी.
प्र.

मधुसूदनी ॥

मेनयोऽरुभयोर्मध्येभीष्मद्रोणप्रसुखतस्तयोः प्रसुखे संसुखे स
र्वेषां च महीक्षितो संसुखे आद्यादित्वात्सर्वविभक्तिकस्तसिः च
कारेण समासनिविष्टोऽपि प्रसुखतः शब्दशाल्क्यते भीष्मद्रोणः
योः पृथक् कथनमतिशयान्प्रसूचनाय रथोत्तममग्निनादत्ते
दिव्यं रथं तरे भगवता स्वयमेव सारथ्येनाधिष्ठितं तया च सर्वो
त्तमं स्थापयित्वा हृषीकेशः सर्वेषां निगूढाभिप्रायज्ञो भगवा
नर्जुनस्य शोकमोहावुपास्थिताविति विज्ञाय सोपहासमर्जुन
मुवाच हे पार्थ पृथायाः स्त्रीस्वभावेन शोकमोहप्रसूतया तः
तसंबंधिनस्तवापि तद्वत्तासमुपस्थितेति सूचयन् हृषीकेश
त्वमात्मनो दर्शयति पृथाममपि तः स्वसातस्याः पुत्रोऽसी
ति संबन्धो ह्येतेनाश्वासयति मम सारथ्येनाधिष्ठितो भूता सर्वानपि
समवेतान् ऊरून् युयुत्सुन्यप्यनिःशंकतयेति दर्शनविध्यभि
प्रायः अहं सारथ्यं तु सावधानतः त्वं तु सांप्रतमेव राधित्वं गता
ह्यसीति किंतव परसेनादर्शनेनेत्यर्जुनस्य धैर्यमापादयितुं प
श्येत्पेतावत्पर्यंतं भगवतो वाक्यं अन्यथारथं मेनयोर्मध्ये स्था
पयामासेत्येतद्वन्मात्रं ब्रूयात् ॥

सदानंदी टी. ॥ १५ ॥

नीलकंठी टी. ॥

महीक्षितोऽपि वी महीक्षितोऽपि वी चरणे ॥ १५ ॥

शानंदी टीका

सुगमोर्थः १५

रामकंठी टीका

नमस्तस्मै ॥ २५ ॥

लासिकी

बसन्ती टीका

भीष्मद्रोणयोः संश्लेषे सर्वेषां राज्ञो वचनं न भिद्युवाच एतान्द्रु
मभीष्टान् समवेताः। न्कुरुन्त्यपेति ३५

रणावीरसमिद्धोयिनी॥

भीष्मद्रोणयोश्चैषां प्राल्यादीनामपि निकटे ह्योः सेनयोर्मध्ये
यथं सम्यक्स्थापयित्वेतुवाचेति संबंधः इति किं हेतुर्थं पृथायाः
स्त्रीस्वभावत्वात्सलभशोकमोहाद्याः पुत्रत्वेन क्षणादेवाग्रे शोक
मोहपराभूतो भवसि अदंतसारथ्येन प्रमत्तः स्यामिति संबोधः
नाभिप्रायः यताम्भवद्भिः सार्थं यो दुकामान्कुट्टुकुरुपदावलं
विनोराजः समवेतान्यथ दृष्ट्वा चैवैः सार्थं युयुत्सातैः सह युद्येः
न तूपेक्षते युयुक्ता मत्सारथ्येन मनः खेदनीयमिति भावः २५॥

रामचंद्रसरस्वतीकृत टी. ॥

सार्वविभक्तिकत्वात्तस्य भीष्मद्रोणयोः प्रमुखासंमुखे स्थापयि ।
त्वेति संबंधः सर्वेषां चेति चकारेण समासात् स्थितोऽपि प्रमुखात्तः
शब्दप्राकृत्यते सर्वेषां राज्ञां समुत्तिष्ठति यद्वापश्यतामित्यथा
हृत्पभीष्मद्रोणप्रमुखानां सर्वेषां राज्ञां पश्यतामुवाचेऽपि नादरे
घष्ठीद्वयं व्याख्येयं पार्थेति संबोधयन् भगवान्पृथायां ज्ञेयाः
स्त्रीत्वेन शोकमोहप्रसूतया तत्संबन्धिनस्तवापितद्वत्ता ससु
पास्थितेति सूचयन् स्त्रीयं हृष्ठीकेशत्वे प्रकटयति पश्येतानि
तिसोपहासं ज्ञेयं ॥ २५ ॥

भीष्मद्रोणयोः प्रमुखासंमुखे स्थापयि ।
रामचंद्रसरस्वतीकृत टी. ॥

भाषा अनुवाद

भीष्मद्रोण और और राजाओं के सामने रथ को खड़ा करि
श्रीभगवाने कहा कि युद्ध करने के हेतु एक ही हृत्थी यह
ऊरुवैशियों की सेना को देवा और जिनके साथ युद्ध अनु-
चित मानि मन मलीन भया इनके साथ युद्ध करना ही पड़े
गा क्यों कि संशाम में शस्त्रधारी राजों के सामने से हटना ।
क्षत्री के योग्य काम नहीं है ॥ २५ ॥

दोहा॥

भीष्मद्रोण मुखवादि नृप सभ के सनमुख जाय देवहुं अर्जु
न क्लम कहें कौरव जो मिल आय २५॥

10Y

[illegible]

तत्रापश्यत्स्थितान्यार्थः पितृनष्टपितामहान्
 आचार्यान्मातृलान्प्रातृनृपुत्रान्यौत्रान्सांवीलः
 या सश्रुवान्महदश्वसेनयोरुभयोरपि ३५।

भाष्यं नास्ति **प्रानन्दगिरिकृतटीका ॥**

श्रानन्दगिरिकृतटीका ॥

एवंस्थिते महानथर्मोहिंसेति विपरीतबुद्ध्या युद्धाडपरिरंसापा
र्यस्य संप्रवृत्तेति कथयति तत्रेत्यादिना समम्पा भगवदभ्युत्था
ने समरसमारंभाय संहृते सतीत्येतदुच्यते सेनयोरुभयोरपि
स्थितान् पार्थीः पश्यदिति सम्बन्धः अथ शङ्खस्तथा शङ्खपर्यायः
अथुरा भार्याणो जनयितारः सुहृदो मित्राणि कृतवर्मप्रभृत
यः १६ ॥

स्वामिहृतटीका ॥

ततः किंचित्मिष्यत आह तत्रेति अथानंतरं पार्थोर्जनस्तत्रोभ
योः सेनयोरपि स्थितान् पितृन् याति पिबेति कुंवेंतिलालयेति वा
पत्नीति पितरस्ता न्पितृन् अत्र च पितृकल्पाः पितृव्यादयः
पितृव्यानित्यर्थः पिता महा न् गंगेयादीन् आचार्यान् द्रोणादी
न् मातुलान् मात्राजनान् साम्प्रदेष्टुं ते मातुलास्तान् भ्रातृन् सोद
रा न्सुत्रान् पुत्राग्नेन कारात् पितृणां त्राणत् पुत्रास्तसुत्राः पौत्रा
स्तान् डुर्योधनादीनां ये पुत्राः पौत्राश्च तानित्यर्थः सखीन् मित्राणि
सहृदः कृतोपकारंश्चापश्यत् २१ ॥

रामानुजभाषम् ॥

तत्रापश्यात्स्थितान्पार्थइत्यारभ्य एवमुक्त्वा मुनिः संख्ये इत्येते ॥ ३१ ॥

अभिनवगुप्तकृतटीका ॥ २६ ॥ नास्ति

परमार्थप्रपाटी॥

तत्रापश्यदिति पितृन् पितृवान् पितामहान् वृद्धानाचार्यान् त
यामातृवत्पूज्यान् मातृस्नानिति पूज्यत्वकोटिः ॥ १६ ॥

वनमाली टी ॥ उपक्रमे ॥ २६ ॥ नासि

॥ तः किं प्रवृत्त इत्यपेक्षया माद

ऊखमवेजयंती टी. ॥

तत्रेति भगवतासेन्यदर्शनेप्राज्ञमः पार्थोऽर्जुनस्तत्रोभयोः सेन

एवं तु पार्थ महामनाः परमकारुणिकोतिधार्मिकः कोमलमना भवद्वि रतिञ्चोरे र्मा रणे जनु गृहादिभि रसकृ हंचितोपि
 परम उरुषसहायोपि हनिष्यमाना न्म वदीया चित् लोक बन्धु निद्वेन परमया चकृ पया धर्म भयन चातिमात्र खिन्न
 सर्वगात्रः सर्वथानयोत्पामि रत्युक्ता बन्धु विस्मेषजनित शोक संविप्र मानसः स पुरां वाप मुत्कृ ज्य रथो परि उपाविशान्
 रतिरामानुजभाष्यम्

गी.
टी.
प्र.

योर्मथोस्थितान्स्नानपशुपदेक्षतेत्यन्वयः तथा शब्दपर्यायोऽत्रा
यशब्दः पितृनृपितृव्यान्भूरिश्रवादीन्मातृलान्शक्रनिशल्या
दीन्पुत्रान्लक्ष्मणादीन् पौत्रान्लक्ष्मणादिपुत्रप्रभृतीन् सखी
न्समवयस्कानश्चत्थ्यामप्रभृतीन् १६ ॥

मधुसूदनी ॥

तत्र समरसमारंभार्थं सैन्यदर्शनेन भगवता भवज्जाते सति सेन
योरुभयोरपि स्थितान्पार्थोपशब्दित्यन्वयः अथ शब्दस्त्वार्थपर्या
यः परसेनायां पितृनृपितृव्यान्भूरिश्रवः प्रभृतीन् पितामहान्भी २३
ष्मसोमदत्तप्रभृतीन् आचार्यानुज्ञाणकपप्रभृतीन् मातृलान्श
ल्पाशक्रनिप्रभृतीन् भ्रातृनृडयोधनप्रभृतीन् पुत्रान्लक्ष्मणप्र
भृतीन् पौत्रान्लक्ष्मणादिपुत्रान् सखीन् अश्वात्थ्यामजयद्रथप्रभृ
तीन् वयस्यान् अश्वरात्रुद्विपदप्रभृतीन् सहदो मित्राणि कृत
वर्म भगदत्तप्रभृतीन् सहदुःक्षनेन यावतः कृतोपकारमाता
महादयश्च ते दृष्ट्वाः एवं स्वसेनायामप्युपलक्षणीयम् ॥ इति
स्थिते महानयर्मोहिंसेति विपरीतबुद्ध्या मोहात्प्राप्तविहि
तत्वेन धर्मत्वेन धर्मत्वमिति ज्ञानप्रतिबंधकेन च ममकारनिबं
धनेन मितं क्लेशेन शोकादिनाभिभूतविवेकस्यार्जुनस्य पूर्वमा
ख्यामुद्धाव्यात् स्वधर्मादपरिरेसामहानर्थपर्यवसायिनी हते
ति दर्शयति १६ ॥ सदानंदी ॥

एवं भगवता प्रोक्तः सेनयोरुभयोरपि पार्थोपशब्दस्थितान्भूरिश्र
वश्चादीन् पितृस्त्वार्थपर्या १ पितामहान्भीष्मसुखान्कपेक्षाणसुखान्
गुरुन् शल्पादीन्मातृलान्भ्रातृनृडयोधनसुखान्बहून् १ लक्ष्म
णप्रभृतीन्पुत्रान्अश्वात्थ्यामसुखान्सखीन् पौत्रान्लक्ष्मणादिपुत्रादीन्
अश्वरात्रुद्विपदस्थितात् ३ सहदुःक्षतवर्मादीनेवमेव स्वसैन्यके
एवं स्थिते यथा बुद्ध्या स्वधर्मधर्मरूपया ४ ॥

नीलकंठी ॥

पितृनृपितृव्यादीन्भूरिश्रवः प्रभृतीन् पितामहान्भीष्मादीन्
मातृलान्शल्पादीन् भ्रातृनृडयोधनादीन् पुत्रान्लक्ष्मणादीन्

न पौत्रानलक्ष्मणादिपुत्रान् सखीनृषस्यत्यामादीन् ॥ २५ ॥ महदः
कृतवर्मादीन् २६ रामचंद्रसरस्वतीकृतटीका ॥
तत्रेत्पारम्भसार्धः सप्तः ॥ २५ ॥

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ १ ॥
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ २ ॥
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ३ ॥

१०५

पितामहान् भीष्मसोमसोमदत्तादीन्
मातुलान् शाल्यशकुनिप्रभृतीन्
ग्रान्दी टीका पितृनित्यान् भूरिश्रवप्रभृतीन्
आचार्यन् द्रोणकृपादीन्
ग्रान्दुर्गोधनादीन् पुत्रान् दुर्गो
पतादिपुत्रान् सतीन्
अश्वत्थामादीन्

रामकंदी टीका

स्यार्थ २१

लासिकी वस्त्रयुती टी.

तत्रपार्थः पश्यास्थितान् पितृनिति पितृकल्पान् पितृयादीन् सहदः कृतोपकारान्
२१ ॥

रामवीरसमिद्धोयिनी ॥

ततः किं वृत्तमित्याह तत्रेति युद्धाय भगवदभ्यनुज्ञाने सतीत्य
र्थः ॥ २६ ॥

भाषा प्रवृत्ति ॥

तहो खडे ऊये चचा दादा आचार्य मामा भाई भतीजे पोता ना
नी और मित्र बन्धु ससुर सहृदों को दोनों तरफ अर्जुनने दे
खा १६ ॥

दोहा ॥

देखें पावय तहां बड़े पितापितामह जोय भ्रातपुरोहित मात
लपुत्र पौत्र सखा सोय १६ ॥

तान् समीक्ष्य स कौन्तेयः सर्वान्वेधूनवस्थितान्
कृपया परया विष्टो विषीदन्निदमब्रवीत् २१ ॥

भाष्यं नास्ति

आनन्दगिरिकृतटीका

सेनाद्वये व्यवस्थितान् यथोक्तान् पितृपितामहादीनां लोकान्
परमकृपापरवशाः सत्रज्जेनो भगवन्नुक्तवानित्याह तानि वि ति
षीदन् यथोक्तानां पित्रादीनां हिंसा संरम्भनिबन्धने विषादमु
पतापं कुर्वन्नित्यर्थः २१ ॥

स्वामिकृतटीका ॥

अश्रुगतिं च पुनः अश्रुगन्तुं हृदश्चापश्यत्ततः किंकृतवानि
त्यत्राह तानिति स कौन्तेयः अर्जुनः सर्वान् अवशिष्टेष्वेव धून्
बध्नेति परस्परं स्नेहपाशैरिति बन्धवस्तान् समीक्ष्य कृपया करुणः
या परयाति शयया विष्टो व्याप्नोयुक्तो विषीदन् विशेषेण सीद
न् अवसादं गान् लभमानः इदमनन्तरमुच्यमानमब्रवीत् किम
ब्रवीदित्यपेक्षायामाह ॥ २१ ॥

नवस्थिता

रामानुजभाष्यम् ॥ उपक्रमः २१

पदेनार्थो महात्मनाः ॥ २१

अभिनवगुप्तकृतटीका २१ ॥ नास्ति

परमार्थप्रपाटी ॥

न^१ अथ प्रेमास्पदानाह आत्तुर्दुर्योधनादीन् पकोत्तरशतमितान् अ
न^२ यकृपापात्राणां ह पुत्रपौत्रानि ति दुर्योधनादीनां पुत्रान्यौत्रा
स्त्यर्थः अथाप्यशोहेतूनाह सखीनित्यादि अथार्जुनः स्वनिर्वदे
कथयति ॥ २१

वनमाली टीका ॥

आविष्टो व्याप्तः २१ ॥

ऊरुमवैजयन्ती टीका ॥

अश्रुगन्तुं दुर्योधनादिस्वश्रुगन्तुं हृदश्चेति पितामहादीनां सर्वे
षां विशेषणं यतो यावन्तः सर्वे कृतोपकारा भवन्ति तस्मान्नुद्दः
अवस्थितान्युत्सृतया स्थितान्वेधूनं ज्ञातीन् सर्वान् तान् समीक्ष्य

सः येन कुरु सहायेन देवराजं विगणय्य तत्र वा एतद्वनमग्नये दत्तं येनैकं यथेनोत्तरं गच्छेत्
 त्वदीयान् सर्वान् निजित्य सर्वेषां शिरोभ्यः ऽक्षीषान् यद्वृत्तानि योगान् यैर्विनीयमानं सस्वीकृतुं यी
 धनं शुद्धिं सहायानां जित्वा निर्वृत्तं तत्सुवंप्राप्तावयत्तः इत्यनेनासभयं हितं तेनातिशूरशिरोम
 णितमतिधार्मिकं ते वक्तुं कौन्तेयः कुरुणा तयस्य भगवतः पितृसुखं इत्यनेनास्मान्तिष्ठयानुतास्त

गी.
टी.
प्र.

सम्पत्तीनां विषयं कृत्वा शत्रुविषयिणीयतस्ततः परयेति परया
 निर्हेतुत्वात् कृपया विष्टायुक्तो तपवविष्टीदन् विष्टादेः कुर्वन् इदं स्व
 क्षमाणां वचनमब्रवीदिति ॥ १९ ॥
 यस्तजयोः कथयन्त ॥ १९ ॥

मधुसूदनी ॥

एवं स्थिते महानयमो हि सति विपरीत बुद्ध्या मोहा
 त्वया शास्त्रविहितत्वेन यमत्वमिति ज्ञानप्रतिबन्ध
 यकेन च ममकारनिबन्धनेन वित्तवेत्तवेन शोका
 त्विनाभिभूतविवेकस्याः ज्ञानसर्वस्वमारब्धायुधानुसंगहदकेटतास्तुपातादिविष्टादकार्यमुक्तिकालेद्योतयति ॥
 त्वत्स्वधर्मोऽप्यपरिरे सामान्यार्थपर्यवसायिनी ह्येतेति दर्शयति +
 कौन्तेय इति स्त्री प्रभवत्वकीर्तने पार्थवत्तादात्मिकमूढतामपे
 क्ष्य कृपया कर्तृस्वभावापारेणैवाविष्टो व्याप्तो न तत्कृपां केन चिद्ध्या
 पारेणाविष्ट इति स्वतः सिद्धे वास्पृक्षपेति सूचितं एतत्प्रकटीकर
 णाय परयेति विशेषणं अपर इति बाह्येदः स्वसैन्यपुराणि कृपाभूदे
 वतस्मिन् समये त्वकौरवसैन्ये पपरा कृपाभूदित्यर्थः विष्टीदन् वि
 षादमुपतापं प्राप्नुवन्नब्रवीत् इत्युक्तिविष्टादयोः समकालतां वद
 नुसंगहदकेटतास्तुपातादिविष्टादकार्यमुक्तिकालेद्योतयति ॥
 त्वत्स्वधर्मोऽप्यपरिरे सामान्यार्थपर्यवसायिनी ह्येतेति दर्शयति +
 दिनाद्वयपुक्तार्जनः सत्य इत्यतः प्राज्ञनयेन तत्र स्वधर्मप्रवृत्ति
 कारिणीभूतनत्वज्ञानप्रतिबन्धकः स्वपरदेहे आत्मात्मीयाभिमा
 नवतोऽनात्मविदोऽर्जनस्य बुद्धेः स्वपरदेहविनाशप्रसंगदर्शिनः
 शोको महानासीदिति तत्प्राग्वक्तव्येन न दर्शयति त्रिभिः श्लोकैः ॥ १९ ॥

सदानंदी ॥

ममत्वाविष्टया त्वेतमो ह्यग्राह्य इतीत्या अभिभूतविवेकस्य स्वधर्मो
 दर्शनस्य च ॥ यस्यां बुद्ध्यात्पराव्यात्महातर्थावसानिका संजा
 तोपरिरेसेति दर्शयत्यधुना स्फुटं ॥ कृपया कर्तृरूपिण्यकमेभू
 तोर्जनो वशः व्याप्तो नादिमहामोहजन्ययाथासरूपया १ स्व
 कीयात्रुपलभ्येते ममेत्याक्रांतमानसः संतापं प्राप्नुवन्नाहवत्स
 माणमिदं वचः ॥ १९ ॥

नीलकंठी ॥

सहृदः कृतवर्मादीन् १९ ॥ १९ ॥ १९ ॥ १९ ॥
 कृपया स्नेहेन सवत्सजनमिति विशेषेण प्रदर्शयते २० ॥

THE UNIVERSITY OF CHICAGO
LIBRARY

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

॥ ३० ॥

陳嘉庚

५३. विष्णुः

1875 1876 1877 1878 1879 1880 1881 1882 1883 1884 1885 1886 1887 1888 1889 1890 1891 1892 1893 1894 1895 1896 1897 1898 1899 1900 1901 1902 1903 1904 1905 1906 1907 1908 1909 1910 1911 1912 1913 1914 1915 1916 1917 1918 1919 1920 1921 1922 1923 1924 1925 1926 1927 1928 1929 1930 1931 1932 1933 1934 1935 1936 1937 1938 1939 1940 1941 1942 1943 1944 1945 1946 1947 1948 1949 1950 1951 1952 1953 1954 1955 1956 1957 1958 1959 1960 1961 1962 1963 1964 1965 1966 1967 1968 1969 1970 1971 1972 1973 1974 1975 1976 1977 1978 1979 1980 1981 1982 1983 1984 1985 1986 1987 1988 1989 1990 1991 1992 1993 1994 1995 1996 1997 1998 1999 2000 2001 2002 2003 2004 2005 2006 2007 2008 2009 2010 2011 2012 2013 2014 2015 2016 2017 2018 2019 2020 2021 2022 2023 2024 2025 2026 2027 2028 2029 2030 2031 2032 2033 2034 2035 2036 2037 2038 2039 2040 2041 2042 2043 2044 2045 2046 2047 2048 2049 2050 2051 2052 2053 2054 2055 2056 2057 2058 2059 2060 2061 2062 2063 2064 2065 2066 2067 2068 2069 2070 2071 2072 2073 2074 2075 2076 2077 2078 2079 2080 2081 2082 2083 2084 2085 2086 2087 2088 2089 2090 2091 2092 2093 2094 2095 2096 2097 2098 2099 2100 2101 2102 2103 2104 2105 2106 2107 2108 2109 2110 2111 2112 2113 2114 2115 2116 2117 2118 2119 2120 2121 2122 2123 2124 2125 2126 2127 2128 2129 2130 2131 2132 2133 2134 2135 2136 2137 2138 2139 2140 2141 2142 2143 2144 2145 2146 2147 2148 2149 2150 2151 2152 2153 2154 2155 2156 2157 2158 2159 2160 2161 2162 2163 2164 2165 2166 2167 2168 2169 2170 2171 2172 2173 2174 2175 2176 2177 2178 2179 2180 2181 2182 2183 2184 2185 2186 2187 2188 2189 2190 2191 2192 2193 2194 2195 2196 2197 2198 2199 2200 2201 2202 2203 2204 2205 2206 2207 2208 2209 2210 2211 2212 2213 2214 2215 2216 2217 2218 2219 2220 2221 2222 2223 2224 2225 2226 2227 2228 2229 2230 2231 2232 2233 2234 2235 2236 2237 2238 2239 2240 2241 2242 2243 2244 2245 2246 2247 2248 2249 2250 2251 2252 2253 2254 2255 2256 2257 2258 2259 2260 2261 2262 2263 2264 2265 2266 2267 2268 2269 2270 2271 2272 2273 2274 2275 2276 2277 2278 2279 2280 2281 2282 2283 2284 2285 2286 2287 2288 2289 2290 2291 2292 2293 2294 2295 2296 2297 2298 2299 2300 2301 2302 2303 2304 2305 2306 2307 2308 2309 2310 2311 2312 2313 2314 2315 2316 2317 2318 2319 2320 2321 2322 2323 2324 2325 2326 2327 2328 2329 2330 2331 2332 2333 2334 2335 2336 2337 2338 2339 2340 2341 2342 2343 2344 2345 2346 2347 2348 2349 2350 2351 2352 2353 2354 2355 2356 2357 2358 2359 2360 2361 2362 2363 2364 2365 2366 2367 2368 2369 2370 2371 2372 2373 2374 2375 2376 2377 2378 2379 2380 2381 2382 2383 2384 2385 2386 2387 2388 2389 2390 2391 2392 2393 2394 2395 2396 2397 2398 2399 2400 2401 2402 2403 2404 2405 2406 2407 2408 2409 2410 2411 2412 2413 2414 2415 2416 2417 2418 2419 2420 2421 2422 2423 2424 2425 2426 2427 2428 2429 2430 2431 2432 2433 2434 2435 2436 2437 2438 2439 2440 2441 2442 2443 2444 2445 2446 2447 2448 2449 2450 2451 2452 2453 2454 2455 2456 2457 2458 2459 2460 2461 2462 2463 2464 2465 2466 2467 2468 2469 2470 2471 2472 2473 2474 2475 2476 2477 2478 2479 2480 2481 2482 2483 2484 2485 2486 2487 2488 2489 2490 2491 2492 2493 2494 2495 2496 2497 2498 2499 2500 2501 2502 2503 2504 2505 2506 2507 2508 2509 2510 2511 2512 2513 2514 2515 2516 2517 2518 2519 2520 2521 2522 2523 2524 2525 2526 2527 2528 2529 2530 2531 2532 2533 2534 2535 2536 2537 2538 2539 2540 2541 2542 2543 2544 2545 2546 2547 2548 2549 2550 2551 2552 2553 2554 2555 2556 2557 2558 2559 2560 2561 2562 2563 2564 2565 2566 2567 2568 2569 2570 2571 2572 2573 2574 2575 2576 2577 2578 2579 2580 2581 2582 2583 2584 2585 2586 2587 2588 2589 2590 2591 2592 2593 2594 2595 2596 2597 2598 2599 2600 2601 2602 2603 2604 2605 2606 2607 2608 2609 2610 2611 2612 2613 2614 2615 2616 2617 2618 2619 2620 2621 2622 2623 2624 2625 2626 2627 2628 2629 2630 2631 2632 2633 2634 2635 2636 2637 2638 2639 2640 2641 2642 2643 2644 2645 2646 2647 2648 2649 2650 2651 2652 2653 2654 2655 2656 2657 2658 2659 2660 2661 2662 2663 2664 2665 2666 2667 2668 2669 2670 2671 2672 2673 2674 2675 2676 2677 2678 2679 2680 2681 2682 2683 2684 2685 2686 2687 2688 2689 2690 2691 2692 2693

[illegible]

॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

रामचंद्रसरस्वतीकृतटीका ॥

तानितिकौन्तेयइतिपार्थवत्कृपयाविष्टोनतकृपामाविष्टोऽतो
नास्येयंकृत्रिमाकृपेतिद्योत्यते अपरयेतिछेदःससेनायांकृपा
भूदेवतस्मिन्समयेकौरवेप्रपराकृपाभूदित्यर्थः विषीदन्नित्यु
क्तिविषादयोः समकालतांवदन्सगद्गदकंठताविरिंघोक्तिम
त्तुपातादिचाकृतयति ॥ ११ ॥

भाषा अनुवाद ॥

सो ऊनीपुत्र अर्जुन उनसब बंधुओंको लडनेके लिये संग्राम
में लडे देवि परम कृपासे युक्त अति कातर स्वभाव हो विषाद
करते भये यह वचन बोले ॥ २७ ॥

दोहा ॥

ससुरसुहृद बांधव सभी सेना दोउ मध्य तिरहुंको स्थित
देशके तरांपांडवसनह २७ ॥

अर्जुन उवाच दृष्ट्वैमानुस्वजनान्कलस्य युयुत्सुन
समवस्थितान् सीदन्ति मम गात्राणि सुखं च परि
श्रुयति २५ ॥ ^{भाष्यनास्ति} आनन्दगिरिकृतटीका ॥

तदेवेदं शब्दवाच्यं वचनमुदाहरति दृष्ट्वेति आत्मीयं बन्धुवर्गं युद्धे
च्छया युद्धभूमावुपास्थितमुपलभ्य शोकप्रवृत्तिं दर्शयति सीदन्तीति
देवो शस्ये वाज्जनस्यानात्मविदः स्वपरदेहेष्वात्मात्मीयाभिमानवतस्त
न्प्रियस्य युद्धारम्भे तन्मत्प्रसंगदर्शिनः शोको महानासीदित्य
र्थः ॥ २५ ॥ स्वामिकृतटीका ॥

दृष्ट्वैममित्यादियावदध्यायपरिसमाप्ति हेतुकलस्य भक्तानोक्ते शविले
खनादिनाशनात् कलस्यैव स्वजनं युयुत्सुं योद्धुमिच्छन् पुरतः स
मगवास्थितं बन्धुजनं दृष्ट्वा मदीयानि गात्राणि करचरणदीनि भ्रंशा
नि सीदन्ति विशीर्णानि शिथिलान्यनुत्साहानि भवेति विशीर्यन्त इ
त्यर्थः च पुनर्मुखां परित्रः समं तात्प्रश्रुयति निर्द्वी भवति ॥ २५

रामानुजभाष्यम् ॥ उपक्रमः ॥

परमार्थप्रपाटीका ॥ २५ ॥ ॥ ॥ ॥

अभिनवगुप्तकृतटीका ॥ २५ ॥ ॥ ॥

परमार्थप्रपाटीका ॥

दृष्ट्वैममित्यादि गात्राण्यंगानि करचरणदीनि सीदन्ति शिथिलानि
भवन्ति सुखे सुखं भवति अथ करुणारसा विभीवे सात्विकानाह २५
वनमाली टीका ॥

कृष्णैर्वाचकशब्देन तच्च निर्द्वेति वाचकः तयोरेकं परं ब्रह्म
स इत्यभिधीयते इति मम गात्राणि सीदन्ति शीर्यन्ते २५ ॥

ऊरुमवेजयन्ती टीका ॥

दृष्ट्वैममित्यारभ्य यदि मामप्रतीकारमित्यनेः सार्द्धाष्टादशभिः श्लो
कैः अर्जुन उवाच दृष्ट्वैममिति हेतुकलस्य युयुत्सुं योद्धुमिच्छन् समुपास्थि
तरणभूमौ प्राप्तमिमं मंगुलं निर्देशं स्वजनमात्मबन्धुवर्गं दृष्ट्वा
निरीत्य पश्यतो मम गात्राणि भ्रंशानि हस्तपादादीनि सीदन्ति वय

मिम्येदायां तदेवा
न सववन्धुनरा
संजयोक्तयन्

गी.
टी.
प्र.

ने सुखेचपरिशुष्यतिप्रज्जदोहतयासुखेसुष्कंभवतीत्यर्थः १५
मधुसूदनी ॥

+ तदेवभगवंतंप्रपन्नंनवाका
मवतारयति संजयोर्जन
वाचेत्यादिनापवसुक्ताजनः
संख्यरूपतःशक्तनयेनत
त्रसुधर्मप्रवृत्तिकारिणीभूत
नत्वज्ञानप्रतिबंधकःसपरदे
हेआत्मात्मीयाभिमानवतो
नात्मविदोर्जनस्ययुद्धेसपर
देहविनाशप्रसंगदर्शिनः
शोकोमहानासीदिति त
ल्लिंगकथनेनदर्शयति वि
भिः श्लोकेः +

+ इमेखजनमात्मीयंबंधुवर्गंयुद्धेकुंयुद्धभूमौचोपस्थितं दृष्ट्वास्थित
स्पपश्यतोममेत्यर्थः अंगानिवायेतेसुखेचपरिशुष्यतीतिप्रमा
दिनिमित्तशोषापेक्षयाःतिशयकथनायसर्वतोर्भववाचिपरिश
द्वप्रयोगः १५ ॥

सदानंदी ॥

सुधर्मकरणेहेतुभूतज्ञाननिरोधकत्वं महाज्ज्ञाकोर्जनस्यासी
न्ममाहमितिचेतसो ॥ इतिल्लिंगतोवक्तिपार्थोक्तिं संजयस्त्रि
भिः बंधुवर्गमिमंस्वीयंयुद्धेकुंयुद्धभूगतं ॥ पश्यतोमस्त्रयंतैगा
न्याननंपरिशुष्यति कंपःपुलकितत्वंचगोडीवभ्रंशनेतथा ॥
त्वग्दाहोथेयदौर्बल्यमेतःसतापहेतुकाः १२ ॥ १५

नीलकंठी ॥

तत्त्वयास्नेहेन सयस्यनन्यमितिविशेषेणनदर्शयते ॥ १६ ॥
सीदंतिनिष्प्रेष्टानिभवन्ति रोमहृषो रोमांवः २५

शानेदी टीका

परयाहयस्याहमयासमेतवन्धवोसुहृदःकथंरक्षिताः
 सुखितिनजलानिवन्धनयामनेविलायनयापिहःविषी
 दयतायेकाःदेवतासुखीन स्वपरेदेहेषात्मात्मीया
 भिमानवान् स्वपरेदेहनाशाशोकयाशोकाविष्टोर्जनउवा
 च ॥ १० ॥ दृष्टेति स्पष्टम्

रामकंदी टीका

सप्तार्थ २५

लासिकी दसगुणी टीका

यातःविष्टःनविद्येतेर्वेद्यविद्योर्नानेहेनेविद्यार्थं
 विद्येयतामाम् २५ ॥ इमंयुद्धभूमौसमुपस्थितयोदुकामंवन्युजनंदृष्ट्वा
 ममाङ्गनिसीदन्निविशीर्यन्ने शिथिलीभवन्नि मुलं चपरितः ३३कृतमेति ॥

रत्नावीरसमिहोधिनी॥

एवंव्यवस्थितामिश्रदीनिलोकापरमकरुणाविष्टवेताः स
 नर्जनोभगवंतमुक्तवानित्याद तानिति इदं वक्ष्यमाणमत्र
 वीदितिसंबन्धः विषीदनिति बंधुहिंसा निमित्तमुपतापं क
 र्वनित्यर्थः २८ ॥

भाषा अनुवाद ॥

उससमय अर्जुनने जो कहा सो संजय कहते हैं कि तब अर्जुन
कृष्णसे बोले कि हे श्रीकृष्ण युद्ध की इच्छा करि संग्रामभूमिमें
खड़े हुये इन स्वजन बन्धुओं को देखि मेरे हाथ पांव ढीले हो
गये और सारी शरीरमें पसीना हो आया सब भी सूखता जाता
है ॥ २५ ॥

दोहा

परमकृपाके युक्त हूँ श्रीरविषाथसमेत कृष्णप्रति अर्जुन
तवे कहें वाक इदं देत २६ ॥

रामचंद्रसरस्वतीकृतटीका ॥

दृष्टेर्ममितादिलोकत्रयं स्पष्टार्थम् ॥ १५ ममार्जनस्येतादृशीद
शास्त्रतुल्यमिति स्वस्थान्यथातवापीमेव जनानां वेत्तेतद्वैकथ्यं
योगः स्यादिति भावः ॥ १५ ॥

॥ त्रिभिर्भुजैर्भुजैर्भुजैः ॥

ॐ त्रिभिर्भुजैर्भुजैर्भुजैः ॥ त्रिभिर्भुजैर्भुजैर्भुजैः ॥ त्रिभिर्भुजैर्भुजैर्भुजैः ॥
ॐ त्रिभिर्भुजैर्भुजैर्भुजैः ॥ त्रिभिर्भुजैर्भुजैर्भुजैः ॥ त्रिभिर्भुजैर्भुजैर्भुजैः ॥
॥ ॐ ॥ त्रिभिर्भुजैर्भुजैर्भुजैः ॥

११५

वेपथुश्चशरीरेमे रोमहर्षश्चजायते गाण्डीवेस्ते
सतेहस्तात् त्वकैवपरिदश्यते २५ ॥

भाष्यं नास्ति

आनन्दगिरिकृतटीका ॥

अंगेषु यथा सुखे परिशेषश्चेत्सुभयं शोकलिंगमुक्तं सम्प्रति वेप
थुप्रभृतीनि भीतिलिङ्गान्युपन्यस्यति वेपथुश्चेति रोमहर्षो रो
म्ना गात्रेषु पुलकितत्वम् २५ ॥

खामिकृतटीका ॥

किंच वेपथुरिति मेममशरीरे वेपथुः कंपस्तथा रोमहर्षो रोमाञ्चश्च
जायते गाण्डीवमिति मेममगाण्डीवेस्तेऽयः पतति त्वकैव परिद
श्यते अंतरशोकचलनेन सर्वतः संतप्यते २५ ॥

हस्तान्

रामानुजभाष्यम् ॥ उपक्रमम्

कोमलमनाभवद्विरतिदोरिभारणे ॥ २५ ॥ ॥

अभिनवगुप्तकृतटीका ॥ २५ ॥ नास्ति

परमार्थप्रपाटी ॥

सर्वशरीरे वेपथुः कंपो भवति रोमहर्षो रोमाञ्चः अथांगवैकल्ये द
र्शयति गाण्डीवे यत्र हस्तात्वं सते निपतति त्वकपरिदश्यते संतप्य
तेतः परे कथं योद्धव्यमित्याह ॥ २५ ॥

वनमाली टीका ॥ २५ पूर्वश्लोकान्तरे ॥ २५ नास्ति

ऊरुमेवेजयन्ती टीका ॥

किंच मेममशरीरे वेपथुः कंपः रोमहर्षः पुलकितत्वे च जायते गाण्डी
वमिति गाण्डीवेस्तेऽयैर्येण गाण्डीवनामथनुर्भ्रंशते च पुनस्तत्क
परिदश्यते त्वगित्पुलकणं बाधेन्द्रियाणां ॥ २५ ॥

मधुसूदनी ॥

वेपथुः कंपः रोमहर्षः पुलकितत्वे गाण्डीवे अंशे नाथैर्यलक्षणं दोषं
ल्यत्त्वकपरिदाहेन चातः संतापो दर्शितः २५ ॥

सरानंदी टीका ॥ पूर्वश्लोकान्तरे ॥ २५ ॥

१५ तगादिसप्रधातुना वा सर्वाणि दाहनेन्द्रियाणि चर्मादीनि मांसश्रेणिना स्थिमज्जादीनि च समन्ताद्दाह्यन्त्यर्थः ५०

गी.
टी.
प्र.

नीलकंठी टी. ॥

सीदंतिनिचेहायानिमयेनि रोमहर्षोरोजः २५ ॥

115

शानंदी टीका

स्यष्टे २५

रामकंदी टीका

इहे नानुगतनिजनीति तन्मेदेनतरेमित्यनानि ननु

अथ नाचरुलमनिजाहाननतिराववाचयानिनिगदया

एतान्मेव २५ ॥

+ इमं नुपुनैतदुपनिषत्तिनासि वीरसमी टीका योद्धवाने ॥

+ स्वजनवचननेहेकसद्योदुक्तानेसीदेतिविशीर्यनेशिधि

लीभवति एतेचपरितः सुप्राप्तान् २५ ॥ ममशरीरक

म्योरोमाचुचजायते गांसीवंनामधनु हिसदुप्रयति त्वक्कोशवाग्निना सत्तयते ॥

इह ममंजानि

रागवीरसमिद्धोधिनी ॥

तदेववचनमुदाहरति दृष्टेति कृषिर्भूवावकः प्राहोनश्च नि
र्हतिवाचकः तयोरेकंयरे ब्रह्मकृतसत्यमिधीयत इतिस्मृतेः
सर्वेषामानंदमयस्तं कथंममेदृशो हिंसाप्राये चोरकर्मणि नि
योगेनक्लेशजनकोभवसीत्यभिप्रायेणकृतसत्यजुनेन संबो
धते भगवान् गाशरणीति यदेन करचरणद्वयं गस्थितप्राण
संथिवंधालक्ष्यंते तानिचसीदेति शिथिलीभवति इत्यंगव्य
थासुखप्रोषो प्रोकलिंगतेनोक्तो २५ ॥

भाषा अनुवाद ॥
और देह का पती है रोवा खडे हो हो उठते है हाथ से गाड़ी बंध
नवा भी गिरा पडता है सर्वांग की ग्वाल जली सी जाती है ॥ १५

दोहा ॥
इन्द्र बांधव को देव के षडे जो युद्ध को देख स पीड़त होत है
अंगमम सुखत सुख सुख २५ ॥

॥ शिवदेव गाय

॥ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥
॥ ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

॥ ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ नमो भगवते वासुदेवाय ॥
॥ ॥ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

नवशक्रोऽप्यवस्थाते भ्रमतीवचमेमनः निमित्ता
निचपश्यामि विपरीतानिकेशव ३ ॥

भाष्यं नास्ति

ग्रानन्दगिरिकृतटीका ॥

किंचाधेयमपि संहृतमित्याह नचेति मोहोऽपि महान् भवतीत्याह
ह भ्रमतीवेति विपरीतनिमित्तप्रतीतेरपि मोहो भवतीत्याह ।
निमित्तानीति तानि विपरीतानि निमित्तानि यानि वामनेत्रस्य
रणादीनि ३ ॥

स्वामिकृतटीका ॥

चाऽपरमेमनः कर्तव्याकर्तव्यबोधसाधनमंतःकरणे भ्रमतीव भ्र
मंगच्छति निर्द्वारं कर्तव्यं स्यात्तु च न शक्नोमि निमित्तानीति हे के
शव विपरीतानि अनिष्टसूचकानि निमित्तानि भयसूचकानि चि
ह्नानि शङ्कनानि पश्यामि ॥ ३ ॥

रामानुजभाष्यम् ॥ उपक्रमः ॥

जितशुद्धादिभिरमहद्भिरितोऽपि ॥ ३ ॥

अभिनवशक्तकृतटीका ॥ ३ ॥ नास्ति

परमार्थप्रपाटी ॥

नचेति केवलमवस्था त्वं न शक्नोमि किंच नर्योऽहं अथ मनसि धेयं
मवले व्यपोद्भवमिति चेत्तदपि नेत्याह भ्रमतीति मनं को दिशीकत
या प्रकृतिस्थं न भवति किंच भो केशव मानसानि निमित्तानि भाव
यसूचकानि इह लोकसाधनानि विपरीतानि अनिष्टहेतूनि ॥ ३ ॥

वनमाली टीका ॥

केशो ब्रह्मरुद्रौ वाययति प्रवर्तयतीति केशवः कंबुह्वाणमीश्वि
र्यैर्कामैर्देशैश्च प्रवर्तयतीति वाहे केशव ३ ॥

ऊरुमवैजयन्ती टीका ॥

किंचात्र देहं स्थापयितुमसमर्थो न्यस्य युद्धादिकस्य कावर्ततेत्याह न
च शक्नोमीति अहमवस्थाते शरीरं स्थापयितुं च न शक्नोमि समर्थो
न भवामीत्यनेन सर्वशरीरावयवानां शोथितत्वं सूचितम् ननु वा
स्येन्द्रियाणामन्तर्करणाधीनत्वाच्चित्वात्मकेन मनसा देहावस्थाने

५ भवामीत्यर्थः कश्चेशश्चैरेविविधिशिवोवातिजतौनिजभक्तौविज्ञाययथातयोःसृष्टिसंहारणकृत्यस्य
 पितृसपरिपूरकस्तमसि तथा ममापि पुद्गभावात्मज्ञं कामं धरतिषसि यद्वा केशव कृतं वातिगच्छ
 ति यथाव कृतं गत्वा स पितरं नन्द गोपं तत्पाशादमोक्षयन्तथा मामपि बन्धुस्नेहपाशात्तं मोक्षय
 यद्वा केशव केशिनामानमसुरमण्दितादयु वधितवानिति युत्पत्त्या यथा केशपादिदुष्टदैन्यवधन
 भवानो कुलादिपुत्रजनानरक्षतथा मामपि शोकमोहाद्यासुरविनाशेन तं रक्षति केशव इति स
 न्नाथनाभिप्रायः ॥ ५

ऊर्विति चेन्नत्राह भ्रमतीवेति मेमममनोभ्रमतीव विक्षिप्तप्रवृत्तस्य
मन इव भ्रमतीत्यर्थः मनसो भ्रमणत्वे कारणमाह निमित्तानीति
यतो विपरीतानि वामाङ्गस्फुरणादीनि निमित्तान्यनिष्ठसूचकानि
परिपश्याम्यनुभवाम्यतो हेतौ मनसश्च चलत्वेन शरीरधारयितुम
शक्त्यमोहं एवं विपरीतनिमित्तदर्शने न मनसश्च चलत्यनुक्तमि
दानीदृष्टेर्विपर्ययत्वे दर्शयती ॥ ३० ॥

मथसूदनी ॥

अवस्थातुं शरीरं धारयितुं न च शक्नोमीत्यनेन महर्षी सूच्यते तत्र
हेतुः मम मनो भ्रमतीति भ्रम एव कर्तृ सादृश्यं नाम मनसः काश्चि-
द्विकारविशेषो महर्षीयाः पूर्वावस्था चो हेतुः यत एव मनो नावस्था-
तुं शक्नोमीत्यर्थः पुनरप्यवस्थाना सामर्थ्यं कारणमाह निमित्तानि
च सूचकतया सन्नदः त्वस्य विपरीतानि वामनेत्रस्फुरणदीनि प-
श्याम्यनुभवामि अतोऽपि नावस्थातुं शक्नोमीत्यर्थः अहमनात्मवि-
त्वेन नदः त्विवाच्छोकनिबन्धनं क्लेशमनुभवामि त्वं त्वमहानंदरूपत्वा-
च्छोकासंसर्गितीति क्लृप्तपदेन सूचितम् अतः स्वजनदर्शने त्वल्पपि-
शोकासंसर्गित्वलक्षणद्विशेषात्वं मामशोकं ऊर्विति भावः के-
शवपदेन च तत्करणसामर्थ्यं कौबल्यादृष्टिकर्ता ईशोरुदः सह-
तां तो वा त्वनुकंषतया गच्छतीति तत्त्व्युत्पत्तेः भक्तदुःखकषित्वं वा
क्लृप्तपदेनोक्तम् केशवपदेन च केशणादिदृष्टदेत्यनिवर्हणेन सर्व-
दा भक्ता न्यालयसीत्यतो मामपिशोकनिवारणेन पालयिष्यसीति
सूचितम् ३ ॥

सदानेदी ॥

स्वशरीरं न शक्नोमि मनो धारयितुं तथा वामाक्षि स्फुरणादीनि नि
मिता न्यन्यथा न्यथा १ विपरीततया दुःखदायी न्यनुभवाम्यहं अहं
चात्मवित्तेन दुःखित्वाच्छाकहेतुकं २ क्लेशं शनुभवामीति सदा
नंदतया भवान् शोकक्लेशाद्युसंसंगीत्येवं क्लेशेति सूचितं ३ माम
शोकमतः क्लेशजुरुत्वमिति चाशयः को ब्रह्माहृष्टिकर्ता स्यादी
शस्त्रहारको हरः ४ अनुकंषतया नोदौ वातिपातिसकेशवः ५
३०॥

नीलकंठी ॥ सर्ववत् ॥ न ॥

निमित्तानि^३ भूमिकत्यादीनि^१ लोकत्रयकारणि^२

ॐ आनेदी टीका अवस्थातं शरीरं धारयितं नशाक्तोमि विपरीतानि
निमित्तानि दिव्यान्मोमां त्याज्यान् पश्यामि

रामकंठी टीका
सुगमार्थः ३.

लाक्ष्मी वसुधनी टीका

परिमः चतुर्गामापमनेकंपः सेसंजः थलः हलाद्रमाणि मे

३०

कानि चरितानि ३० ॥ अहमदस्यात्तुं शरीरंधारयितुमपिन शक्नोमि मेम
नोभ्रमतीव अवसादमिव प्राप्नोति हे केशव निमित्तानि भावि स्तुचकानि शुकुनानि विपरीतानि
अनिष्टस्तुचकानि च यस्यामि उपलभे ॥

रत्नवीरसमिद्धेयिनी ॥

भीतिविह्वलान् वेपथुरिति ३.॥

विष्णुसहस्रनाम स्तोत्रम् ॥ १ ॥

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ २ ॥

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ३ ॥

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ४ ॥

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ५ ॥

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ६ ॥

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ७ ॥

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ८ ॥

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ९ ॥

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ १० ॥

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ११ ॥

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ १२ ॥

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ १३ ॥

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ १४ ॥

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ १५ ॥

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ १६ ॥

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ १७ ॥

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ १८ ॥

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ १९ ॥

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ २० ॥

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ २१ ॥

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ २२ ॥

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ २३ ॥

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ २४ ॥

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ २५ ॥

रामचन्द्रसरस्वतीकृतटी. ॥

निमित्तान्यादिस्मृदादीनि ब्रह्मापतान्सर्वानुत्पादयन्नपितवानुके
पः ईशो हरेरप्येतानि दानीं सह रत्नवानुकं पपवेति केशवेत्य
नेनाह कश्चेशश्च केशेति वात्यनुकं पतयागच्छतीति केशवश
ब्दव्युत्पत्तेः ननु डयो धनादिस्वजनस्येति किं युधिष्ठिरभीमसेना
दिस्वजनः येन स्वजनं युयुत्सुमपि दृष्ट्वा तवेदृशी दशा भवति ह
तं दृष्ट्वा तकिं भविष्यतीति न विमिश्रत्याशंक्य स्वजनमंगीकृत्य त
द्वयः प्रयोजनाभावात्तर्कतव्य इत्याह ॥ ३० ॥

भाषा अनुवाद ॥

और मेरे सब खड़े होने की सामर्थ्य भी नहीं बही मेरा मन भ्रमता
है और निमित्त असुन उलटे देखता हूँ वही आँख और हाथ भी
फरकते हैं ॥ ३० ॥

दोहा ॥

कंप्रद्वारो मांच मोहि प्रगट भय है देह छुटत गाँडिव दस्त
में तुचा जगत है यह ३०॥ दोहा नदिसेक स्थित होय मे
भ्रमर सो मेरो वित के पाव उलटे देखों में यह होत निमित्त

121

... ..
... ..
... ..

... ..
... ..
... ..

भाष्यं नास्ति

युद्धे स्वजनहिंसया फलानुपलम्भादपि तस्मादपरिरेसा जायत इ
त्याह नचेति प्राप्तानां युयुत्सूनां हिंसया विजयो राज्ञे स्वस्वानिच
लब्धुं शक्यानीति कृतो युद्धादप्यतिरिक्त्याशङ्क्याह नकोत्त इति ३॥
स्वामिहृतटीका ॥

शमानुजभाषम् ॥ उपक्रम

अभिनवगुप्तकृतटीका ॥ ३१ ॥ ताकि

परमाद्यत्रया ॥
पश्यामि किंचिद्रेयः परलोकसाधनेन पश्यामि किंचिदर्थमेवा ॥
युद्धप्रसंगस्तदपि न रोचतेत्याह ॥ ३१

विपरीतनिमित्तदर्शनेन मनसश्चञ्चलत्वमुक्तं

नीवदुर्विपर
दर्शयति॥

पवलिङ्ग
 हाशेणस
 मीकीनप्र
 वृत्तिहेतुश्च
 तत्त्वज्ञान
 निबन्धकी
 रतप्रयोगम्

का संप्रतिनत्तारितां विपरीतप्रवृत्तिदेवभूतां
विपरीतबुद्धिंदरुयति

२५ ननु रातिविजयं राज्ञा भंशया प्राणादिभोगात्मकान्यनेकविधानि सु
निवृद्धे निषयोजनानि सन्निधायोजनत्वं यदस्य कथं वदसि इति चेन्न

हस्तविज्ञानुषाधनादीनां तातैर्मित्तराज्यं च नेच्छामि इत्यसमादिषु दुरुक्तिः कुपालान्मूनपुत्रादीनि हस्त

नहवन शयरहिता निदेहेनियुयादिजातानि सखानि नेका मिहलेति समुधनेन सदानन्दरूपस्तपाह
भाग्यपुष्टिजयादिषु ममाकांक्षावश्येति धनितम् ५ =

गी.
टी.
प्र.

जनमित्युक्तं एवमनाहववथेप्रेयोनास्तीतिसिद्धसाधनवारणा
याहवइत्युक्तं लिखनादुदहृष्टमयोजनेदृष्टप्रयोजनानित्तविज
योराज्येसत्त्वानिच निर्विवादानीत्यतत्राह ॥ ३१ ॥

सदानंदी टी. ॥

एवंलिंगसुखेनैवशोकंज्ञाननिरोधकं उक्तेदानींस्वधर्मपियुद्धे
धर्ममतिगतः १ ग्राह्यार्थीमहामोहजन्याथासादृशोवचः विचारे
णापिदृष्टेवाहृष्टेप्रेयः कथंचन २ पञ्चादपिनपश्यामिहत्वास्वज
नमाहवे द्वाविमोपुरुषौलोकेसूर्यमंडलभेदिनौ ३ परित्राड्याग
युक्तस्वरणेचामिसुखोहतः इतिप्रोक्तंहतस्येवप्रेयोहंतर्नकिंच
न ४ मास्त्वदृष्टफलकिंचिदृष्टंत्वस्तिजयादिकं इत्यत्राहनमे
वाह्वाजयादोत्तद्वगाचरे ५ ॥ ३१ ॥

नीलकंटी ॥

विमित्तानिलोकस्यकरालिभूतिकंपादीनि ॥ ३१ ॥

आनेदी टीका

अवस्थातेशरीरंधारयिते विपरीतानि निमित्तानि विद्वान्मो
नोच्चेत्यालादीन् आहवत्यागेतु स्वजनवधाप्रसंगाच्चेयः प्रा
प्तिरित्यर्थः ३१ ॥

रामकेदी टीका

स्यार्थम् ३१

लासिकी

दस्युली टीका

मेमनोप्रमतीवा

अहंकारेण धारयितुं न च दामोमि स्वस्वत्वमिव याचोति हेमन्त
निमित्तानि भाविस्तु चकानि राजानानि अनिष्टस्तु चकानि च हे
कुम्भं कल्याणं प्रपञ्चाडनरकाले न च तर्कयामि दस्युजने
च पञ्चमि इत्युल्लेखः ३१ ॥ तस्मादिजयं राज्यं विषयसु खानिवनप्राप्ये ३

अजनेहना
त्यः ३

रामवीरसमिद्धोधिनी ॥

धैर्यत्यागलक्षाद् नवेति भ्रमतीवेति मोदलिंगं विपरीता
निमित्तानि वामांगस्तु रणादीनि इदमपि मोदजनने नि
मित्तं ३१ ॥ अतश्च पुट्ट उपरि संजायत इत्याह नवेति
अनुस्वजनदिसातीनंतरं राज्यसुखादित्युपस्य श्रेयसः
सत्तेकिमित्युपरम इत्याह नकांक्षेति ३२ ॥

123

॥ अथ विष्णु स्तोत्र ॥

विष्णुर्देवोऽयं नमोऽस्तुते त्वत्पदं त्रिलोक्यं
विष्णुर्देवोऽयं नमोऽस्तुते त्वत्पदं त्रिलोक्यं
॥ १ ॥

॥ अथ विष्णु स्तोत्र ॥

॥ १ ॥

॥ अथ विष्णु स्तोत्र ॥

विष्णुर्देवोऽयं नमोऽस्तुते त्वत्पदं त्रिलोक्यं
विष्णुर्देवोऽयं नमोऽस्तुते त्वत्पदं त्रिलोक्यं
॥ १ ॥

॥ अथ विष्णु स्तोत्र ॥

विष्णुर्देवोऽयं नमोऽस्तुते त्वत्पदं त्रिलोक्यं
विष्णुर्देवोऽयं नमोऽस्तुते त्वत्पदं त्रिलोक्यं
॥ १ ॥

रामचंद्रसरस्वतीकृतटीका ॥

नचेति चः किंचेत्यर्थे अस्वजनमिति छेदः किंच अस्वजनं हत्वा
अथानपश्यामि यतः द्वाविमौ पुरुषौ लोके सूर्यमंडलभेदिनौ
परित्राडोगयुक्तश्चरणे चाभिमुखो हत इति हतं स्पष्टं अथ विशेषः
घः श्रूयते न हंतः ननु निद्रितमस्वजनं हेसि विषं वादं यदेवे
भाषसे इत्याशंक्याह आह वदति संग्रामहते वैरिणि न हंतः अ
यः उक्तवाक्यादिति भावः ननु मा भूच्छ्रेयो विशेषो हृष्टफलानि
तु विजयराज्यसुखानि भविष्यतीत्याशंक्याह न कादा इति ह
ष्टफलोपाये प्रहृष्टिरपि तत्फलकामनायां भवति भोजनेच्छा
विरहिणः पाकादावप्रहृष्टेरिति भावः ऊतस्तदनां कादोत्पत्तश्च
ह ॥ ३५ ॥

दासि

भाषा अनुवाद

में कल्याण नहीं देखता हूँ स्वजन बन्धुवों को संग्राम में मारके
हैं कलम नहीं चाहिये हमें विजय और नराज्य और सख की भी
इच्छा नहीं है ॥ ३१ ॥

दोहा ॥

नहि देखों कल्याण मेघुह में बांधव मार जीत न चाहें कलम में
नहि राज्य सुख सार ३ ॥

(३१)

125

॥ श्री गणेशाय नमः ॥

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ श्री कृष्णाय नमः ॥
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ श्री कृष्णाय नमः ॥
॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

॥ ॐ ॥

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ श्री कृष्णाय नमः ॥
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ श्री कृष्णाय नमः ॥
॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

किंनोराज्येन गोविंद किंभोगैर्जीवितेन वा येषा
मर्थकांसितेनो राज्यभोगास्तत्त्वानि च ३१ ॥

भाष्येनास्ति

श्रानन्दगिरिकृतटीका ॥

किमिति राज्यादिकं सर्वाकांसितत्वात् नकांक्षसे तेनहि पुत्र
भ्रात्रादीनां स्वास्थमाधातुं शक्यमित्याशङ्क्याह किमिति राज्या
दीनामाक्षेपे हेतुमाह येषामिति ३१ ॥

स्वामिकृतटीका ॥

ननु विजयादिकं श्रेयोवर्तमानं किं न पश्यसीति चेत्तत्राह नकांक्ष
इति हेतुस्माद्विजयं विशिष्टं जयं संग्रामेऽत्कर्षेण नकांक्षेन प्रार्थ
येच पुनः राज्यं राज्याधिपत्यं च स्वात्त्वानि च विजयजन्या नृप्रभोदान्
न प्रार्थये हे गोविन्द नः प्रस्माकं राज्येन किंभोगैर्विषयस्तत्त्वेः किं
जीवनेनापि किंभोगैः श्रुतिभिः वेदान्तवाक्यैः विद्यते परमार्थः
रूपेण लभ्यतेति गोविन्दस्तस्मात्संग्रहं हे गोविन्द ॥ ३१ ॥

रामानुजभाष्यम् ॥ उपक्रमम्

विलोक्य विंशत्येन परमया च ॥ ३१ ॥ ३१ ॥

अभिनवगुप्तकृतटीका ॥ ३१ उप ॥ नास्ति

परमार्थप्रया ॥

किञ्च इति सुगमं अत्र युक्तिमाह येषामिति येषामर्थं यन्निमित्तं
यत्प्रोचर्ण्य राज्यं कांसितमभीक्षितं च परं भोगाः स्वात्त्वानि कांसि
तानि ॥ ३१ ॥ वनमालीटीका ॥

उक्तं प्रपञ्चयति द्वाभ्यां गागंधर्वविद्याः येन भूमिस्वर्गान् ज्ञानरश्मी
नृवाविंदतिलभतिलंभयतीति गोविंदपदार्थं गोभिर्वेदैर्विद्यते
ति वा हे गोविंदयदर्थं प्रस्माकं राज्यादिकं तपते आचार्यादयः प्रा
णयनादिकं त्यक्त्वा युद्धार्थं स्थिताः अतः किमस्माकं राज्यादिनां
किमपीत्यर्थः ३१ ॥ ऊरुमवेजयन्तीटीका ॥

ननु राज्यादीनि बहूनि श्रेयांसि शत्रुघ्नोत्तमनरुद्धादिपतिः

राज्येन श्रेयः पश्यसीति चेत्तत्राह नकांक्षतेन सुतेशु दिव्यजमिः प्रार्थ
मानेन विजयादिषु तदेष्टा ऊनो न जायते तत्राह किन्नोराज्येने

गामिन्द्रियगलं विन्दन् नृणां सङ्ख्येण प्रप्राप्तीति युक्त्या यथा तं सर्वदा सर्वं द्वियशः प्रज्ञात्मा
 रं जानासितया ममाय यद्यद्वत्तत्तं जानासीति गोविन्देति समुद्धनाभिप्रायः राज्यादी
 नो निर्बन्धत्वे लीजमाह येषामिति येषां सत्तन्वुवगीणमर्थपालनाये नोत्साकराज्यं का
 दितमवेदितं भोगाभ्यावेदिताः सुखानि चावेदितानि ५०

गी.
टी.
प्र.

ति बन्धविरहितेन राज्ञेन किं शरीरेन्द्रियविषयसुखरूपेर्भोगेर्वा
 किं जीवितसाधनरूपेण विजयेन वा किम् न वाश्रितानां नोत्सा
 कमति तच्छेरेभिर्न किमपीत्यर्थः ॥ ३१ ॥

निर्विबाधानीत्यत आह ॥

मधुसूदनी ॥ ननु माधुदृष्टं प्रयोजनं निश्चितं विजयो राज्ञे सुखानि च

फलाकांक्षाधुपायप्रवृत्तौ कारणं मतस्तदाकांक्षायां प्रवृत्तौ उपा
 ये युद्धे भोजने च विरहिण इव पाकादौ मम प्रवृत्तिरनुपपन्नैत्यर्थः
 ऊतः पुनरंतरपुरुषैरिष्टमा एषु ते पुनरुत्तवानिच्छन्त आह किं न इ
 ति भोगैः सुखे जीवितेन जीवितसाधनेन विजयेनेत्यर्थः विनारा
 ज्ये भोगान् कौतुहविजये च वनेति वसतामस्माकं तेनैव जगति
 स्नायनीयजीविनानां किमेभिराकांक्षितैरिति भावः गोशब्दवा
 च्यानीन्द्रियाण्यधिष्ठानतया नित्यं प्राप्तस्त्वमेव ममेहिकफलवि
 रागं जानासीति सूचयन् संबोधयति गोविन्देति राज्यादीनामा
 नेपेहेतुमाह ॥ ३१ ॥

सदानेदी टी. ॥

राज्यादिभिर्न चास्माकमीषदास्ति प्रयोजनं त्वमिन्द्रियाण्यधिष्ठा
 नतया प्राप्नोसि सर्वदा १ फलेरागे विरागे च जानासीत्येव सूचय
 न् गोविन्देत्याह राज्यादेराक्षेपेहेतुमाह च २ एकाकिनो न राज्या
 यपेक्षितं तदपेक्षितं एवामर्थेन एते यथा एषां च धनैः एषां ३
 त्यक्ताचार्यादयो युद्धे मृत्युवक्त्रं स्वयास्थिताः ते सर्वे संगरे यद्भिह
 त्वा प्राचार्यकारणदयः ४ किं नः स्यात्तर्हि राज्यादिभोगैः पाप
 करैर्हृथा ५ ॥ ३१ ॥

नीलकंठी ॥

पूर्वलोकोत्तरे ३१ ॥

आनंदी टीका

अत्र हेतुमाह सट्टम् ३२ येषां भित्तिष्वेवं दान्यवानामर्थे

रामकंदी टीका

सुगमार्थः ३२

लासिकी वसुधायुगी टीका ॥

वसुधायुगे निवस्य सत्ता विजितो भिर्वेदांतवाक्यैः परमात्मरूपेण
विद्यते लभ्यते इति गोविंद ॥ सत्त्वसंयुतं न लभ्यते यथा
लभ्यते मनुष्यादुत्तरकां लेन पश्यामि न तर्कयामि
नेति हेतुः स विजयं गच्छेत् नोऽस्माकं राज्येन किं भोगेः किं जीवि
नेन किं न किंचित्फलमित्यर्थः अत्र हेतुमाह द्वाभ्यां ३२ ॥ येषां बन्धुनां कृते
राज्यं भोगा विषयाः सुखानि विषयोपभोगजन्ता ह्येषां नोऽस्माकं कान्तिनं दाम्भितम्

राजीवसमिद्धोयिनी ॥

अत्र हेतुमाह किं न इति कुतो न राज्यादावपेक्षेत्याह येषामिति

३२ ॥

निर्वाणस्य

रामचंद्रसरस्वतीकृतटीका ॥

किन्नर इति जीवित शब्दो विजयी जीवतीति कार्यकारण भावादि
जयंलक्षयति विनाराज्ये विना भोगान् विना कौरव विजये वने नि
वसतामे वज्रगतिस्त्राचनीय जीवितानां नः पांडवानां किमेभि
राकांक्षितैरिति भावः इन्द्रियाणि गोशब्दवाच्यानि अधिष्ठानतया
नित्ये प्राप्त स्वमेवास्माकमेहिकफलविरागं जानामीति संबोधन
व्याजेनाह गोविंदेति ननु स्वस्मिन् विरक्ततायामपि स्वीयानामर्थेय
तितव्यमित्याशङ्क्याह येषामिति किंतयानरशाहं लविदेशगत
याश्रिया अरयो यानपश्यंति बंधुभिर्यानभुज्यते ॥ ३२ ॥ इत्युक्ते र्य
धामर्थेस्माभिरेतत्फलमाकांक्षणीयं त एते प्राणाश्रयं धनाश्रयं च तत्का युद्धे व
स्थिता इति न स्वीयार्थोपयं प्रयत्न इति भावः ३२

तइमेवस्थितायुडे प्राणस्वत्कायनानिच आ-
चार्याःपितरःपुत्रा स्तथेवचपितामहाः ३३ ॥

भाष्यं नास्ति

आनेदगिरिकृतटीका ॥

तानेव विशिनष्टि आचार्या इति ॥ ३३ ॥ ३३ ॥

स्वामिकृतटीका ॥

येषामिति येषां स्वजनानामर्थे प्रयोजनाय नोस्माकं राज्यभोगाश्च
पुनः स्वास्वानिच तइमे युद्धनिमित्ते प्राणान् प्रातरथ नानि तत्का
विहाय धनानि बाह्यप्राणस्वत्कावस्थिताः अतः किमस्माकं राज्यादि
भिः कृतमित्यर्थः ॥ ३३

रामानुजभाष्यम् ॥ उपक्रमम् ॥

स्वयं याचसे मयि न वाति मा त्रुडि ॥ ३३ ॥

अभिनवगुप्तकृतटीका ॥ ३३ ॥ नास्ति

परमार्थप्रपा ॥

तइमे प्रयुडे धनानि विषयभोगोपकरणानि स्त्रीपुत्रादीनि प्राणा-
श्च स्वत्कावस्थिताः सन्ति ते पुहते पुराजं केन भोक्तव्यं केवलं स्व
पिंडपोषणे कफलमित्यर्थः ॥ ३३ ॥

वनमाली टी० ॥ पूर्वश्लोकांतरे ॥ ३३ ॥

ऊरुमवैजयन्ती टी० ॥

राज्यादीनां निर्वेदविहीनमाह येषामिति येषां स्वयं युवकत्वम-
र्थे प्राप्त्यर्थे नोस्माकं राज्यं कलितमपेक्षितं भोगाश्च येषां ताः स्व
स्वनिष्ठापेक्षानि इमे मन्त्रे त्रयोचरवर्तिनस्ते एव बंधवः प्राणान्
जीवितांशं धनानि च धनांशं च स्वत्कापरित्यज्य युडे स्थिताः इत्या-
त्मन आत्मीयानां च स्वास्वाद्यभावत्वात् त्रिषु योजने विजयादिक
मिति भावः ३३ ॥

मधुसूदनी टी० ॥

पैतेन स्वस्ववैरागेऽपि स्त्रीयानामर्थं यतनीयमित्यापास्तं पक्वाकि
नो हिराज्याद्यनपेक्षितमेव येषां त्वबंधूनामर्थं तदपेक्षितं पैतेने
प्राणान् प्राणांशं धनानि धनांशं च स्वत्कायुडे वस्थिता इति न स्वा-
र्थः स्त्रीपार्थो वा प्रयत्न इति भावः भोगशब्दः पूर्वत्र स्वावपरतया

राज्यादीनामात्मे
हेतुमाह ॥

येषामर्थं युष्माकं राज्यभोगादिकमपेक्षितं नेक इत्याकांक्षायां
नानादाया इति स्पष्टं
थायम् २

गी.
टी.
प्र.

निर्दिष्टोपपद्यक सवग्रहणात् इः त्वसाधनविषयपरः प्राण
यनशब्दोत्तदाशालक्षकौ स्वप्राणत्वागेपि स्वबंधूनामुपभोगाय
यनाशासंभवेदितितद्वारणायपद्यग्रथनग्रहणे ३३ ॥

सदानंदी टी. ॥

पूर्वश्लोकान्तरे ३३ ॥

नीलकंठी ॥ टी. ३३ ॥

189

वाच्यवानेव आह आचार्येति

आनेदी टीका

देवांवायवानामर्थे ३३

रामकंदी टीका

स्पष्टम् ३३

लासिकी टीका

देवांवायवानामर्थे वाच्यवानेवाह ३३ अहिरेतमाह

देवामिति दाम्ना दन्तानां देविताः विमयेनोक्तमाह सत्त्वानि

तस्मैः

वीच्यवः प्राणभूतानि यनानि अन्तर्धानानि सर्वसभूतान्

प्राणान् अथवायनानि सर्वसभूतान् प्राणान् अथवा प्राणान् अ

सूत्रयनानि प्रथीत्युक्ता उपेक्षयेद्देवास्थिताः तान्वन्धुनिशि

नष्टि आचार्याश्चान्यादिना दन्तानिने विवाहादिसम्यक्त्वात् ३३

चरावीरसमिद्धोधिनी॥

केतश्चपेक्षायामाह आचार्याश्चान्यादि ३ ॥

३३

1967.12.18 31554-60 38

THE NEW YORK PUBLIC LIBRARY

2014年12月14日 星期一 14:14:14

THE UNIVERSITY OF CHICAGO PRESS

1976年10月10日

图 1-1-1 所示为某企业 2015 年 1 月 1 日资产负债表。

地址：深圳市福田区福安路100号 邮编：518040

... ..

1998

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

गमचेद्रसरस्वतीकृतटीका ॥
इत्युक्ते येन मनस्येवाभिरेतत्फलमाकांक्षणीयेत एते प्राणाश्च
धनं प्राणायामाद्युद्योगे वास्थिता इति न मनीषायां प्रयत्न इति
आद्यः प्राणाशयात्पत्न्यायां सर्वव्यागात् पुनर्यनग्रहणे प्राणभ्यां
पिथनस्यापेक्षणीयताद्यतनार्थं प्राणधनशब्दाभ्यां तदाशेषः
क्षणीयेभोगशब्दो विषयपरः केते इत्यपेक्षिते उत्तरश्लोकः सच
स्पष्टः ॥ ३३ ॥

121

भाषा अनुवाद

क्या करना है हमें राज्य लेकर हे गोविंद और भोगसे क्या है और
रजीनेसे भी हमें क्या प्रयोजन है कि जिनके वाले हम राज्य
भोग सुखकी आकांक्षा करते हैं वेई पाएव प्राण धन छोड़
मेरे सामने संग्राममें लड़े हैं और आचार्य पितृ पितामह पुत्र
पौत्रही सकल देव लड़े हैं ॥ ३१ ३२ ॥

दोहा

राज्यभोगजीवत भय क्या हमरो गोविंद जिदलग चारें दे-
हमे राज्यभोगसुखसंग ३३॥

सिद्धिस्तोत्रम्

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥
सिद्धिस्तोत्रम् ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

13 ✓

सिद्धिस्तोत्रम्

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

गी.
टी.
प्र.

तायोद्धारः उभयोः सेनयोर्मध्ये मदीया एव श्रुतो न योत्सामीति भा-
वः ३५ ॥ सदानेदी टी. ॥

ननु त्वेकपया विष्टो यदि तात्र ह निष्पसि राजपलो भाद्र निष्पति त्वा
मेत इति चेच्छृणु १ त्रैलोक्यराज्यसंसिद्धौ नैतान् हं तुं ज्ञतो प हं ऊ
र्यामिच्छामि स्त्रीयान् किं तु ह न्यां महीकृते २ मधुसूदन वेदाद्युसं
प्रदाय प्रवर्तक मामपि प्रयच्छोत मार्गं मोक्षप्रदेशं मे ३ विनि-
वर्त्या शुभान् मार्गादिति भावोर्जुनस्य च ४ ॥ ३५ ॥

नीलकण्ठी ॥

स्पाला इति स्थालशब्दो देत्यादिः विजामातुरुतवाद्या स्थालादिति
मंत्रवर्णात् स्थालाजानावपतीति बालाजालाजतेः संश्रुपं स्पते
रितियास्कः ३५ ॥

आनेदी टीका

यदित्वं कर्पयेतात्र हेसि तर्हि त्वामेवेते हनिष्यामि तत्त्वमेवेता
नृत्वा राज्ञे भुञ्जेत्याशंक्याह ३४ ॥

रामकंदी टीका

सप्तम ३५

लासिकी दहयदी टीका

सम्बन्धिनो विवाहादिसंबन्धयुक्ताः अतएव ॥ ३५ पतानाचार्य
दीवृत्तोपि मारयतोपि

रामवीरसमिद्धे

पतानाचार्यादीन् पतेन स्वयमप्रच्युतिर्मोहादिकलंदयितं
ननु जिघांसं तं जिघांसीतेति नियमादजिघांसत्सकिंप्रदत्तं
नेच्छासीति नेत्याह मृतोपीति ३ ॥

134

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय
सर्वभूतहितं कुरु सर्वदा
सर्वदुःखहर्त्रा सर्वपापहर्त्रा
सर्वकलहहर्त्रा सर्ववैद्यहर्त्रा
सर्वभयहर्त्रा सर्वदुर्गहर्त्रा
सर्वदुष्टहर्त्रा सर्वदुःखहर्त्रा
सर्वदुःखहर्त्रा सर्वदुःखहर्त्रा
सर्वदुःखहर्त्रा सर्वदुःखहर्त्रा

विनीतः

विनीतः सर्वदुःखहर्त्रा सर्वदुःखहर्त्रा
विनीतः सर्वदुःखहर्त्रा सर्वदुःखहर्त्रा
विनीतः सर्वदुःखहर्त्रा सर्वदुःखहर्त्रा
विनीतः सर्वदुःखहर्त्रा सर्वदुःखहर्त्रा

रामचंद्रसरस्वतीकृतटीका ॥

ननु कुलकमायातापृष्ठीतावत्पुत्रार्थसाधनीयामास्तु भवता
भागादीच्छेत्प्राशङ्क्यं है तानिति द्युतोपेतान्प्रातृहंतुमिच्छामः
हेनक्रयोंकिमुतहन्तुं नहिपुत्राणामिंद्रादिपदाभिलुषिणापि
आतरोहेनवा किंसमभिलाषेणत्वमपिपुत्रहितायममेवहिंसि ५
तवानसिनेंद्रमितिसेवोधनवाजेनोक्ते ॥ ३४ ॥

१३४

१३४

॥ त्रिंशत्तुलिकास्तुतं ॥

विष्णुनामस्तुतं ॥ विष्णुनामस्तुतं ॥ विष्णुनामस्तुतं ॥
विष्णुनामस्तुतं ॥ विष्णुनामस्तुतं ॥ विष्णुनामस्तुतं ॥
विष्णुनामस्तुतं ॥ विष्णुनामस्तुतं ॥ विष्णुनामस्तुतं ॥
विष्णुनामस्तुतं ॥ विष्णुनामस्तुतं ॥ विष्णुनामस्तुतं ॥
॥ ॥ ॥ त्रिंशत्तुलिकास्तुतं ॥

४५

125

भाषा अनुवाद ॥

जो कहो कि कृपा करिके चाहो तुम उन्हे छोडो परवे सब संग
ममें अब तुझे मारि होंगे विनमारे किसी तरह न छोड़ेंगे इससे
तुम इन सबको संहार करि राज्यभोग क्यों न करो तो हेमधुसूदन
ये लोग चाहे हमें मारे परन्तु मारते ऊये भी मामा नाती पोते
भतीजे ससुरे संबन्धी इनको हम मारने की इच्छा नहीं करते
हे ॥ ३४ ॥

दोहा॥

सोयदस्थित हैं युद्धमे त्याग दख प्ररु प्राण पितृपुरोहित पु
त्र सभ पितामह त्यों जान ३४ ॥ मामा ससुर साला तथा
पौत्र साक संबंद इनको नहि मारा चढ़ो प्राण श्रंत गोविंद ॥

अपि त्रैलोक्यराज्यस्य हेतोः किञ्च महीकृते नि
हृत्य धार्तराष्ट्रात्रः काशीतिः स्याज्जनार्दन ३५ ।

^{भाष्यनास्ति}
आनन्दगिरिकृतटीका ॥

पृथिवीप्राप्त्यर्थं हि हननमेतेषामिच्छते न च तत्प्राप्तिः समीहिते
ति कैश्रतिकन्यायेन दर्शयति अपीति न हि महदपि त्रैलोक्यलक्ष
णं राज्यं लब्धुं स्वजनहिंसायै मनोमदीयं स्पृहयति पृथिवीप्रा
प्त्यर्थं पुनर्बन्धु न प्रहृथामीति किं वक्तव्यमित्यर्थः दुर्योधना
दीनां शत्रूनां निग्रहे प्रीतिप्राप्तिसम्भवाद्युद्धं कर्तव्यमित्याशं
क्याह निहृत्येति ३५ ॥

स्वामिकृतटीका ॥

त्रैलोक्यराज्यस्यापि हेतोः प्राप्त्यर्थं हंतं नेच्छामि किं पुनर्महीमा
त्रप्राप्त्यर्थमित्यर्थः निहृत्येति हे जनार्दन जनानुदेव विपक्षभू
तान् असुरादीन् स्पृहयति पीडयति अथवा जनैरधिकारिपुरुषै
रभ्युदयादिकमर्थं ते प्रार्थ्यते स्मादिति जनार्दनः हे जनार्दन धार्तरा
ष्ट्रात्रिहृत्य नः अस्माकं काशीतिः किं सुखं स्यात् न किमपीति
ननु ॥ ३५ ॥

रामानुजभाष्यम् उपक्रमे ॥ ३५ ॥

अभिनवगुप्तकृतटीका ॥ ३५ ॥ नास्ति

परमार्थप्रणा ॥

त्रैलोक्यराज्यस्यापि हेतोः एतान् हन्तं नेच्छामि किं पुनर्महीमा
त्रे किं भूतान् एतान् हन्तं नेच्छामि किं पुनर्महीमात्रप्राप्त्यर्थमित्यर्थः
तेन हेतव्या इत्यर्थः यथा देववशात्प्राणघातायोपस्थितस्य ति
र्यग्भावं प्राप्त्यर्थं गर्भकस्य हनने मातान् यतते तद्वदस्मदेव नो
दितास्ते यत्किंचित्कर्वन्तु तथापि वयं तान् हन्तं नाहो ॥ ३५ ॥

वनमालीटीका ॥

त्रैलोक्यराज्यस्यापि हेतोः प्राप्त्यर्थं मपि हन्तं नेच्छामि किं पुन
र्महीमात्रप्राप्त्यर्थमित्यर्थः मधुसूदयतीति मधुसूदनः जनान् स्पृह
यति गमयति जीवान् सदसद्गती ति जनार्दनः काशीतिः
किं सुखं ३५ ॥

गी.
टी.
प्र.

ऊरुमेवेजयन्ती दी॥

ननु करुणो हित्वेता नृशीघ्रं त्वं मारय नो चेदकरुण एते सकरुणं
त्वा मारयिष्यन्ते वेति चेत्तत्राह एतानि ति एतान् ज्ञेयान् स्नान्वात
यतोऽप्यहं तत्रैलोकराज्यस्यापि हेतोस्त्रिभुवनराज्यस्यार्थमप्ये
कामि तान्बुधवर्गान् नृत्वं नैच्छामपि न करोमि महीकृते महीमात्रस्य
प्राप्तये तु किमु वक्तव्यमिति भावः मधुसूदन मधुना मानमसु
रं सुदयति पूर्वयथा वेदोपहारिण मसुरं हत्वा सद्धर्मप्रवर्तक
त्वा मासीत्तथा दानीमपि मम बंधुवधेच्छात्मकं महातमसुरं नि
हत्यैष स्नेह रूपं सद्धर्मप्रवर्तयेति संबोधन कथन स्याभिप्रा
यः नन्वितराचार्यादीन् विहाय युष्माकमति दुःखदाहृणा तता
यिनो बह्वपकं हन्केवलं दुर्गो धनादीनेव त्वं मारयेषां वधे तु भ
वतोऽसुखमेव भविष्यतीति चेत्तत्राह निहत्येति धार्तराष्ट्रान् ज
राश्रस्य नेत्रहीनस्य राजपुत्रस्य धृतराष्ट्रस्य पुत्रानि हत्वा स्थि
तानां नोऽस्माकं काशीतिः स्यात्तत्र कापीत्यर्थः ॥ ३५ ॥

मधुसूदनी ॥

ननु यदि कृपया त्वमेता
नृत्वं नृत्वा मेते राज
लोभेन नृत्वा नृत्वा अत
स्त्वमेवेतां नृत्वा राजभ
द्वेत्यत आह

त्रैलोक्यराज्यस्यापि हेतोस्तत्रास्यार्थमप्ये स्नान्वातोऽप्येता नृत्वं
तुमिच्छामि इच्छामपि न कुर्यामहं किं पुनर्हन्ता महीमात्रप्राप्त
ये तु न हन्यामिति किमु वक्तव्यमित्यर्थः मधुसूदनेति संबोधय
नृवेदिकमार्गप्रवर्तकत्वं भगवतः सूचयति नन्वन्यान् विहाय या
तैराष्ट्रा एव हंतव्यास्तेषामत्यंत क्रूरतरतंडः खदाहृणो वधे प्री
तिसंभवादित्यत आह धार्तराष्ट्रान् दुर्गो दीनधातुनिहत्या स्थि
ता नोऽस्माकं काशीतिः स्यात्तत्र कापीत्यर्थः न हि हृष्टजनेन वित्तदा
एमात्रवर्ति सुखाभासलोभेन चिरतरनं कया तना हेतुर्बुधवयो
स्माकं युक्त इति भावः ॥ ३५ ॥

सदानेदी दीः ॥

नन्वन्यात्संपरित्यज्य दुर्गो धनमुखा बलाः हंतव्या क्रूरनाशी स्या
त्प्रीतिरित्यत आह सः १ दुर्गो धनमुखा आहृतिहत्यास्माकमोह
शान् न कापि प्रीतिराभाति हिंसा क्रूरापि नो वरा २ क्षाणिकानेद
लोभेन नैतेषां मुच्यते वयः यदि वध्यास्तथा तर्हि हंतव्याः खलना
शिना ३ प्रलये सर्वसंहारकर्तृत्वेनाप्यसंगिना जनार्दनपदेनेति

गी.
टी.
प्र.

ऊरुमवेजयनीटी॥

ननु करुणो हित्वेता नृशीघ्रं त्वं मारय नो चेदकरुण एते सकरुण
त्वा मारयिष्येति चेत्तत्राह एतानि एतान् ज्ञेयान् ज्ञात
यतोऽप्यहं तत्रैलो कुराज्यस्यापि हेतोस्त्रिभुवनं राज्यं प्राप्त्यर्थं मयि
१३७
कामि तान्बुधवर्गान् नृत्वं नैच्छामि न करोमि महीकृते महीमात्रस्य
प्राप्तये तु किमु वक्तव्यमिति भावः मधुसूदन मधुना मानमसु
रं हृदयति पूर्वयथा वेदोपहारिण मसुरं हत्वा सद्धर्मं प्रवर्तक
स्त्वमासीत् तद्यदानीमपि मम बंधुवधेच्छात्मकं महांतं मसुरं नि
हत्वा प्रहृष्टं हृष्टं सद्धर्मं प्रवर्तयेति संबोधनं कथनं स्याभिप्रा
यः नन्वितराचार्यादीन् विहाय युष्माकं मतिः खदा हृत्ना तता
यिनो बह्वपकृते केवलं दुर्गो यथादीने वत्वं मारयेषां वधे तु भ
वतोऽस्यैव भविष्यतीति चेत्तत्राह निहत्वेति धार्तराष्ट्रान् ज
रायस्तस्य नेत्रहीनं पराज्यं लुब्धस्य एतं राष्ट्रं पुत्रानि हत्वा स्थि
तानां नोस्माकं काशीतिः स्यात्तत्र कापीत्यर्थः ॥ ३५ ॥

मधुसूदनी ॥

ननु यदि कृपया त्वमेता
नृत्वं न हित्वा मेने राज
लोभेन रुषिष्यन्ते व अत
स्त्वमेवेतां नृत्वा राज्यं भु
क्त्वेत्यत आह

त्रैलोक्यं राज्यस्यापि हेतोस्तत्प्राप्त्यर्थं मयि स्मान् ज्ञेयान् ज्ञात
तुमिच्छामि इच्छामि न कुर्यामहे किं पुनर्हेन्यां महीमात्रं प्राप्त
ये तु न हन्यामिति किमु वक्तव्यमित्यर्थः मधुसूदनेति संबोधय
नृवेदिक मार्गं प्रवर्तकत्वं भगवतः सूचयति नन्वन्यान् विहाय या
तं राष्ट्रं एव हेतव्यास्तथा मत्पंतं कुरुतरतः खदा हृत्वा वधे प्री
तिसंभवादित्यत आह धार्तराष्ट्रान् दुर्गो दीनं भ्रातृन् निहत्वा स्थि
तानां नोस्माकं काशीतिः स्यात्तत्र कापीत्यर्थः न हि हृष्टजनो चित्तं दा
एमात्रवर्तिस्तु त्वाभासलोभेन विरतरनं कया तना हेतुर्वंधुवधो
स्माकं युक्त इति भावः ॥ ३५ ॥

सदानेदीटीः ॥

नन्वन्यात्संपरित्यज्य दुर्गो यथा नृत्वा बलाः हेतव्या कुरुनाशी स्या
त्प्रीतिरित्यत आह सः १ दुर्गो यथा नृत्वा भ्रातृन् निहत्वा स्माकमीदृ
शान् न कापि प्रीतिराभाति हिंसा क्रत्रापि नो वरा २ क्षाणिकानेद
लोभेन नेतेषां मुचितो वधः यदि वया स्वया तर्हि हेतव्याः खलना
शिना ३ प्रलये सर्वसंहारकर्तृत्वेनाप्यसंगिना जनार्दनपदेनेति

आनेदी टीका

आचार्यादिषु यदि तव कृपा तर्हि तान्परित्यज्य तत्तायिनेथा।
निराष्ट्रं जहि इत्याशंकाह ३५ ॥ निहत्येति

रामकंदी टीका

स्पष्टम् ३५

लासिकी दशम्यनी टीका

आचार्यादीन्पारयतेऽपि त्रैलोक्यराज्यप्राप्त्यर्थमपि नेच्छामि ।
किं पुनर्वक्तव्यं महीमात्रप्राप्तये हं तमिच्छामि किं सुखं स्यात्
न किमपि ३५ ॥

हे जनार्दन पार्श्वरात्रि
हृत्तु नो अस्माकं

रागवीरसमिद्धेधिनी॥

यदर्थं चेत्तेदन्यं ते तस्यामसाः प्राप्तिरपि न समीहितेति कैमु
त्येनाह प्रयीति त्रैलोक्यराजमपि लब्धुं न बंधुं जिवांसामि
किमु तमदीमात्रं प्राप्नुमिति हेतुकथनं मुतामप्यहननेति
ननु प्रीतिमात्रमेव प्रयोजकं भवति त्यागं काह निहत्येति ३६

138

ਸਤਿ ਨਾਮੁ

ਸਤਿ ਨਾਮੁ ਸਤਿ ਨਾਮੁ ਸਤਿ ਨਾਮੁ ਸਤਿ ਨਾਮੁ ਸਤਿ ਨਾਮੁ

ਸਤਿ ਨਾਮੁ ॥ ਸਤਿ ਨਾਮੁ ਸਤਿ ਨਾਮੁ ਸਤਿ ਨਾਮੁ

ਸਤਿ ਨਾਮੁ ਸਤਿ ਨਾਮੁ

ਸਤਿ ਨਾਮੁ

ਸਤਿ ਨਾਮੁ ਸਤਿ ਨਾਮੁ

ਸਤਿ ਨਾਮੁ ਸਤਿ ਨਾਮੁ ਸਤਿ ਨਾਮੁ ਸਤਿ ਨਾਮੁ ਸਤਿ ਨਾਮੁ

ਸਤਿ ਨਾਮੁ ਸਤਿ ਨਾਮੁ ਸਤਿ ਨਾਮੁ ਸਤਿ ਨਾਮੁ ਸਤਿ ਨਾਮੁ

॥ ਸਤਿ ਨਾਮੁ ॥

ਸਤਿ ਨਾਮੁ ਸਤਿ ਨਾਮੁ

ਸਤਿ ਨਾਮੁ ਸਤਿ ਨਾਮੁ ਸਤਿ ਨਾਮੁ ਸਤਿ ਨਾਮੁ ਸਤਿ ਨਾਮੁ

ਸਤਿ ਨਾਮੁ ਸਤਿ ਨਾਮੁ ਸਤਿ ਨਾਮੁ ਸਤਿ ਨਾਮੁ ਸਤਿ ਨਾਮੁ

ਸਤਿ ਨਾਮੁ ਸਤਿ ਨਾਮੁ ਸਤਿ ਨਾਮੁ ਸਤਿ ਨਾਮੁ ਸਤਿ ਨਾਮੁ

ਸਤਿ ਨਾਮੁ ਸਤਿ ਨਾਮੁ ਸਤਿ ਨਾਮੁ ਸਤਿ ਨਾਮੁ ਸਤਿ ਨਾਮੁ

सूचितेसूक्ष्मबुद्धिना ध ॥ ३५ ॥

नीलकंठी ॥ टी. ॥

हेतुंश्चापिममनभवति किमुतहेतुत्वमित्यर्थः महीकृतेष्ट
धिवर्ध ३५ ॥

139

रामचंद्रसरस्वतीकृतटी. ॥

किंच पुत्रादीनां पृथिवी भवति त्रिभुवनेषु ह्येतेषु स्त्रीयं न किंचित्प्रयो
जनं पश्यामीत्याह निहत्तेति न ह्यन्यस्मत्प्रायान्पना करणीयं क
रणीयमिति भावः न च वयं हेतुमप्येतान् विना संहरतस्तवेच्छा प्रभवामः
त्याशयेनाह जनार्दनेति ॥ ३५ ॥

140

भाषा अनुवाद

जो कहो कि क्षमा करिके चाहो तुम उन्हें छोड़ो परन्तु सब लोग
में अब तुम्हें मारे हीगे बिना मारे किसी तरह न छोड़ेंगे इससे तुम
इन सबको लंकार करि समझो मरे न करे तोहे मनुजदम ।
ये लोग चाहै हमें मारे परन्तु मारते ऊये भी ॥ जिनको हम
तीन लोककी राज्य संपदा के वास्ते भी मारनेकी इच्छा नहीं रख
ते तो हे जनार्दन केवल पृथिवीभरकी राज्यके हेतु दुर्योधन
आदिको नाश करिके हमारी कृपाशीति अर्थात् कौन बड़ा कार्य
सिद्ध होगा तात्पर्य यह कि ऊदुख को नाश करि हमको संसार
का सुख नहीं है ३५ ॥

दीक्षा

मिलें राज्यत्रैलोककी भूमि हेतु का बात कल मारऊ न द
मेका प्रातिसरमात ॥ ३ ॥

३५

पापमेवाश्रयेदस्मान् हत्वैतानाततायिनः तस्मा
त्राहवयेहेतुं धार्तराष्ट्रान्स्वबंधवान् स्वजनैरि
कथं हत्वा सखिनः स्याममाधव ३७ ॥

भाष्यं नास्ति

आनन्दगिरिकृतटीका ॥

यदि पुनरमी दुर्घोथनादयो न निगृह्येरन् भवन्तस्तर्हि ते निर्गृ
हीता उः खिताः सुरित्पाशं क्वाह पापमेवेति यदीमे दुर्घोथना
दयो निर्दोषानेवास्मान् युद्धभूमौ हन्त्युस्तदैतानग्निदोगरदक्षेत्पा
दिलक्षणेपेतानाततायिनो निर्दोषस्वजनहिंसाप्रयुक्तं पापं
पूर्वमेव पापिनः समाश्रयेदित्यर्थः अथवा यद्यप्येते भवन्तात
तायिनस्तथाप्येतानतिशोच्यन् दुर्घोथनादीन् हिंसित्वा तत्क
र्तं पापमस्मानेवाश्रयेदतो नास्माभिरेते हन्तव्या इत्यर्थः अथ
वा गुरुभ्रातृसहस्रभृतीनेतान् हत्वा वयमाततायिनः स्यामः
ततश्चैतान् हत्वा तत्कृतं पापमाततायिनोऽस्मानेव समाश्र
येदिति युद्धादपरमणमस्माकं श्रेयस्करमित्यर्थः फलाभावा
दनर्थसम्भवाच्च परहिंसानकर्तव्ये तु पसंहरति तस्मादिति ।
किंच राज्यसुखमुद्दिश्य युद्धमुपक्रम्य तेनच स्वजनपरित्यजे
सुखमुपपद्यते तेन न कर्तव्यं युद्धमित्याह स्वजनं हीति ३७ ॥

स्वामिकृतटीका ॥

ननु च अग्निदोगरदक्षेव शास्त्रपाणिर्धनापहः क्षेत्रदारहरश्चैव ष
डेतेष्वाततायिन इति स्मरणदग्निदत्वादिभिरपि षड्विंशतिभिरे
तेतावदाततायिनः आततायिनामेषांच वधो विहितत्वा युक्त एव
आततायिनमायाते हन्यादेवाविचारयन् नाततायिवधे दोषो हेतु
र्भवति कश्चनेति वचनात् तत्राह सार्थेन पापमिति आततायिन
मायांतमित्यादिकमर्थशास्त्रे धर्मशास्त्रे दुर्बलं यदुक्तं याज्ञवल्के
नेति स्मृत्या विरोधे न्यायस्तु बलवान्वावहारतः अर्थशास्त्रे
बलवद् धर्मशास्त्रमिति स्मृतिः तस्मादाततायिनामप्येतेषामाचा
र्यादीनां वधेऽस्माकं पापमेव भवेत् अन्यायत्वादधर्मत्वाच्चैतद्व्ययं
इत्येतामाशंकां धर्मशास्त्रस्य अर्थशास्त्रादलवत्वेन परिहरति पाप
मिति न केवलमिह लोके सुखं नास्ति परलोके पितृनास्ति यस्मा
देतानाततायिनो हत्वा स्यामन्यापमेव नरकादि दुःखकारणमा

गी.
टी.
प्र.

अयेत् ३१ यस्मादेतेषां हनने लोकद्वयेण कल्याणमेव तस्मात्सर्वा
नृसंबाधवान् यार्तराष्ट्रान् हंतुं वयमर्हान् एतेषां न्यायत्वात् अथ ^{वधत्या}
मत्वा च न केवलमस्माकं पारलौकिकं सुखं न भवति ऐहिकमपि न
भवतीत्याह स्वजनमिति हेमाथवह्नियस्मात् स्वजनं हत्वा वयं ह
सुखिनः कथं स्याम ३१ ॥

रामानुजभाष्यम् ॥ उपक्रमे ॥ ३१ ॥

अभिनवगुप्तकृतटीका ॥

अमी आचार्यादय इति विशेषबुद्ध्या बुद्ध्यावरोपमाणवधकर्म
तथाऽवश्यं पापदायिनः तथा भोगसत्त्वादिदृष्टार्थमेतद्युद्धे कि
यत इति बुद्ध्या क्रियमाणं युद्धे अवध्यहननादितदवश्यं पातक
कारीति पूर्वपक्षाभिप्रायः अतएव स्वधर्ममात्रतयैव कर्माण्यनु
तिष्ठन् विशेषधियेत्युत्तरं दास्यते निहत्वा यार्तेति आततायिनां
हनने पापमेव कर्तव्यमिति मर्थः पापेन तावदेते स्म सुत्रबोहताः
परतंत्रीकृता हन्ताश्च निहत्वा स्मान्नाशयेत् पापमत्र लोभव
शात्कुलतयादिदोषादर्शनम् अतएव कुलादिधर्माण्युपह्ने
पं करोति स्वजनं हि कथमित्यादिना ॥ विशेषफलबुद्ध्या हंतव्या
दिविशेषबुद्ध्या च हननं महापातकमित्येतदेव संक्षिप्ताभिधा
तुम् ॥ ३१ ॥ परमार्थप्रपाटी ॥

तदुक्तं उत्तेपणं गभगतस्य पादयोः किं कल्पते मातुरथोत्तजाग
स इति अथास्मात्तत्कथं पया सक्रयुद्धेषु सत्सु ते कथं हनिष्यंती
त्याह आततायिन इति अपराधराहित्येऽपि परं हंतुं अत्र स्मृतिः
अग्निदो गरदंश्चैव शस्त्रपाणिर्धनापहः क्षेत्रदारहरश्चैव घडेते आ
ततायिन इति आततायिनमायां ते हन्त्या देवा विचारयन् इत्याद्य
पि स्मृत्युक्तमस्तीति चेन्न इंदोरादिषु देवेषु राजनीतौ प्रोक्तं न प्र
विः पौत्रादिति ॥ ३१ ॥ वनमालीटी ॥

नन्वग्निदो गरदंश्चैव शस्त्रपाणिर्धनापहः क्षेत्रदारापहर्ता च घडेते
आततायिनः आततायिनमायां ते हन्त्या देवा विचारयन् नाततायि
वधे दोषो हेतुर्भवति कश्चनेत्युक्ता ततायिलक्षणयुक्ता जहीत्यत
आह पापमिति आततायिवधबोधकशस्त्रार्थशस्त्रत्वेन अहिंसा
परमोधर्म इत्यादिधर्मशस्त्रतोऽर्बलत्वेन वाधितत्वादाततायिनां
क्रूरण तत्संबन्धिना माचार्याणां वधो नास्माकमिष्टं किंतु पापमेव

भवेत् ३३ ॥

ऊसमवेजयन्ती टी. ॥

नन्वग्निदोगवदश्चेवशस्त्रपाणिर्धनापहः क्षेत्रदारापहारीवधडेतेआ
ततायिनइति आततायिनमायांतं हन्यादेवाविचारयन् नाततायि
वधे दोषाहन्तुर्भवतिकुञ्चनेतिवचनात्सर्वप्रकारेणाततायिना
मेघोवधेदोषाभावात्कथंतेतेहन्या तत्राह पापमेवेति आतता
यिनोपे ० तानुडर्याधनादीन् हत्वा स्थितानस्मात् पापमेवाश्रयेत्या
मुयात् हेजनार्दन धनसहस्रं उवाच हत्वा नः प्रसादं काशीतिः
आसितशीतिः स्यात् वायुजयेनमेतत्सोऽप्रसन्नोतास्यात् मनसि
अप्रसन्नेरोहिताहं न स्यात् गोत्रियातिननापप्रात्यावयारवम
विरहं न स्यादित्याह पापमेवेति व्याख्यानं नारद ॥ पूर्वोक्तवच
नेतुबन्धुवर्गीतिरिक्ताततायिविषयमितिभावः ॥ तस्मादिति यस्मा
देतेषां वधे श्रेयसोऽभावस्तस्मात्संबोधवानेतानाततायिनोपिथा
र्तराष्ट्रचहंतुवयं नार्हा वयं नार्हो न योग्या भवामः ह्रियस्मात्स्वज
नो हत्वा त्वच्छरणकावयं कथं सुखिनं स्याम भवेमन कथमित्यर्थः
प्रतिधर्मशीलसमयोर्वशोऽत्यत्रस्त्वमर्त्यकर्मणि बन्धुवयरूपे
माप्रेरयसि मायवेति सखोयनाभिप्रायः ॥ ३२ ॥

मधुसूदनी ॥

जनार्दनेति संबोधनेन यदिव ध्यापते तर्हि त्वमेवैतान् जहि प्रलये ।
सर्वजनहिंसकत्वेऽपि सर्वपापासंसर्गितादिति सूचयति नन्वग्नि
दोगरदश्चैव शास्त्रपाणि र्थनापहः क्षेत्रदारापहारी च घडेते आत
तायिन इति स्मृतेरेतेषां च सर्वप्रकारैराततायित्वात् आततायिन
मायाते हन्यादेवा विचारयन् नाततायिवयेदोषो हेतुर्भवति कश्च
नेति वचनेन दोषाभावप्रतीतेर्हेतव्या एव दुर्योयनादय आतता
यिन इत्याशङ्काह पापमेवेति एतानाततायिनोऽपि हत्वा शिना
नास्मान्पापमेव श्रयेदिति संबन्धः अथवा पापमेवाश्रयेत न किंचि
दन्यद्दृष्टादृष्टेवा प्रयोजनमित्यर्थः नहिं स्यादिति धर्मशास्त्रादौ
तायिर्न हन्यादित्यर्थं शास्त्रस्य दुर्बलत्वात् तदुक्तं याज्ञवल्केन ।
स्मृत्योर्विशेषेन्यायस्तु बलवान् व्यवहारतः अर्थशास्त्रात् बलव

नवकिंचित्पुण्ड्रिकं मन्त्रो न हिंसा सर्वभूतानि धर्मो धर्मद्वन्द्वेति धर्मपुण्ड्रिकात्तथा धर्मो हि प्रयो ज्ञता भावात्तु तस्मात्तथा भावः न च तत्तायिन
मायातमिन्यस्याये कंयं नार्किकोषीति चेत्सत्यं सर्वस्य सर्वशक्तेः सर्वनियन्तुः सत्तन्त्रस्य निरङ्कुशो सर्वस्य तत्र कर्मायित्वा भावात्कार्यमकार्यवै
कर्मसम्भवोऽप्येव मत्पाकं कर्म परतत्राण जीवानां मिति स्वचयन्मस्वीययति जनार्दन इति प्रत्ययकाले चेतना चेतनात्मके ज्ञतसमुदाय संवेदिष्यम
इयति यीदृशोऽयनेनाति काटिन्यविज्ञ भगवतः स्तुतिमं द्वितीयोऽप्यस्यार्थः यस्मादेतान्त्वा आततायिनो दुर्लभं तस्य पाप मस्मात्तु तत्र केहे
तवाश्च येन स्मादार्तिराष्टात्रिहृत्य दन्तराणोऽस्माकं कोऽप्यनिर्दिष्टा द्रष्टीति रश्मिभूतवस्था इतो तत्कोऽप्युत्पन्नतः सस्मिन्पापस्या प्रयण प्रीतिकर्ता
तथैव न च संयोनुरूपपामीत्यादिभिः स्तोत्रैर्दुर्गतदुपतप्तहृति ३

यदा श्रियः पते सदा श्रितानस्मान्मनस्य रूपमुत्तमं गायन्ति न्यकमशितं चेत्तदपि यस्मि
न हि तत्रैवास्तीति भव्यं नीतिज्ञेयं मां प्रयेत् नृपः ॥ २५

गी.
टी.
प्र.

द्वर्मशास्त्रमिति स्थितिरिति अपराध्याख्याननुधार्तराष्ट्रानुव्रतांभव
तां प्रीतिभावेपियुष्मानुव्रतां धार्तराष्ट्राणां प्रीतिरूपे वा तस्मै युष्मा
नृहन्सुरित्यत आह पापमेवे तस्मान्महत्वास्थितानेता नानाया
नो धार्तराष्ट्रानुपूर्वमपापिनः सांप्रतमपि पापमेवाश्रयेत् नान्य
तर्किंचित्स्त्वमित्यर्थः तथावायुज्यतोस्मान्महत्वेत एव पापि
नो भविष्यति नास्माकं कापि क्षतिः पापासंबंधादित्यभिप्रायः ३६
फलाभावादनर्थसंभवाच्च परहिंसानकर्तव्येति न च श्रेयोनुपपन्ना
मीत्यारम्भो तदुपसंहरति ॥ अहं फलाभावो नर्थसंभवश्च तच्छ
हेन परामृश्यते हृष्टस्त्वाभावमाह स्वजनं हीति मायवेतिल
त्मीपते त्वात्रालत्मीके कर्मणि प्रवर्तयितुमर्हसीति भावः ३७ ॥

सदानंदी टी ॥

नन्वातनायिनो हिंसान च पापकरी स्यता अग्निदोगरदंष्ट्रेव शास्त्र
पाणि र्थनापहः ५ क्षेत्रदारापहारी च घडे ते श्राततायिनः श्रातता
यिनमायांते हन्यादेवा विचारयन् ६ नाततायिवधे दोषो हंतुम
वतिकश्चन इति शास्त्रेण हंतव्याः शात्रवश्चेति चेच्छृणु ७ पापमे
वाश्रयेदस्मात्तत्र श्रेयोपिकथंचन पापिनो न स्वत्वं किंचिद्दृष्टं नाह
ष्टम एवपि ८ न हिंसात्सर्वभूतानीत्येवमनुशासनान् अर्थ
शास्त्रात्तु बलवद्द्वर्मशास्त्रमिति स्मृतेः ९ अस्मानुयुज्यतो हत्वेतान
त्येतानाततायिनः पापमेवाश्रयेन्नान्यच्छ्रेय इत्यर्थ एव वा १० पर
हिंसानकर्तव्या सर्वश्रेयोभिधातिनी ततो नैतान्वयं हत्वा योग्याः
स्वीयानद्यानपि नैव तेषां वधे हृष्टं स्त्वं नो भाति मायव नास्मिन्
कर्मण्यलत्मीके प्रवर्तयितुमर्हसि ३७ ॥

नीलकंटी टी ॥

श्राततायिनः अग्निदोगरदंष्ट्रेव शास्त्रपाणि र्थनापहः क्षेत्रदारहर
श्चेव घडे ते श्राततायिनः श्राततायिनमायांते हन्यादेवा विचारयन्
नाततायिवधे दोषो हंतुमैवतिकश्चन इति यद्यप्येवं तथापि पतान्
हत्वा अस्मान्पापमेवाश्रयेत् श्राततायिवधे हि अर्थशास्त्रविहि
तः न हिंसात्सर्वभूतानीति तथैवमनुशास्त्रं तच्च पूर्वस्मात्प्रबले यथा
क्रियाज्ञवल्केन स्मृत्योर्विरोधेन्यायस्तु बलवान्व्यवहारतः अर्थ
शास्त्रात्तु बलवद्द्वर्मशास्त्रमिति स्थितिरिति अस्मान्महत्वापतान्

आनेदी टीका

आततायिनः सतोपि धृतगृहस्य पुत्रान् हत्वा पापमेव ऊलक्ष्य
कृतं वक्ष्यमाणप्रकारेण श्रयेदित्यर्थः ॥ ३१ ॥ एतदेव विशेषयति तस्मादिति

रामकंदी टीका ।

स्पष्टम् ३१ ॥

लासिकी वखुमी टीका

अग्निदोगरदंष्ट्रे वशस्त्रपाणिर्धनापहः क्षत्रदारहरश्चैव षडे
ते आततायिन इति स्मरणे देतेषां सर्वेषां आततायित्वात् आत^{मा}
तायिनमायाते हन्यादेवा विचारयन् नाततायिवधे दोषो ह
न भवति कश्चनेन तु क्तेराततायिवधे हंत दोषाभावप्रतीतिर्ह
न व्याप्यैते इति तत्राह सार्धे न पापमिति एतानां आततायिनां
हत्वास्मान् पापमेवाश्रयेत् न दृष्टादृष्टप्रयोजने यतो न हि
स्यात्सर्वभूतानीति धर्मशास्त्रादाततायिने हन्यादित्यर्थः शास्त्र
स्य दुर्बलत्वात् यदुक्ते याज्ञवल्केन स्मृत्या विरोधेन्यायस्तु
बलवान्यवहारतः अर्थशास्त्राच्च बलवद् धर्मशास्त्रमिति सि
तिः यस्मादवम् ॥ ३१ ॥ न केवलं पारलौकिकं सत्त्वं नास्ति ऐहिकमपि ने
त्याह स्वजनमिति ३०

रामवीरसमिद्धोधिनी ॥

प्रीतिरूपं चेष्टं हरे तावदास्तां प्रत्युतानिष्ठापतिरेवेत्याह पाप
मेवेति एतानां चार्यादीन् हत्वा ततायिनः संपन्नानस्मान्पाप
मेवाश्रयेन्न तर्हि किं विदिष्टं स्यात् आततायिलक्षणं च अग्निदो
गरदंष्ट्रे वशस्त्रपाणिर्धनापहः क्षत्रदारहरश्चैव षडेते आ
ततायिन इति उक्तमर्थमुपसंहरति तस्मादिति यस्माद्धं
वधे फलाभावो न र्थापतिश्च तस्माद्धेतोः ३० ॥

आततायिनः पापमेवाश्रयेदित्यपरायोजिता तथाचपतपवास्मह
येननमृपेननतवयमेतेषां वधेननन्त्यामइतिभावः ३६ ॥ ३७ ॥

॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥
॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥

145

ननु अग्निदीगर्दप्रवशास्त्रपाणिनायहः क्षत्रदारापहतायघडतद्वामतायित
इति स्मृतेरेषां दुर्घोपनादीनां सर्वैः प्रकारैराततायित्वादाततायितमायानंद
त्वादेवाविचारयन् नाततायिवधेदोषोदंतुर्भवतिकश्चनेतिवचनादुक्तव्याप
वैत ३त्याशंक्याह

रामचंद्रसरस्वतीकृतटीका ॥

पापमेवेति स्थितानित्यथाहृत्यसमानकत्वेकताज्ञेया शेषस्यष्टे
नहिंस्पादितियमंशास्त्रादाततायिनं हन्यादित्यर्थशास्त्रं दुर्बलमि
तिभावः तदुक्तं अर्थशास्त्रात्तुबलवद्धर्मशास्त्रमिति स्थितिरिति
नचश्रेयोनुपपन्ना मत्पारभ्यसत्त्वादिवाक्याभावाच्चेतद्व्यासाकंयु
क्तइतियदुक्तंतदुत्तरत्रविशेषाभिधित्सयातावन्निगमयति तस्मा
दिति किंच आहृतो ननिवर्तेतद्युतादपिरणदपि विजितंतत्रिय
स्येयुद्धं यमोयुद्धं जितेचधर्मं धने तस्यापिश्रेयः साधनमतोश्रेयः
अतद्यदेश्रेयो ननुबन्धि अन्यथाश्रेयादीनामपि धर्मतापत्तेः त
तश्चाश्रेयो नुबन्धितयाप्येतद्विजयादीनामनाकांक्षिणीयत्वेनश्रे
यस्त्वाभावात् अस्पृश्यद्विजयादीनामनाकांक्षिणीयत्वेनश्रे
यस्त्वाभावात् अस्पृश्यद्विजयादीनामाह स्वजनंहीतिसार्थसप्तभिः ॥ ३७ ॥

श्रेयादिभिः
क्षेत्रियस्य

Handwritten text at the top of the page, likely a header or title, in Devanagari script. The text is faint and partially obscured by a diagonal crease.

Main body of handwritten text in Devanagari script, arranged in approximately 10 horizontal lines. The text is very faint and difficult to decipher due to fading and the diagonal crease.

74

भाषा अनुवाद

जो कहो कि घरमे आग लगाय या विष फिलाय मारे अथवा व
ध करनेको लड्डू उढाये और धन हरन करे या भूमि छीनले और
स्त्री हरिलेनेवाला ये छुवो आततायी कहातेहै इनके मारनेमें दो
ष नही है ऐसा शास्त्र अर्थात् नीतिमे लिखाहै इस बात पर अर्जु
न उत्तर देतेहै कि यह आपकी अभिप्राय केवल नीति युक्तहै पर
धर्मशास्त्रके अपेक्षा यह नीति पक्ष दुर्बलहै याज्ञवल्क्यने कहाहै
कि नीति और धर्मका जहां विरोध हो तहां स्मृति मूलक युक्ति ब
लवतीहै और अर्थशास्त्रसे धर्मशास्त्र प्रबलहै इससे आततायि
खरू आचार्य आदिकको नाश करनेसे हमको अवश्य महापाप
होगा और इन लोगोंका वध अयोग्यहै और अथर्म लोक परलोक
मे अवश्य और दुःखका मूलहै तो कहो हे माधव हम अपने खज
नको विनाश करिके कैसे सुखी होगे इसमें बन्धु समेत धृतराष्ट्र
पुत्रोंको मारनेको मेरी सामर्थ्य नही है ॥ ३७ ॥

दोहा ॥

इन अतितायिनके दने हमे पापकदोग कौरव स्वबांधवको
हमे ताते दननयोग ३० ॥

[The text in this image is extremely faded and illegible.]

Figure 6

यद्यप्येतेन पश्यामि लोभोपहतचेतसः कुल
क्षयकृतं दोषं मित्रद्वेष्टे च पातकं ३५ ॥

भाष्यं नास्ति आनन्दगिरिकृतटीका ॥

कथं तर्हि परेषां कुलक्षये स्वजनहिंसायां च प्रवृत्तिस्तत्राह यद्य
पीति लोभोपहतबुद्धित्वात्तेषां कुलक्षयादिप्रयुक्तदोषप्रतीत्य
भावात् प्रवृत्तिविरुद्धः सम्भवतीत्यर्थः ॥ ३५ ॥

स्वामिकृतटीका ॥

ननु चेदेषामपि बंधुवधदोषे समाने सति यथेवेते बंधुवधदो
षमंगीकृत्य युद्धे प्रवर्तन्ते तथेव भवानपि प्रवर्ततां किमनेन वि
षादेनेत्यादिभेदबुद्धिभेदेन परिहरति यद्यपीति यद्यप्येते धार्तरा
ष्ट्रा लोभोपहतचेतसः तिरस्कृतकर्तव्या कर्तव्यविवेकविज्ञाना
संतः कुलक्षयकृतं गोत्रवधनिमित्तं दोषं मित्रद्वेष्टे च पातकं न
पश्यन्ति ॥ ३५ ॥

रामानुजभाष्य उपक्रमे ॥ ३५ ॥

अभिनवगुप्तकृतटीका ॥

परितापातिशयसूचनायात्मगतमेवार्जुनो वचनमाह अहो व
तेति ॥ ३५ ॥

परमार्थप्रपाटी ॥

अथ तेपि कथं पुत्रपौत्रोचितं व्यवहारं नरक्षेतीत्याह लोभोपहत
चेतस इति राज्ञो भोगेच्छया उपहतत्पक्कस्यति चेतो येषां ते तथा पु
त्रादयश्च न भाजाभीतिरुक्तत्वात् ॥ ३५ ॥

वनमालीटीका ॥

आतिरिक्तज्ञेयस्य सति स्वजनं हीति माया लक्ष्म्याथ वः पुतिर्मयि
कः प्रमत्तो नाः प्रतिद्वेष्ट इति वचनात् मानसियतेथ वः पुतिर्मयि
यवः समोदायस्य स्याथ वः माथो ह्यनर्थमो वरुणिवर्तयतीति न

तथास्माकं यद्यप्येतेषां बंधुवधदोषे समाने सति ते तमंगीकृत्य युद्धे यदि प्रव
र्तेरनु तर्हि त्वमपि तथेव प्रवर्तस्व किमनेन विषादेन तत्राह यद्य
पीति यद्यप्येते दुष्टा पनादयो राज्ञो लोभेन नष्टविवेका कुलवधात्
शर्मदोषं न पश्यन्ति ॥ ३५ ॥

कुसुमवेजयनीटीका ॥

ननु यथा तवेते वन्यवस्तुत्वात् त्वमप्येतेषां वन्यवस्तुत्वं न संदेहः किं

गी.
टी.
प्र.

तेतेस्त्रेहं त्यक्त्वा त्वां हन्तुमिच्छन्ति त्वं त्वतिस्त्रेहाशक्तपतान् हंतं
नेच्छुः सीति कथमिति चेत्तत्राह यद्यप्येतेनेति लोभोपहतचेत
सः राज्यादिलोभेन नष्टबुद्धयः कुरस्वभावापेतैर्योथनादयः
यद्यपि कुलक्षयेन कृतं दोषं मित्रेन्द्रो हे वपातकं च न पश्यंति त
थाप्यस्माभिः कथं न ज्ञेयमित्युत्तरं एतान्वयः ३५ ॥

तच्चरणवद्वि
मुक्तः ५
विचारान्तरया
उद्भूतविचारय
न्ति ५

कथं न ज्ञेयं येषां कुलक्षयेन जनहिंसायां वप मधुसूदनी ॥ यन्निस्त्राहः

लोभोपहतबुद्धित्वात्तेषां कुलक्षयादिनिमित्तदोषप्रतिसंथाना
भावात् प्रवृत्तिः संभवतीत्यर्थः अतएव भीष्मादीनां शिष्टानां वंध
बंधप्रवृत्तत्वाच्छिष्टाचारत्वेन वेदमूलत्वादितरेषामपि तत्प्रवृत्ति
रुचितेत्यपास्तम् हेतुदर्शनाच्चेति न्यायात् तत्र हिलोभादिहेतुद
र्शने वेदमूलत्वेन कल्प्यते इति स्थापितम् यद्यप्येतेन पश्यंति तथा
पि कथमस्माभिर्न ज्ञेयमित्युत्तरं स्त्रोकेन संबध्यः लब्धयप्येते लो
भात् प्रवृत्तास्तथाप्याह तो न निवर्तेत मृतादपि इति विहितं तत्र
यस्येत्यादिभिः तत्रियस्य बुद्धं यमेयं दर्शितं च यमेयं न मिति य
मेषां निश्चयाच्च वतो वते राहूतत्वाद्युद्धप्रवृत्तिरुचितेवेति शं
क्याह ॥ ३५ ॥

स एवपि

सदानंदी ॥

कथं न हि परेषां हि धर्मशास्त्रविदामपि कुलक्षये प्रवृत्तिश्चेत्यतः
आहार्जुनो वचः १ लोभाच्छादितबुद्धित्वाद्दोषेऽपि बलवत्तरे भव
त्तेषां प्रवृत्तिश्च नास्माकं सोचितो भवेत् २ न वेदमूलिका सास्ति
प्रवृत्तिर्लोभमूलिका शिष्टानामपि न शास्त्राभीष्मादीनां विवेकि
भिः ॥ ३५ ॥

नीलकंठी टी. ॥ उपक्रमे ॥ ३५

आनेदी टीका यथातं वितर्कयति तथेते किं न
सुगमोद्यः ३५ ॥ विचारयन्ति इत्याह यदीति ३५

रामकंदी टीका

स्पष्टम् ३५

नन्वेते यथावंधुवधे प्रवर्तन्ते तथा
भवानपि प्रवर्तन्तामित्यत आह

लासिकी

वसुधाम्नी टीका ॥

कुलतपकृतं दोषं
मित्रदोहे च पातकं

एते धार्तराष्ट्रालोभेन गर्वोपहृतं मलिनीभूतं विवेकाभा
वमापत्रं चेत्तोये घोतादृशाः सन्तः यद्यपि न पश्यन्ति माप-
श्यन्तः ॥ ३५ ॥

रामवीरसमिद्धोद्यिनी ॥

इममेवार्थं पुनर्देह्यपत्यासेन दृढयति स्वजनं दीति ननु यथे
वंतर्हि फलाभावेन दोषदर्शनेन च किमिति यरेन विरमंती
त्याह यद्यपीति ३६ ॥

संविद्धे वाच्ये
अथवा अथवा

149

॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥
॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

भाषा अनुवाद ॥

जो कहो कि यह बात दोनो ओर समाने है परन्तु वे लोग इसको
नमानिके जैसे बुझ करने को तयार खड़े हैं तेसे तुम भी संग
मइनके साथ करो इस बातमें घेद करनेका क्या प्रयोजन है
इसपर कहते हैं कि राज्यलोभसे विचार रहित डुरीयन आदि
ऊलझय कृत दोष और मित्र दोहसे जो पातक अशुभरूप नि
से नही देखते और नही गिनते हैं ३५ ॥

दोहा

हेमाथव कैसे स्वजनके सारे हंसखी होय यद्यपियद
नदि वैषते लोभदरे चित जोय ३६ ॥

कथं न ज्ञेयमस्माभिः पापादस्मात्त्रिवर्तितं कु
लक्षयकृतं दोषं प्रपश्यद्विर्जनादेन ३५ ॥

भाष्यं नास्ति आनन्दगिरिकृतटीका ॥

परैषामिवास्माकमपि प्रवृत्तिविस्मयः सम्भवेदिति चेत्त्रेत्याह
कथमिति कुलक्षयेति कुलक्षये मित्रदोहे च दोषं प्रपश्यद्वि
रस्माभिस्तदोषशब्दितं पापं कथं न ज्ञातव्यं तदज्ञानं तत्परिहारा
सम्भवादस्मात् पापात्त्रिवर्त्यर्थं तदज्ञानमपेक्षितमिति पा
पपरिहारार्थिनामस्माकं न युक्ता युद्धे प्रवृत्तिरित्यर्थः ३५ ॥

स्वामिकृतटीका ॥

हे जनार्दन तथापि अस्माभिः कुलक्षयकृतं दोषं प्रपश्यद्विरस्मा
त्पापात्त्रिवर्तितं कथं न ज्ञेयं निवृत्तये बुद्धिः कर्तव्येत्यर्थः तमेव
दोषं दर्शयति कुलक्षय इति ॥ ३५ ॥

रामानुजभाष्यं उपक्रमः ३५ ॥

अभिनवगुप्तकृतटीका ॥ ३५ भाष्यं

परमार्थप्रणा ॥

अस्माभिः स्मरणवद्विरस्मात्पापात्त्रिवर्तितं कथं न ज्ञेयं किं तस्या
पमित्याह किं भूतेरस्माभिः कुलक्षयकृतं दोषं प्रपश्यद्विः भो
जनार्दन संजिहीर्षो वदेति शेषः ॥ ३५ ॥

वनमाली ॥

तथा दोषं प्रपश्यद्विरस्मात्पापात्त्रिवर्तितं कथं न ज्ञेयं ३५ ॥

ऊरुमवैजयन्तीटीका ॥

नन्वाहूतो न निवर्तते तद्गुतादपिरणदपीति वचनेन लक्षत्रियाणां
युद्धादनिवर्तने निरूपितं परैराहूतत्वं कथं निवर्तते इति चेत्
आह कथं न ज्ञेयमिति अस्मात्ज्ञातिवधरूपात्पापात्त्रिवर्तितं
त्वदाश्रितैरस्माभिः कथं न ज्ञेयमपि तज्ज्ञेयमेवेत्यर्थः कुलक्ष
यकृतं दोषं प्रपश्यद्विः ॥ ३५ ॥ कुलक्षयेन कृतं दोषं यत्तत्प्रपश्यद्विः

मधुसूदनी ॥

अस्मात्पापाद्वधुवधफलकयुद्धरूपात् प्रयत्नार्थः श्रेयःसाधनता
ज्ञानं हि प्रवर्तकं श्रेयश्च तद्यदश्रेयो ननु वेधि अन्यथा श्रेयनादी

ननु यद्यप्येते लोभात्प्रवृत्ता लोभापाहूतो न निवर्तते तद्गुतादपिरणदपि यस्मैत्यादिभिः लक्षत्रिय
स्य युद्धे यमो युद्धार्जितं वधमर्थं यनमिति धर्मशास्त्रे निश्चयाद्भवतां च तैराहूतत्वाद्युद्धे प्रवृत्ति
रुचिते वेति शेषाह ॥

जनार्दन दुष्टजनानां सा
दीन्मर्दयति पीडयतीति संबो
धनेन भवतापि कुनरदण
येव कंसदयो निहिता अत्र
तेषां वधेन कर्तुं एतां विनाश
तन्नुलोचितं धर्मविनाशा
दस्मान्महानधर्ममिव
दत्तायुद्धान्निवर्तनमेवास्माकं
श्रेय इति सूचितम् ॥ १ ॥

गी.
टी.
प्र. ३

नामपि धर्मत्वापत्तेः तथा चोक्तं फलतोपि च यत्कर्मनानर्थे
नानुबध्यते केवलं प्रीतिहेतुत्वात्तद्वर्म इति कथित इति ततश्चा
श्रेयोनुबन्धितया शास्त्रादिपि शेषेनादाविवास्मिन्नुद्धेपि ना
स्माकं प्रवृत्तिरुचितेति एवं च विजयादीनामश्रेयसत्वात्तानां कांति
तत्प्राप्त्यर्थं ननु वर्तितव्यमिति द्वयं कथितं ननु यानुबन्धित्वेनाश्रेय
स्त्वमेव प्रपञ्चयन्नाह ॥ ३५ ॥

सदानेदी ॥

यद्यप्येते प्रवृत्ताः सुलोभात्तदपि शास्त्रतः तव प्रवृत्तिरुचिताय
द्धेवाकामतः परैः १ आहूतो न निवर्तते तद्युतादपिरणदपि तत्रि
यस्यास्ति धर्मो यमिदं त्राहार्जुनो वचः २ श्रेयः साधनताज्ञानेन
रुष्यस्य प्रवर्तकं अश्रेयो ननु बन्धि स्याद्धेयो नो ह एमात्रकं ३ अ
न्यथा धर्मतापत्तिः शेषादीनामपि पण्यतां फलतोपि च यत्कर्मना
नर्थे नानुबध्यते ४ केवलं प्रीतिहेतुत्वात्तद्वर्मत्वेन कीर्त्यते यदि
येनेष्टसिद्धिः स्यादनिष्टाननुबन्धिना ५ तस्य धर्मत्वमिष्टततः
शेषादिवर्जने यदा तु चोदनागम्यः कार्याकार्यानेपक्षया ६ धर्मः
प्रीतिनिमित्तं स्यान्नदाश्रेनेपि धर्मता अतो अश्रेयोनुबन्धित्वाच्छास्त्र
तोपिरणे ननः ॥ प्रवृत्तिरुचितो बन्धुवयरूपेऽलक्षये ७ ३५ ॥

नीलकंठी ॥

ननु आहूतो न निवर्तते तद्युतादपिरणदपीति विज्ञेनं तत्रियस्येति
च युद्धादनिवृत्तिः हिंसयो च वृत्तिः तत्रियस्येष्टा तत्कथं युद्धादनिवृ
त्तिः हिंसया च वृत्तिः तत्रियस्येष्टा तत्कथं युद्धादनिवृत्तिमिच्छामी
त्पाशं क्वाह कथमिति साहिलोभमूलिका स्मृतिः कुलक्षयदोष
विधिना वाध्यते यथा ओडुंबरीं स्पृष्ट्वा ह्येदिति स्पर्शनविधिना वि
रुद्धा सती ओडुंबरीं सर्ववेष्टनं स्मृतिर्वाध्यते लोभमूलकत्वात् त
द्वत् न हि विधिमात्राद्यत्किंचित्कर्तव्यं शेषादीनामधर्मरूपाणां
मप्यवश्यानुष्ठेयत्वापत्तेः तस्माद्यत्फलतो ननु धर्मातिरेकविहितं
धर्मरूपमनुष्ठेयं यथोक्तं फलतोपि च यत्कर्मनानर्थे नानुबध्य
ते केवलं प्रीतिहेतुत्वात्तद्वर्म इति कथ्यत इति शेषादिवत्पापाव
बन्धित्वात् युद्धं त्वाज्यमेवेत्यर्थः ३५ ॥

सर्ववेष्टयतवेति

३५

शानेदी टीका

~~एतेदेवविनिश्चयदीयति ३५ ॥~~

रामकंठी टीका

सप्तम ३५

लासिकी वस्त्रयुती टीका ॥

~~अतोनिष्ठलोभोवद्विःकर्तव्येनयेः पर्यालोचयद्विः दोषमे~~
~~माह हेजनार्दन प्रस्माभिः कुलक्षयकृतं दोषं प्रपश्यद्विः~~
~~पर्यालोचयद्विः प्रस्मात्पात्रिवर्तितं कथं न ज्ञेयं निष्ठनावेव~~
~~बुद्धिः कर्तव्येनयेः कुलक्षयकृतं दोषमाह ॥ ३५ ॥~~

रागवीरसमिद्धोधिनी ॥

यथेषांलोभांधतयादोषावलोकनमनपेक्षप्रवृत्तिः संवर्ते
वमस्माकमपिभवतित्याशंकादकथमिति अस्मादकुल
क्षयपात्रिवर्तितं मस्माभिः कथं न
ज्ञेयमपि तत्तात्तु योग्यमेव यतः कुलक्षयकृतं दोषं प्रकर्षे
णपार्यवसानिकफलविचारणरूपेण यप्रपद्विः नत्वेतेरि
व लोभांधतयातडपेक्षां कुर्वद्विरिति ३५ ॥

॥ श्री गणेशाय नमः ॥

第 10 期

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

ਸਿੰਘਾਂ ਦੀ ਤਜਵੀਜ਼ : ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿੰਘਾਂ ਦੀ ਤਜਵੀਜ਼

1892

2014-15-16-17-18-19-20-21-22-23-24-25-26-27-28-29-30-31-32-33-34-35-36-37-38-39-40-41-42-43-44-45-46-47-48-49-50-51-52-53-54-55-56-57-58-59-60-61-62-63-64-65-66-67-68-69-70-71-72-73-74-75-76-77-78-79-80-81-82-83-84-85-86-87-88-89-90-91-92-93-94-95-96-97-98-99-100-101-102-103-104-105-106-107-108-109-110-111-112-113-114-115-116-117-118-119-120-121-122-123-124-125-126-127-128-129-130-131-132-133-134-135-136-137-138-139-140-141-142-143-144-145-146-147-148-149-150-151-152-153-154-155-156-157-158-159-160-161-162-163-164-165-166-167-168-169-170-171-172-173-174-175-176-177-178-179-180-181-182-183-184-185-186-187-188-189-190-191-192-193-194-195-196-197-198-199-200-201-202-203-204-205-206-207-208-209-210-211-212-213-214-215-216-217-218-219-220-221-222-223-224-225-226-227-228-229-230-231-232-233-234-235-236-237-238-239-240-241-242-243-244-245-246-247-248-249-250-251-252-253-254-255-256-257-258-259-260-261-262-263-264-265-266-267-268-269-270-271-272-273-274-275-276-277-278-279-280-281-282-283-284-285-286-287-288-289-290-291-292-293-294-295-296-297-298-299-300-301-302-303-304-305-306-307-308-309-310-311-312-313-314-315-316-317-318-319-320-321-322-323-324-325-326-327-328-329-330-331-332-333-334-335-336-337-338-339-340-341-342-343-344-345-346-347-348-349-350-351-352-353-354-355-356-357-358-359-360-361-362-363-364-365-366-367-368-369-370-371-372-373-374-375-376-377-378-379-380-381-382-383-384-385-386-387-388-389-390-391-392-393-394-395-396-397-398-399-400-401-402-403-404-405-406-407-408-409-410-411-412-413-414-415-416-417-418-419-420-421-422-423-424-425-426-427-428-429-430-431-432-433-434-435-436-437-438-439-440-441-442-443-444-445-446-447-448-449-450-451-452-453-454-455-456-457-458-459-460-461-462-463-464-465-466-467-468-469-470-471-472-473-474-475-476-477-478-479-480-481-482-483-484-485-486-487-488-489-490-491-492-493-494-495-496-497-498-499-500-501-502-503-504-505-506-507-508-509-510-511-512-513-514-515-516-517-518-519-520-521-522-523-524-525-526-527-528-529-530-531-532-533-534-535-536-537-538-539-540-541-542-543-544-545-546-547-548-549-550-551-552-553-554-555-556-557-558-559-560-561-562-563-564-565-566-567-568-569-570-571-572-573-574-575-576-577-578-579-580-581-582-583-584-585-586-587-588-589-590-591-592-593-594-595-596-597-598-599-600-601-602-603-604-605-606-607-608-609-610-611-612-613-614-615-616-617-618-619-620-621-622-623-624-625-626-627-628-629-630-631-632-633-634-635-636-637-638-639-640-641-642-643-644-645-646-647-648-649-650-651-652-653-654-655-656-657-658-659-660-661-662-663-664-665-666-667-668-669-670-671-672-673-674-675-676-677-678-679-680-681-682-683-684-685-686-687-688-689-690-691-692-693-694-695-696-697-698-699-700-701-702-703-704-705-706-707-708-709-710-711-712-713-714-715-716-717-718-719-720-721-722-723-724-725-726-727-728-729-730-731-732-733-734-735-736-737-738-739-740-741-742-743-744-745-746-747-748-749-750-751-752-753-754-755-756-757-758-759-760-761-762-763-764-765-766-767-768-769-770-771-772-773-774-775-776-777-778-779-780-781-782-783-784-785-786-787-788-789-790-791-792-793-794-795-796-797-798-799-800-801-802-803-804-805-806-807-808-809-810-811-812-813-814-815-816-817-818-819-820-821-822-823-824-825-826-827-828-829-830-831-832-833-834-835-836-837-838-839-840-841-842-843-844-845-846-847-848-849-850-851-852-853-854-855-856-857-858-859-860-861-862-863-864-865-866-867-868-869-870-871-872-873-874-875-876-877-878-879-880-881-882-883-884-885-886-887-888-889-890-891-892-893-894-895-896-897-898-899-900-901-902-903-904-905-906-907-908-909-910-911-912-913-914-915-916-917-918-919-920-921-922-923-924-925-926-927-928-929-930-931-932-933-934-935-936-937-938-939-940-941-942-943-944-945-946-947-948-949-950-951-952-953-954-955-956-957-958-959-960-961-962-963-964-965-966-967-968-969-970-971-972-973-974-975-976-977-978-979-980-981-982-983-984-985-986-987-988-989-990-991-992-993-994-995-996-997-998-999-1000-1001-1002-1003-1004-1005-1006-1007-1008-1009-1010-1011-1012-1013-1014-1015-1016-1017-1018-1019-1020-1021-1022-1023-1024-1025-1026-1027-1028-1029-1030-1031-1032-1033-1034-1035-1036-1037-1038-1039-1040-1041-1042-1043-1044-1045-1046

11. 有数只 500 瓦的白炽灯，额定电压为 220 伏，额定功率为 500 瓦，问：(1) 每只灯的电阻多大？(2) 若将 10 只灯串联在 220 伏的电路中，问：(3) 若将 10 只灯并联在 220 伏的电路中，问：

1954年10月1日

不問而知 前知事也 前知事也 前知事也

...

...

FRANK STEPHENSON, JR. 1915-1916

भाषा अनुवाद ॥

तौ भी हे जनार्दन हम लोग ऊलक्षयकृत दोष जानिके भी उ
स महापापसे कौन शान्त होय अर्थात् हमको जानि हृदिके
इस युद्धसे निवृत्त होना ही उचित है ॥ ३५ ॥

दोहा

ऊलक्षय करे जो दोस दे मित्र दोह किये पाप कैसे छूटन
न जान दमयादि पाप तें ग्राय ३५ ॥

1. 1914-15
2. 1915-16
3. 1916-17
4. 1917-18
5. 1918-19
6. 1919-20
7. 1920-21
8. 1921-22
9. 1922-23
10. 1923-24
11. 1924-25
12. 1925-26
13. 1926-27
14. 1927-28
15. 1928-29
16. 1929-30
17. 1930-31
18. 1931-32
19. 1932-33
20. 1933-34
21. 1934-35
22. 1935-36
23. 1936-37
24. 1937-38
25. 1938-39
26. 1939-40
27. 1940-41
28. 1941-42
29. 1942-43
30. 1943-44
31. 1944-45
32. 1945-46
33. 1946-47
34. 1947-48
35. 1948-49
36. 1949-50
37. 1950-51
38. 1951-52
39. 1952-53
40. 1953-54
41. 1954-55
42. 1955-56
43. 1956-57
44. 1957-58
45. 1958-59
46. 1959-60
47. 1960-61
48. 1961-62
49. 1962-63
50. 1963-64
51. 1964-65
52. 1965-66
53. 1966-67
54. 1967-68
55. 1968-69
56. 1969-70
57. 1970-71
58. 1971-72
59. 1972-73
60. 1973-74
61. 1974-75
62. 1975-76
63. 1976-77
64. 1977-78
65. 1978-79
66. 1979-80
67. 1980-81
68. 1981-82
69. 1982-83
70. 1983-84
71. 1984-85
72. 1985-86
73. 1986-87
74. 1987-88
75. 1988-89
76. 1989-90
77. 1990-91
78. 1991-92
79. 1992-93
80. 1993-94
81. 1994-95
82. 1995-96
83. 1996-97
84. 1997-98
85. 1998-99
86. 1999-00
87. 2000-01
88. 2001-02
89. 2002-03
90. 2003-04
91. 2004-05
92. 2005-06
93. 2006-07
94. 2007-08
95. 2008-09
96. 2009-10
97. 2010-11
98. 2011-12
99. 2012-13
100. 2013-14

153

1. 1914-15
2. 1915-16
3. 1916-17
4. 1917-18
5. 1918-19
6. 1919-20
7. 1920-21
8. 1921-22
9. 1922-23
10. 1923-24
11. 1924-25
12. 1925-26
13. 1926-27
14. 1927-28
15. 1928-29
16. 1929-30
17. 1930-31
18. 1931-32
19. 1932-33
20. 1933-34
21. 1934-35
22. 1935-36
23. 1936-37
24. 1937-38
25. 1938-39
26. 1939-40
27. 1940-41
28. 1941-42
29. 1942-43
30. 1943-44
31. 1944-45
32. 1945-46
33. 1946-47
34. 1947-48
35. 1948-49
36. 1949-50
37. 1950-51
38. 1951-52
39. 1952-53
40. 1953-54
41. 1954-55
42. 1955-56
43. 1956-57
44. 1957-58
45. 1958-59
46. 1959-60
47. 1960-61
48. 1961-62
49. 1962-63
50. 1963-64
51. 1964-65
52. 1965-66
53. 1966-67
54. 1967-68
55. 1968-69
56. 1969-70
57. 1970-71
58. 1971-72
59. 1972-73
60. 1973-74
61. 1974-75
62. 1975-76
63. 1976-77
64. 1977-78
65. 1978-79
66. 1979-80
67. 1980-81
68. 1981-82
69. 1982-83
70. 1983-84
71. 1984-85
72. 1985-86
73. 1986-87
74. 1987-88
75. 1988-89
76. 1989-90
77. 1990-91
78. 1991-92
79. 1992-93
80. 1993-94
81. 1994-95
82. 1995-96
83. 1996-97
84. 1997-98
85. 1998-99
86. 1999-00
87. 2000-01
88. 2001-02
89. 2002-03
90. 2003-04
91. 2004-05
92. 2005-06
93. 2006-07
94. 2007-08
95. 2008-09
96. 2009-10
97. 2010-11
98. 2011-12
99. 2012-13
100. 2013-14

जलक्षये प्रणश्येति जलधर्माः सनातनाः य
मेनष्टे जलं कृत्स्नं मयर्मेभिभवत्सुत धः ॥

भाष्यं नास्ति

आनन्दगिरिकृतटीका ॥

कोऽसौ जलक्षये दोषो यदृशनायुष्माकं युद्धाडपरतिरेपेत्पते २५
तत्राह जलेति जलस्य हि क्षये जलसम्बन्धिनश्चिरन्तनायर्मे
स्तनदग्निहोत्रादि स्त्रिया साध्या नाशस्तपयंति कर्तृरभावादित्य
र्थः धर्मनाशेऽपि किं स्यादिति चेत् तत्राह धर्म इति जलप्रयुक्ते य
मे जलनाशो देव नष्टे जलक्षयकरस्य जलपरिशिष्टमविल
मपि तदीयोऽधर्माः भिभवत्सुत धः ॥ तस्य जलं भवतीत्यर्थः
धः ॥

स्वामिकृतटीका ॥

जलक्षय इति जलक्षयस्य पारंपर्येण नरकप्राप्तिकारणत्वे दर्श
यति जलक्षये गोत्रघट्टाणां विनाशे सनातनाः पारंपर्यागताः चिरन्तनाः
जलधर्माः प्रणश्येति धर्मेनष्टे कृत्स्नं मपि जलं नष्टं प्रधर्मेभिभ
वति तिरस्करोति उन्नापि प्रधर्मेभिभवति उद्भवति तन्निवारक
धर्मस्याभावादित्यर्थः धः ॥

रामानुजभाष्यम् उपक्रमेऽर्थः ॥

अभिनवग्रन्थकृतटीका ॥ श्लोकेऽर्थः ॥ धः ॥ नास्ति

परमार्थप्रपाटी ॥

अथ जलक्षये प्रणश्येतीत्यादिवाक्येऽर्थोऽवदध्यायांते पापपर्यवसि
मु नमर्थः क्तवान् ॥ धः ॥

वनमालीटी ॥

तमेव दोषं दर्शयति जलेति परंपराप्राप्ताः प्रवर्तकाभावात्ततो
वसिष्टे कृत्स्नं मपि जलमधर्मेऽप्यप्राप्तेति धः ॥

जलमेवैजयन्तीटी ॥

ननु कोऽसौ दोषो पतो युद्धात्वं विरमसीत्यपेक्षायां तमेव दोषमाह
जलक्षय इति जलक्षये सति सनातनाः परम्पराप्राप्ताः जलधर्माः
जलावितधर्माः प्रणश्येति नाशप्राप्तुवंति कर्तृणामभावाद्धर्मण

गी.
टी.
प्र.

मपभावरूप्यः धर्मनष्टे सति जानित्वेनैकवचने कृत्स्नं समग्रं
जलमुताप्य धर्मो भिभवति स्वाधीनं करोति समस्तजलमभिवा
प्यजलीनैः प्राणिभिः स्वातुकूलं कर्म कारयतीत्यर्थः ४॥

मधुसूदनी ॥ एवं विजयादीनामश्रेयस्त्वनानाकांतितत्वात्

तदर्थं प्रवर्तितव्यमिति द्रष्टव्यं न मनसा न बुद्ध्या न च शब्देना
श्रेयस्त्वमेव प्रपंचयन्नाह
सनातनाः परंपराप्राप्ताः जलधर्माः जलोचिता धर्माः जलक्षये प्र
णश्यन्ति कर्तुरभावात् उतापि अग्निहोत्राय नुष्ठात् पुरुषनाशे
न धर्मनष्टे जात्यभिप्रायमेकवचनम् अवशिष्टे बालादिरूपं कृ
त्स्नमपि जलधर्मो भिभवति स्वाधीनतया व्याप्नोति उत शब्दः कृत्स्न
पदेन सेव्यते ४॥

सदानंदी ॥

महापापादिहेतुत्वाद्गुरुपित्रादिहिंसनात् सिद्धौ ह्यपरिरंसायाः प्रा
ह वाक्यानि शास्त्रवित् १ धर्माः परंपराप्राप्ताः प्रणश्यन्ति जलोचि
ताः जलक्षये यतः कर्तुरभावो दृश्यते तिनौ २ धर्मक्षये जले
सर्वमावालमपि सर्वथा अधर्मः स्ववशे कृत्वा व्याप्नोति श्रेश्ठ्यतः ३
नीलकण्ठी ॥

प्रणश्यन्ति अनुष्ठातृणां वृद्धानामभावात् अवशिष्टे बालादिरूपं वं
शं धर्मलोपादधर्मो भिभवति ४॥

ॐ
आनेदी टीका पतदेव विविच्य दर्शयति
ऊलक्षयेत्तुष्टान्दृष्टाणामसामभावात्कुलधर्मोऽदृष्टफलानि
त्यनेमिनिकांगादयः दृष्टफलाश्चस्त्रीरक्षादयः प्रणश्यानि
धः ॥

रामकेठी टीका

स्पष्टम् धः

लासिकी दलपत्नी टीका ॥

गोत्रपुरुषविनाशे सति सनातनाः पारम्पर्ययोगताश्चिरान्नः
धर्मो नष्टे सति प्रवृत्तिश्च दलालादिरूपम् निरस्तयेति धः ॥
ऊलधर्माः प्रणश्यन्ति धर्मोऽनष्टेऽवशिष्टे बालादिरूपं कृ
त्स्वमपि ऊलमधर्मोऽभिभवति निरस्तयेति धः ॥

रावीरसमिद्धोधिनी ॥

ऊलक्षयेदोषस्वरूपमाह ऊलक्षयेऽत्यादि ऊलसंबन्धिनो ध
र्माः प्रणश्यन्ति कर्तृणामभावादिति भावः धर्मनाशादेरुत्त
रोत्तरमनर्थरूपकार्यं दर्शयति धर्मेनष्टेऽत्यादि कृत्स्नं ऊलं
नाशादवशिष्टं धः ॥

सर्वत्र भवति ॥ इति श्री
विष्णुसहस्रनामस्तोत्रम् ॥ १०८ ॥

॥ इति श्री

॥ इति श्री

॥ इति श्री

॥ इति श्री
॥ इति श्री
॥ इति श्री
॥ इति श्री

॥ इति श्री

॥ इति श्री
॥ इति श्री
॥ इति श्री
॥ इति श्री

भाषा अनुवाद

मोड़ कुलक्षय कृत दोष कहते हैं कि कुलक्षय करने से सनातन जो कुलधर्म सो नष्ट होता है और धर्म हानि होने से वाकी जो कुल उसे अर्थम ग्रसिलेता है ध. ॥

दोहा ॥

कुलक्षय करे जो दोष को देखत दिय उनाथ कुलक्षय भय
ते नाम दें कुल के धर्म सनाथ ४॥

ਸਾਹਿਬੁ ਸਾਹਿਬੁ

ਸਾਹਿਬੁ ਸਾਹਿਬੁ ਸਾਹਿਬੁ ਸਾਹਿਬੁ ਸਾਹਿਬੁ ਸਾਹਿਬੁ
ਸਾਹਿਬੁ ਸਾਹਿਬੁ ਸਾਹਿਬੁ ਸਾਹਿਬੁ ਸਾਹਿਬੁ ਸਾਹਿਬੁ
॥ ੪ ॥ ਸਾਹਿਬੁ ਸਾਹਿਬੁ ਸਾਹਿਬੁ ਸਾਹਿਬੁ

156

॥ ੪ ॥

ਸਾਹਿਬੁ ਸਾਹਿਬੁ ਸਾਹਿਬੁ ਸਾਹਿਬੁ ਸਾਹਿਬੁ ਸਾਹਿਬੁ
॥ ੪ ॥ ਸਾਹਿਬੁ ਸਾਹਿਬੁ ਸਾਹਿਬੁ ਸਾਹਿਬੁ

अथर्माभिभवात्कृष्ण प्रदुष्यति कुलस्त्रियः स्त्री
षुडष्टासुवास्मैय जायते वर्णसंकरः ४१ ॥

भाष्यं नास्ति

आनन्दगिरिकृतटीका ॥

कुलक्षयकृतेः वशिष्ठकुलस्याधर्मप्रवणत्वे को दोषः स्यादि
ति तत्राह अथर्मेति पापप्रचुरे कुले प्रसूतानां स्त्रीणां प्रदुष्ट
त्वे किं प्रदुष्यन्ति तत्राह स्त्रीष्विति ४१ ॥

स्वामिकृतटीका ॥

अथर्मेति हे कृष्णगोपिकामनः कर्षणशील अथर्माभिभवा
त्कुलस्त्रियो विषुद्धवंशोद्भवाः प्रदुष्यन्ति स्वेरिणेण भवेति ता
सुस्त्रीषुडष्टासुदेवास्मैयदृष्टिवंशोद्भव वर्णसंकरो जायते
वर्णस्य वर्णांतरमिश्रीकरणं वर्णसंकरः ४१ ॥

रामानुजभाष्यम् उपक्रमः ॥ ४१ ॥

अभिनवशुभकृतटीका ॥ ४१ ॥ नास्ति

परमार्थप्रण ॥

सनातनाः परंपराप्राप्ताः वर्णसंकरः सर्ववर्णानामेकीभावः ४१

वनमालीटी ॥ पूर्वश्लोकान्तरे ४१ ॥

कृष्णमवेजयन्तीटीका ॥

विष्णु अथर्माभिभवादिति यस्मादधर्मेणाभिभूते कुले तस्माद्धेतोः कु
लस्त्रियः कुलोचितधर्मवत्पुत्रस्त्रियः प्रदुष्यन्ति निजकान्ताभा
वे मनोभवाज्जलितचिन्ताः परपतिश्रुतिं कृत्वा प्रष्टा भवेतीत्य
र्थः ननु येनैव यत्कृतं पापं पुण्यं वा विजितात्मना भोक्तव्यं पुरु
षेणैव तेन तत्फलं महदित्यादिवाक्ये निजकर्मफलानां स्वेनै
व भोक्तव्यत्वात् स्त्रीणां कर्मस्त्रीभिरेव भोक्तव्यमेतेन तव किमिति
चेत् तत्राह स्त्रीष्विति उष्टासुष्टासुस्त्रीषु वर्णसंकरो ब्राह्मणादि
वर्णविरहितो जायते उत्पद्यते वास्मैय अतिषुद्धवर्णप्रमेचित
धर्मानुष्ठानतत्परदृष्टिवंशोद्भवान्मममातुलाह सुदेवात्त्वम
पि जातोसि अतस्त्वत्पुत्रस्येयानामस्माकं कुले संकरो मा भूत्वा
प्रार्थयामीति सेवायनाभिप्रायः ४१ ॥

अथ

मधुसूदनी ॥

अस्मदीयेः पतिभिर्धर्ममतिक्रम्य कुलक्षयकृतश्चेदस्माभिरपि

गी.
टी.
प्र.

व्यभिचारेकते को दोषः स्यादित्येवं कृतकं हताः कुलस्त्रियः प्रड
षेयुरित्यर्थः अथवा कुलक्षयकारिपतितपतिसंबंधादेव स्त्रीणां
उपलब्धेः आशुद्धेः संप्रतीतो हि महापातकहृषित इत्यादि स्मृतं ॥ ४१ ॥

सदानेदी ॥

अस्मदीयैश्च पतिभिरतिक्रम्य स्वधर्मतः कुलक्षयः कृतो यर्हितः
संस्माभिरिहाधुना १ व्यभिचारेकते कः स्यादोष इत्येवं कृतकं हतः
कुलस्त्रियः प्रडषेयुर्यथाधिक्यहेतुना २ तासु उष्टासु नीचामि
गमनात्सं करो भवेत् हसि वंशवितीर्णात्वाद्रक्षास्मान्न चोदोष
तः ३ ॥ ४१ ॥

नीलकंठी ॥

उष्टासु पुत्रार्थवर्णितेषु पासीनासु ॥ ४१ ॥

शानंदी टीका

कलत्रियः प्रदुषानिचारित्रीनायभिचरनीत्यर्थः ४१

रामकंदी टीका ॥

स्पष्टार्थम् ४१

अथर्माभिभवात्कुलत्रियोविषु

इवशोद्धवाः प्रदुषा

लासिकी टीका

उष्ट्रसु

हेहृस्त्रैरिणोभवन्ति हेवृस्त्रैर्विशोद्धवाः ॥ स्त्रीषुसतीषुवर्ण

संकरोजावर्णस्पवर्णान्तराणिमिश्रीभावः संकरः ४१

रामवीरसमिद्धेयिनी ॥

प्रदुष्यन्तिशीलभ्रष्टाभवन्ति वर्णान्तरैः सद्व्यभिचारतः वर्णा
नांसंकरोमिश्रत्वं ४१ ॥

रामचंद्रसरस्वतीकृतटीका ॥

प्रदुष्येति कुलस्त्रिय इति ताहितदा एवं विचारयेयुर्यदस्मदीयेः
पतिभिः कुलक्षयः कृतश्चेदस्माभिर्वाभिचारे कृते को दोषः स्यादि
ति तथा च ताः प्रदुष्येतीति भावः ५१ यद्वा कुलक्षयकारि पतिन
पतिसंबन्धादेव दुष्टत्वं आशुद्धेः संप्रतीक्ष्यो हि महापातकदूषतरिति
स्मृतेः स्पष्टमन्यत् ४९

[illegible]

18 五下四時：新書

...
...
...
...
...
...
...
...

भाषा अनुवाद ॥

अथर्मके जोरसे कुल कामिनी सब भ्रष्ट आचारनी होती हैं ओ
र स्त्रियोंके उष्ट आचरणसे वरन संकर पैदा होते हैं ॥ ४१ ॥

दोहा

धर्मनाशके दोतदि कुल सभनाश हिंदोय दोय अथर्मकी
वृद्धि पुनयद निश्चय कर सोय ४१ कल अथर्म भयना
नी कुलकी नारी दोय वृत्तिज सुनो कुनारी ते वरान संकर दो
सोय ४१॥

॥ आरम्भ ॥

हे श्रीगुरुदेव ! तिमिले उग्र हसि तिमिले उग्र हसि तिमिले
॥ १४ ॥ श्रीगुरुदेव ! तिमिले उग्र हसि तिमिले उग्र हसि तिमिले

160

॥

तिमिले उग्र हसि तिमिले उग्र हसि तिमिले उग्र हसि तिमिले उग्र हसि
तिमिले उग्र हसि तिमिले उग्र हसि तिमिले उग्र हसि तिमिले उग्र हसि
तिमिले उग्र हसि तिमिले उग्र हसि तिमिले उग्र हसि तिमिले उग्र हसि
॥ १४ ॥

संकरो नरकायेव जलज्ञानं जलस्य च पतेः
तिपितरो येषां लुप्तपिंडोदकक्रियाः ४१ ॥

भाष्यं नास्ति

आनन्दगिरिकृतटीका ॥

वर्णसंकरस्य दोषपर्यवसायितामादर्शयति संकर इति जल
क्षयकारणं दोषान्तरं संविनोति पतनीति जलक्षयकृतं पि
तरो निरयगामिनः सम्भवन्तीत्यत्र हेतुमाह लुप्तेति पुत्रादीनां
कर्तृणामभावात् लुप्तापिण्डोदकस्य च क्रिया येषां ते तथा
ततश्चैतत्त्वपरावृत्तिकारणभावात् नरकपतनमेवावश्यक
मापनेदित्यर्थः ॥ ४१ ॥ स्वामिकृतटीका ॥

संकर इति संकरो जाति संकरः जलज्ञानं चापरे जलज्ञ जलस्य च
नरकायेव भवति यस्माद्दोषं जलज्ञानं जलहेतुणं न केवलमेव
जले नरकाय भवति किंवा पितरो जलज्ञानं स्वर्गाहूणां पितरः लु
प्तपिंडोदकक्रियाः संतो नरके पतन्ति पिंडादिदातृणां विपुंडापत्या
नामभावात् लुप्तपिंडोदकक्रियाः संतः पतन्तीत्यर्थः ४१ ॥

रामानुजभाष्यम् ॥ उपक्रमः ४१ ॥

अभिनवगुप्तकृतटीका ॥ पूर्व ॥ ४१ ॥ नास्ति

परमार्थप्रपाटी ॥

लुप्तलोपपाप्माः पिंडक्रियाः श्राद्धाद्याः उदकक्रियास्तर्पणाद्याः ४१

वनमाली टी. ॥ उपक्रमः ४१ ॥

जलमवेजयन्ती टी. ॥

यस्मादेवं विभेदिसंकरो वीरशिरोमणे स्तवामंगलं किं करिष्य
तीत्याशंक्याह संकर इति संकरो जन्ममात्रेणैव जले म्रियतीति जल
ज्ञानं येषां पुरुषाणां मयि च जलस्य तेषां च जलस्य ते कष्टाण्युपजाः
जितं मम रत्नं लोकं गतस्य पितृपैतामहादे नरकायेव भवति न त्वन्य
लोकांतरप्राप्तये हि यस्मात्कुलज्ञाना मेघादपि तरो लुप्तपिंडोदक
क्रियाः लुप्ताः पिंडोदकक्रियाः येषां ते तथा संतो नरकादिपतन्ति
तस्मादेते वर्णसंकरादहं विभेदीत्यर्थः ॥ ४१ ॥

मधुसूदनी ॥

गी.
टी.
प्र.

ना

जलस्पसंकरश्च जलज्ञानं नरकायेव भवतीत्यन्वयः न केवलं जलज्ञानमेव नरकपातः किंतु तत्पितृर्णमपीत्याह पतंतीति हि शब्दोऽप्यर्थे हेतोर्वा पुत्रादीनां कर्तृणां मभावात् लुप्तपिंडस्योदकस्य च क्रियायेषां ते तथा जलज्ञानं पितरः पतंति नरकायेवेत्यनुषंगः ४१

सदानंदी ॥

जलस्पसंकरो यस्मात् जलज्ञानं मवीचिदः न केवलं जलज्ञानं पितृणां मपि नस्तथा १ पुत्रादीनां हि कर्तृणां मभावादेव सर्वथा लुप्ता येषां क्रियाः सर्वाः पिंडस्याप्युदकस्य च १ जलज्ञानं पतंतेऽपि तरो नरके चिरे २ ॥ ४१ ॥

नीलकंठी ॥

कथं तर्हि जामदग्न्ये न रामेण क्षत्रियेषु हेतुप्रतत्त्रियः पुनः पुनर्ब्राह्मणेभ्यः पुत्रान् जनयामासुरित्युपाख्यायते कथं बाधुतराष्ट्रादीनां असंकरजत्वमित्याशंकाह पतंतीति हि शब्दो वेदिकी प्रसिद्धिर्द्योतयति साहिनशेषोऽप्येव न्यजातमस्तीति श्रुतिः अन्यस्माज्जातं शेषो पत्यं नास्तीति तदर्थः अन्योदर्यो मनसापि न मेतव्यो ममायं पुत्र इति यास्कवचनाच्च ये यजामह इति शास्त्रात् ये वयं सस्ते वयं यजामह इत्यर्थका दृश्यमानस्य पित्रादेः संशयस्तत्वादयं ममपि ते वेति निःसुयस्पडः साधत्वात् मंत्रश्च यो ह मस्मि स सन्यजे ब्राह्मणेऽथ वा दश्च न चेत्तद्विद्यो ब्राह्मणस्यैव यम ब्राह्मणवेति तस्माद्दीजपतेरेव पिं जादिशानिर्गतं क्षेत्रपतेरिति लुप्तपिंडोदकक्रियत्वादवशं पितृणां पातो भवति क्षेत्रजपुत्रस्तत्तु इह लोके वंशस्थापनमात्रपरान्तु तेन क्षेत्रपतेः कश्चिदासुभिक उपकारोस्ति उदाहृतश्रुतिविरोधात् अयं च संकरोऽस्माभिः स्वयं कृतश्चेदवश्यमस्मान्वाधिष्यतपेवेति भावः ४१ ॥

आनेदी टीका

वर्णसंकरः कुलस्य स्त्रीणामनरकायेव सन्ततेरमुद्धत्वात्
कुलज्ञानाच्चनरकायवर्णसंकरोत्पत्तौ निमित्तत्वात् हिय
स्मादुभयेषां पितरः सुद्धायाः संततेरभावात् लसपिंडोदकः
पतेति ४१ ॥

रामकंठी टीका

स्पष्टम् ४२

लासिकी ~~वसुधै~~ टीका

जाति संकरो न केवलं कुलज्ञानं कुलहन्तृणां मेव नरकाय
भवति किंतु कुलस्य च प्रमीतस्य पितृवर्गस्य च नरकाय भ
वति ~~स्वस्थानात्~~ ~~नरके~~ कुलहन्तृणां पुत्रा
दिक्रिया कत्रभावाद्गुप्ताः पिंडक्रियोदकक्रियाश्च येषां ४२
तादृशाः संतः पतेति न परं कुलज्ञानं तत्पितृणां च संकर
दोषेण नरकावाप्तिः यावत्पश्चादवशिष्टस्यापत्यरूपस्य बा
लकसमूहस्यापि तत्प्राप्तिर्भवतीत्याह द्वाभ्याम् ४२ ॥

यत एषां पितरः

स्वस्थानात्सुगी
देविप्रथमनरके

रामावीरसमिद्धोपिनी ॥

कथं नरकप्राप्तिः संकरादित्याह पतंतीति हियस्मात् लस
पिंडस्योदकतर्पणस्य च क्रियायेषामिति हेतोरेषां कुलज्ञा
नां पितरो नरके पतंति ४२ ॥

162

भाषा अनुवाद

तो फिर वरनसेकर ऊलछातियों के ऊलको नरकका हेतु हो
तेहें और उससे ऊल नाशकों के पितर पिण्डापानीसे रहित
हो नरकमें पड़तेहैं ॥ ४१ ॥

दोहा॥

ऊलछातिकेऊललियें संकरनरक प्रदाय पतितहोत
इनकेपितर पिंडोदक किया जाय ४२॥

॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥
॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥
॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

163

॥ ॐ ॥

॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥
॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

दोषैरेतैः कलज्ञानो वर्णसंकरकारकैः उत्सा
घने जातिधर्माः कलधर्माश्च शास्त्राः धृ ॥

भाष्यं नास्ति

आनन्दगिरिकृतटीका ॥

कलक्षयकृतामेतैरुदाहृतैर्दोषैः वर्णसंकरहेतुभिर्जातिप्रयुक्ता
श्च धर्माः सर्वे समुत्साघने तेन कलक्षयकारणमुद्धाडपरेति
रेव श्रेयसीत्याह दोषैरिति धृ ॥

स्वामिकृतटीका ॥

उक्तदोषमुपसंहरति दोषैरिति द्वाभ्यां एतैर्नामप्रधर्माभिर्भवादि
लक्षणैर्वर्णसंकरकारकैर्दोषैः कलज्ञानो जातिधर्माः क्षत्रियजा
तिप्रयुक्तधर्माः तथा शास्त्राः कलधर्माः परंपर्यागता वैश्याधर्मा
श्च उत्साघने लुप्यन्ते तेष्वासाधारण्यं न भवतीत्यर्थः चकारादाश्रम
धर्मादयोऽपि दृश्यन्ते धृ ॥

रामानुजभाष्यम् उपक्रमे ॥ धृ

अभिनवगुप्तकृतटीका ॥ धृ नास्ति

परमार्थप्रपाटी उपक्रमे धृ ॥

वनमालीटी ॥ धृ ॥ नास्ति

जसमवेजयनीटीका ॥

एवमुक्तदोषमुपसंहरति दोषैरिति द्वाभ्यां दोषैरिति वर्णसंकरका
रकैर्वर्णानां ब्राह्मणादीनां संकरसंमेलनं कुर्वतीति तथा तेरेतैर्दो
षैः कलज्ञानो घट्टाणां जातिधर्माः क्षत्रियत्वादिनिबन्धनाः शा
स्त्राः परंपराश्रमाः कलधर्माश्चासाधारण्यमुत्साघने उत्सन्नाः
क्रियन्ते नाशं तदित्यर्थः ॥ धृ ॥

मधुसूदनीटी ॥

जातिधर्माः क्षत्रियत्वादिनिबन्धनाः कलधर्माश्चासाधारण्यमुत्साघने
दोषैरुत्साघने उत्सन्नाः क्रियन्ते विनाशं तदित्यर्थः धृ ॥

सदानंदी ॥

येवसाधारण्यधर्माः स कलस्पष्टिरेतनाः उत्साघने जातिधर्माः क्ष
त्रियत्वादिहेतुकाः १ ॥ धृ ॥

शानेदी टीका

एतेः कुलधर्मनाशाय धर्माभिभवस्त्रीयमिचोरेवर्णसंकरकारैः
रैकेदोषैर्जातिधर्माः क्षत्रियत्वादिजात्याश्रित्याधर्मानित्येन
मितिका उत्साद्यन्ते प्रोक्तप्रकारेण पातित्येन तत्रानधिका
रादिलीयन्ते च पुनः कुलस्य पुत्रपौत्रादिसंतेर्यमाः शासना
मनवच्छिन्नाः आह दानादिधर्मोत्पन्ना लोका न न्यशास्त्राद
य उत्साद्यन्ते धृ॥

रामकंदी टीका

स्पष्टम् धृ॥

लासिकी

वसुधती टीका

सुधयोऽभिभयलक्षणेः विनाशयन्ते नो वा माचरणं न भवतीत्य
र्थः क्षत्रियत्वादिजातिप्रयुक्ताः न यापारस्य धर्मताः कुलध
र्मोच्च न केवलं कुलजाः नित्यपितृत्वं च संकरदेवेण नरका
वाप्तिर्वाच्यं स्यादिति ह्यस्यापत्यं स्यात् न च संकरदेवेण नरका
नत्याभिभवतीत्याह दोषैरिति दाहयति धृ॥

एतेः कुलनाशस्य धर्माभिभवादिलक्षणेवर्णसंकरकारैः
कुलज्ञानोदोषैः क्षत्रियत्वादिजातिप्रयुक्ताः धर्मास्तथाशा
सनाः पारेपर्यागताः कुलधर्माश्चोत्साद्यन्ते विनाशयन्ते ते
षामाचरणं न भवतीत्यर्थः चकारादाश्रमादयोऽपि ह्यनेन धृ॥

रणवीरसमिद्धोधिनी॥

इति नष्टस्य कुलस्य निरयगतिमुक्ता कुलज्ञानमपितामाह
दोषैरिति स्पष्टं धृ॥

165

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

॥ अथ श्रीमद्भगवद्गीतायां अष्टाध्यायः ॥
॥ अथ श्रीकृष्णार्जुनसंवादे ॥
॥ अथ श्रीभगवत्परांजलिप्रसङ्गोक्तः ॥
॥ अथ श्रीभगवत्परांजलिप्रसङ्गोक्तः ॥
॥ अथ श्रीभगवत्परांजलिप्रसङ्गोक्तः ॥
॥ अथ श्रीभगवत्परांजलिप्रसङ्गोक्तः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

॥ अथ श्रीभगवत्परांजलिप्रसङ्गोक्तः ॥

॥ अथ श्रीभगवत्परांजलिप्रसङ्गोक्तः ॥

॥ अथ श्रीभगवत्परांजलिप्रसङ्गोक्तः ॥
॥ अथ श्रीभगवत्परांजलिप्रसङ्गोक्तः ॥
॥ अथ श्रीभगवत्परांजलिप्रसङ्गोक्तः ॥
॥ अथ श्रीभगवत्परांजलिप्रसङ्गोक्तः ॥
॥ अथ श्रीभगवत्परांजलिप्रसङ्गोक्तः ॥
॥ अथ श्रीभगवत्परांजलिप्रसङ्गोक्तः ॥

॥ अथ श्रीभगवत्परांजलिप्रसङ्गोक्तः ॥

॥ अथ श्रीभगवत्परांजलिप्रसङ्गोक्तः ॥

॥ अथ श्रीभगवत्परांजलिप्रसङ्गोक्तः ॥

॥ अथ श्रीभगवत्परांजलिप्रसङ्गोक्तः ॥

॥ अथ श्रीभगवत्परांजलिप्रसङ्गोक्तः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

॥ अथ श्रीभगवत्परांजलिप्रसङ्गोक्तः ॥

॥ अथ श्रीभगवत्परांजलिप्रसङ्गोक्तः ॥

भाषा अनुवाद ॥

कुलजातियों के वरन संकर करने वाले इन दोषों से सनातनी
जातिधर्म और कुलधर्म आश्रमधर्म सब उच्छिन्न हो जाती है इ
ससे कुलनाशकारी युद्ध से निवृत्त होना ही परम कल्याण है ॥
धर ॥

दोहा

वर्णसंकरकृत दोष से कुलजातिन के यह जातिधर्म कु
लधर्म नित नाशत नाहिसंदेह ॥ ४१ ॥

उत्सन्नजलधर्माणो मनुष्याणो जनार्दन नरः
केनियतेवासो भवतीत्यनुश्रुम धध ॥

भाष्यं नास्ति

आनन्दगिरिकृतटीका ॥

किञ्च जातिधर्मेषु जलधर्मेषु च उत्सन्नेषु तत्तद्धर्मवर्जितानां
मनुष्याणामनधिकृतानां नरकपतनधोव्यादनर्थकरमिदमे
व हेयमित्याह उत्सन्नेति यद्योक्तानां मनुष्याणो नरकपातस्या
वश्यकत्वे प्रमाणमाह इत्यनुश्रुमेति धध ॥

स्वामिकृतटीका ॥

उत्सन्नेति हे जनार्दन उत्सन्नजलधर्माणो विनष्टजलवर्णो
मादिधर्माणो नरकेनियतेनियमेन वासो भवतीति वयमनुश्रुः
क्रमशुनुवारंवारं व्यासादिभ्यः श्रुतवतो वयं प्रायश्चित्तमकुर्वी
णाः पापेषु निरताः नराः अपञ्चात्तापिनः कष्टात्रिरयान्पातिदा
रुणान् इत्यादिवचनेभ्यः धध ॥

रामानुजभाष्यम् ॥ धध ॥ उपक्रमम्

अभिनवश्रुतकृतटीका ॥ धध ॥ नास्ति

परमार्थप्रपाटीका ॥

उत्साद्यते लप्येते अनुश्रुम श्रुतवतः ॥ धध ॥

वनमालीटीका ॥ धध ॥ नास्ति

कुरुमवैजयन्ती ॥

जात्यादिधर्मनष्टे सति किं स्यादित्यपेक्षायामाह उत्सन्नेति उत्सन्न
जलधर्माणो उत्सन्ना नाशंगताः जलधर्मा असाधारणधर्मा येषां
ते तथा तेषां मनुष्याणो वासो नियते निश्चिते नरके भवतीति व्यास
धोम्पादीनां मार्ग्याणो सुखादयमनुश्रुम श्रुतवतः धध ॥

मधुसूदनी ॥

तुरं

ततश्च प्रेतत्वपराहृति कारणभावात् नरक एव निरेवासो भवति शु
बमिति अनुश्रुमेति आचार्याणो सुखादयं श्रुतवतः न स्वाभू
हेन कल्पयाम इति पूर्वोक्तस्य वृत्तीकरणम् धध ॥

सदानेदीटीका ॥

नहि उत्सन्नजलधर्माणो जनार्दन
प्रतिहृत्स्वभावात् नृपयान्तरात् नृपयान्तरात्
तमदयसि श्रुतः सर्वदस्य सवाहकैजवपुनकयप्रयामित्यर्थः ५

ततः प्रेतत्वमुक्त्यर्थकारणभावतश्चिरं नरके चैव वासः स्याद्भु-
वंनातः सुनिष्कृतिः । आचार्याणां मुखादित्यं श्रुतवन्तो वयं पुरा-
जनानां देवशशृणुणं प्राणादीनां वियोगतः । यातनागमयित्वा-
द्यतस्त्वश्रीजनार्दनः अतो मां प्रेरयस्वैवं किंत्वा शरणमागतं
३ ॥ धध

नीलकंठी टी. ॥ उपक्रमे ॥ धध ॥

[illegible]

श्रानेदी टीका

एतदेव ह्युच्यति चर्णसंकरदोषाच्चरकेनियतेनिस्रयेनयेत
 त्वनिवृत्तिकारणाभावाच्चिरंतरेवासोभवतीत्यनुश्रुम व
 यमनुश्रवाद्देसादिदेकतवंतः नतस्वयमुत्पाद्युत्तमः तथा
 चक्रतिः शुभमना^{परलोके} हिरत्ततंतुमेतंसावः^{यथे} क्षेत्रे^{इन्द्र} परवीजान्य
 वासुः जनयितुप्रोभवतिसाम्येयेमोचवेताऊरुतेतंत
 मेतमिति स्तयश्चात्र लोकानेत्येदिवः प्राप्तिपुत्रपौत्रप्रपु
 त्रकेः यस्मान्मात्प्रियासेवाकर्तव्याश्चसुरदिताः यस्मा
 देवंपुत्रादिहेतवः स्त्रियोतः सेवाः अतुकालेभिगतयाः च
 पुनर्व्यभिचारपरिहारायसुरदिताः कर्तव्याः व्यभिचारोत्पन्नेः
 पुत्रपौत्रैर्नैतत्फलमित्यर्थः ४४ ॥

विनाहसंबंधेनोपन्ये शुद्धसा
 विड्यतेपतंतुं

गमकेटी टी.

स्पष्टम् ४४

५ दे जतार्तन

वासा

दत्तउली टीका लासिकीटीका

५ धर्मानभिज्ञानेनतदा चरणान् विनष्टकुलवर्णाश्चमादिथ
 मीणोपेत्यनियमेनास्थितिः पुत्रवारंवारंयासादिभ्यः कृतवं
 नोवयम् नतस्वाद्यहेनकल्पयामः परितापातिशयसूच
 नायात्मगतमेवार्जुनावचनमाह ४४ ॥

२ भवतीतिचयमनुश्रु

रणवीरसमिद्धोधिनी॥

ततश्चकिमित्याह उत्सन्नेति इत्यनुश्रुम व्यासादिभ्यः स
 काष्ठादनुक्रमदागतमित्यंशुतवंतइत्युत्सन्ननातिकूलथ
 मीणामथोगतौप्रमाणंदर्शितं ४४ ॥

३ तरेके
 ४ मनुष्याणां

No 2

रामचंद्रसरस्वतीकृतटीका ॥

यद्वाक्यलक्ष्यकारिपतिपति संबंधादेवदृष्टत्वे आत्मशुद्धेः
संप्रतीक्ष्योद्दिमहापातकद्वेषितइतिस्मृतेः स्पष्टम् न्यत इदानीं
मतिविषादाद्भगवतासहसंवादेपरित्यज्य स्वयमेव स्वीयया
पितामनुशोचति ॥ धध ॥

॥ गङ्गा नदी किनारे बसने वाले
 राजा का नाम था श्रीमन्महादेव।
 वह बहुत ही दयालु और भक्त थे।
 एक दिन वे अपने दरबार में बैठे हुए
 थे तब उनके सामने एक गरीब
 किसान आया। उसने कहा कि मैं
 अपनी पत्नी के साथ बहुत दिनों से
 इसी जंगल में रह रहा हूँ। मैंने
 आपको देखा है और मैं चाहता हूँ
 कि मैं आपका दरबार छोड़कर
 आपके पास आ सकूँ।

भाषा अनुवाद ॥

और हे जनार्दन जिन मनुष्यों के कुलधर्म और जातिधर्म उच्छिन्न
होगये उनको निरन्तर दोर नरकमें वास होती है यह मैंने
पुराण इतिहास और धर्मशास्त्रमें सुना है ॥ ४४

दोहा

नाश करें कुल धर्मकों जे मनुष्य यउ नाथ होत वास निश्चय
नरक तिनको सुनिय दगाय ४४ ॥

170

॥ १० ॥

अहोवतमहत्पापं कर्तव्यवसितावयं यद्वाज्य
सुखलोभेन हेतुस्वजनमुद्यताः ४५ ॥

आनंदगिरिकृतटीका ॥

राज्यप्राप्तिप्रयुक्तसुखोपभोगलब्धतया स्वजनहिंसायां प्रवृत्ति
रस्माकं गुणदोषविभागविज्ञानवतामतिकष्टेति परिश्रष्टु
दयः सत्राह अहोवतेति ४५ ॥

स्वामिकृतटीका ॥

बंधुवधव्यवसायेन संतप्यमान आह अहोवतेति अहोवतक
ष्टयत्परमेश्वरसन्निधानेपिवयं महत्पापं यद्वाज्यसुखलोभेन
स्वजनहेतुमुद्यता इति उत्तु अतिशयेन यत्तायत्नवैतो जाताः ४५

कर्तव्यवसिता व्यवसायं
निश्चयं गताः किं महत्पापं

रामानुजभाष्यम् ॥ ४५ उपक्रमम्

अभिनवगुप्तकृतटीका ॥

वयमिति कौरवपांडवभेदभिन्नाः सर्व एवेत्यर्थः एवं सर्वेषु
विवेकिषु मम विवेकिनः किमुचिते उचिते तावद्युद्धानि वर्त
ने एतत्तुचिततरमित्याह ॥ ४५ ॥

परमार्थप्रपाटी ॥

अहोवतेति बंधुवधसंतापकथनं ॥ ४५ ॥

वनमाली टीका ॥ ४५ ॥ नास्ति

जस्रमवेजयनी टीका ॥

एवं दोषदर्शयित्वेदानीं राज्यलोभेनास्माकं स्वजनवधस्य निश्च
योपतितस्त्रो युद्धकरणस्य तत्कारवर्तेति वक्तुमति संतप्यमान
मात्मानं शोचन्नाह अहोवतेति यद्यस्मात्स्वल्पराज्यसुखलो
भेन स्वजनहेतुमुद्यताः शास्त्रास्त्रैस्सज्जमानाः स्थिताः स्मः अतो
वयं महत्पापं कर्तव्यवसिता निश्चयं कृतवैतोऽहोवतास्मान्धिग
धिगस्त्वित्यर्थः ४५ ॥

मधुसूदनी ॥

यदीदृशीते बुद्धिः कृतस्तर्हि युद्धाभिनिवेशेनागतोसीति न वक्तुं

व्यभिचिष्टकारितयामयोद्धत्यसक्ततत्वादिति भावः ४५ ॥

बंधुवधपर्यवसाययुद्धाय वसायोपि सर्वथा पापिष्ठतरः किं पुनर्युद्धमिति
वक्तुं तदवसायेन आत्मानं शोचयन्नाह

गी.
टी.
प्र.

सदानंदी ॥
सकललक्ष्यकारित्वात्पापिष्टोद्युद्धनिश्चयः किंयुद्धस्यपुनर्वा
चोडएत्वमिति भावनात् । शोकमोहेकपायोधेनिमग्नः प्राहडः
वितः । अहोवर्ते तियमोपिपापबुद्धिमतोवचः १ ॥ ४५ ॥
नीलकंदी टी. ॥ स्पष्टे ॥ ४५ ॥

॥ ५४ ॥

॥ ५४ ॥

॥ ५४ ॥

॥ ५४ ॥

॥ ५४ ॥

॥ ५४ ॥

॥ ५४ ॥

॥ ५४ ॥

॥ ५४ ॥

॥ ५४ ॥

ग्रानेदी टीका
ग्रहोविस्मये वतविषादेवयमिति सर्वधार्तराष्ट्रमद्भुतरस
धृ ॥

रामकेदी टी.

सप्तम धृ

लासिकी

नरुनी टीका

परित्यागानि यस्तु नयानां गतये वयं नमस्ते नमः
ग्रहोऽति धृ ग्रहो वतकसं वयं कौरवपांडुवभेदभिन्नाः स
र्वपवमहत्यापेकं त्वयसितानि सुयवन्त उन्साहवं तो वासः
किंतमहत्यापम् यद्वा ज्ञात्वा लोभेन हन्तुं स्वजनमुद्यताय
त्वं तो जाताः नन्वेते सर्वे वयं यथा मि नो युद्धं करिष्येतेव
किंतव हृयाविवेकि तयेत्यर्थः स्वामिमतमाह धृ ॥

रामवीरसमिद्धेयिनी

मोदेनात्याविष्टः पुनराह ग्रहो वतेति स्वजनवधरूपमेव या
यमिति भावः ॥ ४५ ॥

५ इदानीमतिविष्ठादाद्भगवता सहसंवादं परित्यज्य स्वयमेव स्वीयपापितामसु
पूरोचति

रामचंद्रसरस्वतीकृतटीका ॥

५ अहोवर्तेति यद्वायदीदृशीते बुद्धिः ऊतस्तर्हि युद्धाभिनिवेशे
नागतोसीति आशंका विमृशकारितामपाकृत्य त्वनुशोचति ते
अहोवर्तेति स्पष्टः अस्मिन्नामने किं विधेयमित्यत्र आह ॥ ४५

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥

॥ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥

173

भाषा अनुवाद

देखो गुरण दोषके विशेष ज्ञानवानहोके भी जो हम राज्य
स्वत्वके लोभसे स्वजन बंधु लोगोंको संग्राममें मारनेको
तयार होगये कि ऐसे महापाप कर्म करनेका उद्योग किया
हाथ यह बड़ा कष्ट और विषाद भया बंधु वधसे महापाप ।
छोड़ और क्या हाथ लगनाहै ४५ ॥

दीक्षा ॥

अहो अचर्य महापापको करयो हम उद्योग बंधु हनन उद्य
त भय लोभ राज्य स्वत्व भोग ४५ ॥

174

॥ ॐ ॥

॥ १४ ॥ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

यदिमामप्रतीकार मशस्त्रशस्त्रपाणयः धार्त
राष्ट्राणेहस्य सन्नेक्षेमतरेभवेत् ४६ ॥

भाष्यं नालि

आनन्दगिरिकृतटीका ॥

तर्ह्येवं युद्धे विमुक्तः सन् परपरिभव प्रतीकाररहितो वर्तेथा
सर्हि त्वां शस्त्रपरिग्रहरहितं शस्त्रं शस्त्रपाणयो धार्तराष्ट्रा
निज्जीयुरित्पाशं क्वाह यदीति प्राणत्राणादपि प्रकृष्टो धर्मः प्रा
णभूतामहिंसेति भावः ४६ ॥

स्वामिकृतटीका ॥

एवं संतप्तः सन् ह्यस्य मेवाशासानोर्जनश्राह यदि शस्त्रपाणयः
धार्तराष्ट्राप्रकृतप्रतीकारं प्रतियुद्धमकुर्वाणं मामशस्त्रं तूली
मुपविष्टे रणे संग्रामे हस्य हन्ते तर्हि तद्धनं मे ममेक्षेमतरे पा
पस्यानुत्पत्तिहेतोरत्यन्ते हितं भवेत् पापानिष्पत्तेः ४६ ॥

रामानुजभाष्यम् ॥ उपक्रमः ॥ ४६ ॥

अभिनवगुप्तकृतटीका ॥ ४६ ॥ नालि यदि मामिति

परमार्थप्रपाटी ॥

अथ रणे योग्यत्वात् तूलीस्थितं मां ते शस्त्रपाणयो हस्य सन्ने
क्षे मकरं पापजनकं न भवतीत्यर्थः ततः किं ह्यनुत्पत्तिमाह ४६

वनमालीटीका ॥ ४६ ॥ नालि

ऊरुमेवैजयन्तीटीका ॥

ननु चेद्धर्मभयेन युयमेतान्न हनिष्यथ तर्ह्येते राजपलोभेन यु
ष्मान् हनिष्यन्त्येवेति चेत्तत्राह यदीति अप्रतीकारं स्वदेहरक्षा
णार्थं यत्नमकुर्वन्तमत एवाशस्त्रं मामेते धृतराष्ट्रश्चाहस्य
सद्धनं मे ममेक्षेमतरे हितं तरे भवेत् ४६ ॥

मधुसूदनी ॥

प्राणत्राणादपि प्रकृष्टो धर्मः प्राणभूतामहिंसा पापानिष्पत्तेः त
स्माज्जीवनापेक्षया मम मरणमेव क्षेमतरे मत्पते हितं भवेत् प्रि
यतरमिति पाठे स एवार्थः अप्रतीकारं स्वप्राणत्राणाय वा पार
मकुर्वाणं बंधुवधाथ वसायमात्रेण पि प्रायश्चित्तांतररहितं

ननु तव वैराग्येपि भीमसेनादीनां युद्धे त्वाहं धुवधो भविष्यत्येव त्वया
पुनः किं विधेयमित्यत आह

क

गी.
टी.
प्र.

वा तथाच प्राणेत प्रायश्चित्ते नैव शुद्धिर्भविष्यतीत्यर्थः ४१ ॥

तदानेदी ॥

यदीदृशीमतिस्तेष्वत्कुतस्तर्हि रणक्षितौ त्वयुद्धाभिनिवेशेनेहा
गतोसीति चेच्छृणु १ अविचार्य मनोद्वन्द्वं कृतं मोक्षं ममेत्यहो न
न्येवं तव वैराग्यं भीमाद्यास्तुराणां तृकाः २ संति तैरेव बंधुनाव
यः स्याद्यदि पापदः किं विधेयं त्वया तस्मै त्वाशं क्वाहयदीति च
अहिंसाप्राणिनां धर्मः प्रकृष्टः प्राणरक्षणतः जीवनापेक्षया
त्यंतं हितं मे मरणं मते ४ स्वप्राणरक्षणे हेतुं व्यापारं मां मनाग
पि अकृवीणं रणे हस्युस्तदाहं स्पामकल्मषः ५ ॥ ४१ ॥

नीलकण्ठी टी॥ पूर्व ॥ ४१ ॥

आनंदी टीका ।

एतेपरस्परं यथाभिलाषं वर्तन्ता नाहमत्र प्रवर्ते इति निश्चयेना
ह प्रतीकारमकृतप्रतिविधानमोदासीनो नास्ति तम् ५१

रामकंदी टीका

सप्तमः ५१

लासिकी दस्युनी टीका

नयेते तर्कं यद्युच्ये यमिनो युद्धं करिष्ये यः किं न ब्रूया
विषे किल येत्यतः स्वाभिमतमाह यदीति ५१ ॥ स्वाभिमतमाह
यदि मामप्रतीकारं प्रति युद्धं मज्जुर्वीणं अतपवीशं शशस्रणा
णयो धार्तराष्ट्राः संग्रामे हन्युर्हनिष्यन्ति तर्हि तद्धनं नमम
हेमतरे मत्यन्तर्हितं भवेत् पापस्यानिष्पत्तेः संजय उवाच ५१

राजीवसमिद्धेयिनी ॥

ननु त्वं चेन्न युद्धे सार्द्धं पापबुद्धयः एते त्वमिवागत्य हन्युरित्यतः
किं कष्टतरमित्याशंकारं यदिसामिति परवथा त्वमरणमेवा
हि सापर्यवसायितया स्वबंधुमृतिजनित दुःखाननुभवाच्च ॥
श्रेयश्च प्रतिभावः ॥

176

[Faint handwritten text in Devanagari script, likely bleed-through from the reverse side.]

中國信託銀行

अस्मिन्परं किं विधेयमित्यत आह

रामचन्द्रसरस्वतीकृतटीका ॥

यदीति अग्रतीकारं प्रायश्चित्तांतररहितं देहांतं ममेदं प्रायश्चि
जमेवेति भावः ॥ ४६

ਸਤਿ ਨਾਮੁ ਕਰਤਾ ਹਰਿ ਨਾਮੁ ॥

॥ ਸਤਿ ਨਾਮੁ ਕਰਤਾ ਹਰਿ ਨਾਮੁ ॥
ਹੀਰਾ ਸਤਿ ਨਾਮੁ ਕਰਤਾ ਹਰਿ ਨਾਮੁ ॥
॥ ॥ ॥ ॥

17

भाषा अनुवाद

और जो कहो कि युद्धसे विमुक्त बेहथियार तुमको संग्राम
में धृतराष्ट्र के पुत्र सिकार सा पीट लेंगे तो वह मारना उन
का और मेरा मरना मेरे वस्ति कल्पान कर होगा कि जिस
में पापका संचार भी नहीं है ॥ ४१ ॥

दोहा

हों अश्वप्रतिहारी देयदिप्राप्त्यथरिहस्त कौरवमो
कौरवा दनेतो मोदिबहुत प्रसस्त ४६॥

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय

आपने कर्म सब पापों को छोड़ कर जो भगवान् के लिये
करे वह सब कर्म भगवान् के लिये ही करे। भगवान् के लिये
करे जो भगवान् के लिये ही करे। भगवान् के लिये ही करे।
॥ १४ ॥ इति श्रीमद्भगवद्गीता

178

अथ

भगवद्गीता अथ श्रीकृष्णार्जुनसंवादनम्
॥ १५ ॥ अथ श्रीकृष्ण उवाच

संजय उवाच एवमुक्त्वा जर्जनः संखिरयोपस्थः पा
विशतः विहृज्य सशरं चापं शोकं संविज्रमानसः
४१ इति श्रीभगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां
योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे सैन्यदर्शनो नाम
प्रथमोऽध्यायः १ ॥ भाष्यमिति

अनेदगिरिकृतटीका ॥
यथोक्तमर्जनस्य हतान्तं संजयो धृतराष्ट्रे राजाने प्रति प्रवेदि
तवान् तमेव प्रवेदनप्रकारं दर्शयति एवमिति प्रदर्शितेन प्र
कारेण भगवन्तं प्रति विज्ञापनं कृत्वा शोकमोहाभ्यां परिभूत
मानसः सत्रजर्जनः संखिरयुद्धमध्ये शूरेण सहितं गोडीवं त्यक्तान
योत्स्य ह मिति ब्रुवन्मध्ये रथस्य सत्रासमेव श्रेयस्करं मत्वा पवि
ष्टवानित्यर्थः ४१ ॥ इति आनेदगिरिकृतटीकायां प्रथमोऽध्यायः १

स्वामिकृतटीका ॥
ततः किं हतमित्यपेक्षायामाह संजयः एवमिति अर्जुन एवमु
क्त्वा संखिरसंग्रामरथस्योपरि पश्चाद्भागं सशरं चापं विहृज्य पावि
शत उपविष्टः शोकेन संविज्रं सततं प्रकोपितं मानसं चित्तं यस्य
सः एवंविधः स न उपविष्ट इत्यर्थः ४१ ॥ इति श्रीसुबोधिनादी
टीकायां प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

रामानुजभाष्यम् ॥ गार्ह्यं ॥
सर्वगात्रः सर्वथा न योत्सामीत्युक्त्वा वैयविशेषजनितशोकं संवि
ज्रमानसः सशरं चापमुत्हृज्य रथोपरि पाविशत ४१ ॥ इति रामा
नुजभाष्ये प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

अभिनवगुप्तकृतटीका ॥ ४१ ॥ अत्र संग्रहश्लोकः विद्याविद्योभय
इत्यभिनवगुप्ते प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥ तसंचतुर्विंशतिः युत्तपाठयमपित्यक्तः
परमार्थप्रपाटी ॥

एवमुक्तेति संखिरसंग्रामरथोपस्थे परिउपाविशत उपविष्टः शो
केन संविज्रं कं पितं मानसं यस्येति सः अथाध्यायनामार्थं सद्यो मो
हाधिकारी स भवति त्वल्यः पापभीरुर्वितुल्यः सादृक्पाथोऽस्तिय
स्मात्रिजकुलदलनाद्वा जगन्निवृत्तः मत्तवैयादवैशोण्यनुपद

रथोऽ

मकरोद्भवविशेषदेशभृद्भुज्जर्मज्जरूपेतिदिमभिहितंत्वादिम-
धायकृत्य ॥५१॥ ॥ इतिपरमार्थप्रपाटीकायांप्रथमोऽध्यायः ॥

ततः किमित्यत आह एवमिति संख्ययुद्धे रथोपस्थे रथोपरि ४१
इति वनमालीटीकायां प्रथमोऽध्यायः ॥

ततोऽर्जुनः किं कृतवान् इति धृतराष्ट्रस्याभिप्रायं ज्ञात्वा संजयः
 ब्रूह पवमिति संख्ये संग्रामे सर्वथा युद्धं न करिष्यामीत्येवमुक्तः
 प्रकारेण भगवन्तमुक्त्वा तित्थार्मिका तिको मलमना महोदार
 बुद्धिरतिशयकारुणिकोऽर्जुनः भाविबन्धुविल्लेखजनितशोके
 न संविद्यं व्याजलीभूतं मानं संयस्य सः सशरं शूरेण सहितं धनु
 रुत्तु ज्यपरित्यज्य रथोपस्थैरथस्योपरि उपाविशत् पूर्वयुद्धा
 र्थं सैन्यावलोकनार्थं चोत्थितः पश्चात्तन्निरीक्षणजनितशो
 काज्जलेन्द्रियः सन्नुपविवेशेत्पथः ४॥ दृष्ट्वा संख्येबन्धुवर्गानधु
 च्छेकाज्जलस्रयीः क्लृप्तासौ क्लृप्ताभिन्नेऽपि प्रथमे हीति वर्णित
 म् ॥ इति कुरुमवैजयन्तीटीकायां प्रथमोऽध्यायः ॥

संख्ये संग्रामे रथोपस्थिरस्थस्योपरि उपावेशः पूर्वयुद्धार्थमवलोकनार्थं चोत्थितः सन् शोकैः संविभ्रं पीडितं मानसं यत्पुंसः ५१
इति मथुसूदनौटीकायां प्रथमोऽध्यायः ॥

ततः किं ह्यतमित्यत्राकोत्तायामाह संजयः संग्रामे पूर्वमेवासौ
युद्धार्थं दर्शनाय च १ भीष्मादीनां रथस्योर्ध्वभागे पार्थः समुत्थि
तः शोकैनाविष्टभावत्वात्पीडितैरस्य मानसे २ सत्वाणंधजुरु
त्तृज्परयोपस्थरुपाविशत् ३ ॥ ४१ ॥ इति श्रीसदानंदीटीका
या प्रथमोऽध्यायः १ ॥

सेखे संग्रामे ॥ ४१ ॥ इति नीलकंठी टीकायां प्रथमोऽध्यायः ॥

ततः किं वृत्तमित्य
पेक्षायाम्

शान्तेटी टीका ^{एवमिति}

मर्जुनवाक्यप्रसंगे हरसंजय उवाच ॥ इति श्रीभगवद्गीता
शान्तेटीकायां प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

सनकंटी टी.

~~ननु सनकः कथं ज्ञातिं संजयं वाक्यं विना तस्यैवेति तात्पर्यम् ॥
ननु सनकः कथं ज्ञातिं संजयं वाक्यं विना तस्यैवेति तात्पर्यम् ॥
प्रथमोऽध्यायः प्रथमोऽध्यायः ॥ इति श्रीभगवद्गीता रामकं
टीटीकायां प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥~~

वसुधमी टी.

~~सनकः कथं ज्ञातिं संजयं वाक्यं विना तस्यैवेति तात्पर्यम् ॥
सनकः कथं ज्ञातिं संजयं वाक्यं विना तस्यैवेति तात्पर्यम् ॥
मर्जुन एवमुक्त्वा शोकं संप्रसादयन् सः सशरं चापं त्यक्त्वा संख्यं
संशमभ्यस्य पश्चाद्भगवत्पादौ पादौ विन्यस्य पविष्टः ॥ इति श्रीभगवद्
गीता टीकायां नवप्रकाशिका व्यासं राजानकलक्ष्मीरामविरचितायां मर्जुनविषादो नाम प्र
थमोऽध्यायः ॥ १ ॥~~

रावीरसमिद्धोधिनी ॥

एवमर्जुनहतांतं संजयो धृतराष्ट्रं प्रति निवेदितवानित्याह ॥
संजय इति एवमिति उक्तप्रकारेण भगवंतं विज्ञाप्य संख्येषु
दृष्टमर्थं वाणसद्वितं गांती वंत्यक्ता प्रोक्तमोहाविष्टचेतारथस्यो
पस्ये पश्चाद्भगवत्पादौ विन्यस्योति भद्रम् ॥ ४० ॥ इति श्रीरावा
वीरसमिद्धोधिनी गीता व्याख्यायां प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

रामचंद्रसरस्वतीकृतटीका ॥
संजयवचनेस्पष्टम् ॥ ४१ ॥ इति श्रीरामचंद्रसरस्वतीकृतटीका
याप्रथमोऽध्यायः ॥ ॥

॥ तस्यै नमः ॥
॥ श्रीगणेशाय नमः ॥
॥ १ ॥

१८१

भाषा अनुवाद ॥

अर्जुनका हृत्ताना संजय धृतराष्ट्रसे कहते भये कि हे राजा-
न धृतराष्ट्र फेरतो अर्जुन श्रीभगवानसे ऐसे बातें कहि कर
के और शोक संतापसे व्याकुल और पीड़ित मन महा उदास
जयकी आशसे निराश हो हाथसे धनु बाणकी भी त्याग क
र रथके ऊपर बैठ गये ४९ ॥ इति श्रीभगवद्गीतायां मनभाव
नीनामटीकायां प्रथमाध्यायः समाप्तः १ ॥

दोहा ॥ संजयवाक्य ॥

येसैं कहि अर्जुन रथारथसे हिं पीछे होय बाणधनुतवाप
हि तज्यो शोक विह्वल मन सोय ५० ॥ इति श्रीमहाराजर
णवीरसिंहजीकी आज्ञानुसार जो करी हैं वीरसिंहने
वीररसप्रकाशनी बालबोधनी श्रीभगवतगीताकीसी
का तिसकी प्रथमाध्याय संसर्ग ॥

